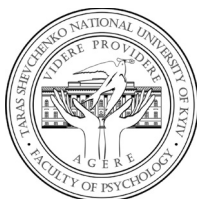

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

Факультет психології

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить не менше 2 разів на рік

Заснований у 2016 році

№ 1 (13)

КИЇВ – 2020

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

У 45

ICV 2018: 83,46
GOOGLE SCHOLAR

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

*Засновник Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет психології*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія: КВ № 22255-12155Р від 28.07.2016 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Наказ № 409 Міністерства освіти і науки України від 17 березня 2020 р.)

Журнал проіндексовано у міжнародних наукометричних базах:
INDEX COPERNICUS (IC) (з 2016 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2017 р.).

Вид видання: збірник
Статус видання: вітчизняне
Мови видання: українська, англійська
Сфера розповсюдження: загальнодержавна

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології
(протокол № 11 від 21 травня 2020 року)*

Міжнародна редакційна колегія:

Головний редактор – Данилюк І. В., д.психол.н., проф. (Київ, Україна);
Заступник головного редактора – Коваленко А. Б., д.психол.н., проф. (Київ, Україна);
Відповідальний секретар: Соснюк О. П., к.психол.н., доц. (Київ, Україна);
Баранаскіне Інґріда, д.філос. (Соціальні науки), проф. (Шауляй-Клайпеда, Литва);
Беседа Ян, д.філос. (Антропология)(Прага, Чехія);
Білевич Міхал, д.філос. (Психология), проф. (Варшава, Польща);
Гришук Е. Ю. к.психол.н., доц. (Київ, Україна);
Карпінський К. В., д.психол.н., проф. (Гродно, Білорусь);
Любкіна Велта, д.філос. (Педагогіка), проф. (Резекне, Латвія);
Рогаль Н. І., к.психол.н. (Київ, Україна);
Романова Ю. В., к.психол.н., доц. (Київ, Україна);
Трофімов А. Ю., к.психол.н., доц. (Київ, Україна).

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

У 45

**Український психологічний журнал: збірник наукових
праць (2020).** Київський національний університет імені Тараса
Шевченка. 1(13). 240 с.

Наведено результати теоретичних, наукових, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології. Для науковців, викладачів, аспірантів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\)](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13))

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

© КНУ імені Тараса Шевченка, 2020

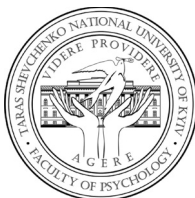
Збірник надруковано за підтримки Української психологічної асоціації
та БО «Міжнародний благодійний фонд «Розвиток наукової психології «ФРОНЕЗИС»

Офіційний веб-сайт: <http://upj.com.ua>

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Faculty of Psychology

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

UKRAINIAN PSYCHOLOGICAL JOURNAL

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

The journal is published at least 2 times a year

Ukrainian Psychological Journal was founded in 2016

№ 1 (13)

KYIV – 2020

UDC 159.9(477)(062.55)

BBC 88

U 45

ICV 2018: 83,46
GOOGLE SCHOLAR

ISSN 2520-6265 (print)
ISSN 2520-6273 (online)

Founders: Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Psychology

The journal is registered as a printed media

(Certificate of state registration of print media: KB № 22255-12155P from 28.07.2016).

The Journal is on the List of specialized scientific editions of Ukraine on psychology
(Order № 409 of the Ministry of Education and Science of Ukraine, 17 March, 2020)

Ukrainian Psychological Journal is indexed in International scientometric bases:
INDEX COPERNICUS (IC) (since 2016), GOOGLE SCHOLAR (since 2017).

Type: collection of scientific papers

Languages: Ukrainian, English

Recommended by a Scientific Council of Faculty of Psychology of
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Transaction № 11 from May 21st 2020).

International Editorial Board:

Editor-in-Chief – Danyliuk I. V., Dr. in Psychology, Professor (Kyiv, Ukraine);

Deputy Editor-in-Chief – Kovalenko A. B., Dr. in Psychology, Professor (Kyiv, Ukraine);

Executive Editor – Sosniuk O. P., Ph.D. in Psychology, Associate Professor (Kyiv, Ukraine);

Barauskiene Ingrida, Ph.D. in Social Science, Professor (Šiauliai-Klaipėda, Lithuania);

Beseda Jan, Ph.D. in Anthropology (Prague, Czech Republic);

Bilewicz Michal, Ph.D. in Psychology, Affiliated Assistant Professor (Warsaw, Poland);

Hryshchuk E. Yu., Ph.D. in Psychology, Associate Professor (Kyiv, Ukraine);

Karpinski, K. V., Dr. in Psychology, Professor (Grodno, Belarus);

Lubkina Velta, Ph.D. in Pedagogy, Professor (Rezekne, Latvia);

Rohal N. I., Ph.D. in Psychology, (Kyiv, Ukraine);

Romanova Iu. V., Ph.D. in Psychology, Associate Professor (Kyiv, Ukraine);

Trofimov A. Yu., Ph.D. in Psychology, Associate Professor (Kyiv, Ukraine).

The editors reserve the right to make adjustments to the volume of articles.

The authors are responsible for the accuracy of facts, quotations, names and other data.

U 45 **Ukrainian Psychological Journal: collection of scientific papers**
(2020). Taras Shevchenko National University of Kyiv. 1(13). 240 p.

Issue deals with the results of theoretical, scientific, empirical and scientific-experimental
researches of the actual problems of psychology. Scientists, teachers, graduate students,
social workers, psychologists-practitioners and students will be interested in it.

UDC 159.9(477)(062.55)

BBC 88

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\)](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13))

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2020

The collection was published with the support of the Ukrainian Psychological Association
and the International Charitable Foundation for the Development of Scientific Psychology «FRONESIS»

Official website: <http://upj.com.ua>

ЗМІСТ

Александров Д. О.

НЕРВОВО-ПСИХІЧНА СТІЙКІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА
ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ
ДО СПЕЦІАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ 9

Богучарова О. І.

СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЕМОЦІЙ, ІНТЕЛЕКТУ
ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ В БІЙЦІВ
В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ . . 30

Вакуленко Ю. В.

«СЕНСОРНИЙ ПРОФІЛЬ (КОРОТКА ВЕРСІЯ)»: АДАПТАЦІЯ
НА УКРАЇНСЬКІЙ ВИБІРЦІ НОРМОТИПОВИХ ДІТЕЙ ТА
ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ 44

Васютинський В. О.

ЦІННІСНО-ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПІДСТАВИ АТРИБУЦІЇ
МОЛОДДЮ ПРОВИН УЧАСНИКАМ СОЦІАЛЬНИХ
ВЗАЄМОДІЙ 58

Dzyakau D. R.

CULTURAL-HISTORICAL APPROACH AS A METHO-DOLOGICAL
BASIS FOR COGNITIVE BEHAVIOURAL PSYCHOTHERAPY . . 72

Коваленко А. Б., Грищук Е. Ю., Рогаль Н. І.

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ
КУРСАНТІВ 85

Корольов Д. К.

ПСИХОМЕТРИЧНІ ЯКОСТІ ОПИТУВАЛЬНИКА
ОСОБИ-СТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ ОБДАРОВАНИХ
СТУДЕНТІВ 105

Кравченко С. І.

РОЗРОБКА ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО КОНСОЛІДАЦІЮ ТА
СПОСОБИ ЇЇ ДОСЯГНЕННЯ 122

Леонова І. М.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЧУТТЯ САМОТНОСТІ
ЖІНКАМИ З РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП 139

Осьодло В. І., Зубовський Д. С.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ УЧАСНИКІВ
БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ 157

Сердюк А. З., Баранаскіне І. І., Володарська Н. Д.

ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ДОПОМОГИ ВНУТРІШНЬОПЕРЕМІЩЕНИМ ОСОБАМ
ВНАСЛІДОК КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ 176

Соснюк О. П., Власюк І. Ю.

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ
АНІМАЦІЙНОЇ РЕКЛАМИ МОЛОДІЖНОЮ ЦІЛЬОВОЮ
АУДИТОРІЄЮ 188

Титаренко Т. М.

ЛАНДШАФТИ ОСОБИСТІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
УНАСЛІДОК ТРАВМАТИЧНОГО ВОЄННОГО ДОСВІДУ . 209

Chaika G. V.

PERSONAL TRAITS SUPPORTING POSITIVE RELATIONS
WITH OTHERS 223

CONTENT

Aleksandrov D. O.

NERVOUS-PSYCHIC STABILITY AS A PREREQUISITE OF
MILITARY PERSONNEL'S READINESS TO SPECIAL
PHYSICAL-COMBAT TRAINING 9

Bohucharova O. I.

SPECIFICITY OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN
COMBATANTS' EMOTIONS, INTELLIGENCE AND
POSTTRAUMATIC STRESS IN EXTRAORDINARY
CONDITIONS OF THE JOINT FORCES OPERATION 30

Vakulenko Yu. V.

SHORT SENSORY PROFILE: ADAPTATION MADE WITH
THE UKRAINIAN SAMPLE OF HEALTHY CHILDREN AND
CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER 44

Vasiutynskyi V. O.

VALUE AND IDENTIFICATION GROUNDS OF AN
ATTRIBUTION OF GUILT CARRIED OUT BY YOUNG
PEOPLE TO PARTICIPANTS OF SOCIAL INTERACTIONS 58

Dzyakau D. R.

CULTURAL-HISTORICAL APPROACH AS A METHODOLOGICAL
BASIS FOR COGNITIVE BEHAVIOURAL PSYCHOTHERAPY .. 72

Kovalenko A. B., Gryshuk E. Yu., Rohal N. I.

FACTORS OF MILITARY STUDENTS' PSYCHOLOGICAL
WELL-BEING 85

Korolov D. K.

PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF THE GIFTED STUDENTS'
PERSONAL VALUES QUESTIONNAIRE 105

Kravchenko S. I.

ELABORATION OF THE METHOD TO RESEARCH SOCIAL
REPRESENTATION OF CONSOLIDATION AND WAYS TO
ACHIEVE IT 122

Leonova I. M.

PECULARITIES OF EXPERIENCE OF FEELING OF LONELINESS
BY WOMEN FROM DIFFERENT SOCIAL GROUPS 139

Osodlo V. I., Zubovskyi D. S.

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING
THE POST-TRAUMATIC GROWTH OF COMBATANTS
PARTICIPATED IN THE CONFLICT AT EASTERN UKRAINE .. 157

Serdyuk L. Z., Baranauskienė I. I., Volodarska N. D.

PARTICULARITIES OF THE PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE
PROVISION TO INTERNALLY DISPLACED PERSONS AS A
CONSEQUENCE OF CONFLICT IN THE EAST OF UKRAINE . 176

Sosniuk O. P., Vlasniuk I. Yu.

PSYCHOSEMANTIC FEATURES OF PERCEPTION OF
ANIMATED ADVERTISEMENT OF YOUTH TARGET
AUDIENCE..... 188

Tytarenko T. M.

PERSONAL LANDSCAPE TRANSFORMATIONS FOLLOWING
THE TRAUMATIC WAR EXPERIENCE 209

Chaika G. V.

PERSONAL TRAITS SUPPORTING POSITIVE RELATIONS
WITH OTHERS 223

УДК 159.94:355.233.2:796

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).1](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).1)

Александров Д. О.,

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної роботи,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: denisaleks73@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9307-2585

НЕРВОВО-ПСИХІЧНА СТІЙКІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ДО СПЕЦІАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті наведені результати авторського емпіричного дослідження нервово-психологічної стійкості як передумови готовності військовослужбовця до спеціальної фізичної бойової підготовки. Описано особливості особистісних рис військовослужбовців, які визначають формування нервово-психічної стійкості та психологічної готовності до службово-бойової та службово-навчальної діяльності. Дослідження включало психодіагностичне вивчення військовослужбовців у процесі їхньої спеціальної фізичної бойової підготовки. Встановлено, що в міру зростання нервово-психічної стійкості військовослужбовця, як передумови формування готовності до спеціальної фізичної бойової підготовки, відбувається зростання загального рівня його адаптивності, підвищується психоемоційна стійкість та самовладання, зростає наполегливість та рішучість у межах нормативної поведінки, підвищується сміливість та готовність до виправданого ризику. У міжособистісній взаємодії провідного значення набуває екстравертованість, довіра, розслабленість, високий самоконтроль, практичність, певна конформність та готовність до дотримання дисципліни й субординаційних відносин, що у сукупності вказує на покращення професійної комунікативності в міру набуття досвіду, розвитку нервово-психічної стійкості та професійної адаптивності загалом. Окрім того, спостерігається загальна гармонізація системи самоставлень та формування впевненості у власному потенціалі. Сформульовано висновок про те, що нервово-психічна стійкість, як одна з провідних складових професійно значущих якостей в структурі особистості військовослужбовця, безпосередньо пов'язана із формуванням психологічної готовності як до службово-бойової, так і службово-навчальної діяльності, яка реалі-

зується у процесі спеціальної фізичної бойової підготовки. Це дозволяє вдосконалити інструментарій професійно-психологічного відбору, що стане підґрунтям комплектування особового складу військовослужбовцями, наділеними задатками, необхідними для ефективного виконання службових обов'язків і професійного зростання у процесі діяльності.

Ключові слова: спеціальна фізична бойова підготовка, нервово-психічна стійкість, психологічна готовність, особистість військовослужбовця, індивідуально-психологічні якості, службово-навчальна та службово-бойова діяльність.

Вступ

Постановка проблеми. Військова діяльність внаслідок екстремальності відбувається в умовах граничного напруження психічних та фізичних сил військовослужбовця. Екстремальні чинники викликають деструктивні психічні стани, які, за відсутності психологічної стійкості та готовності, призводять до ризику травматизації чи загибелі. Як зазначав Л. Чух (Чух, 2003), вплив на психіку таких стресогенних чинників зумовлює зниження ефективності діяльності через розсіювання уваги, або її мимовільного перенесення з зовнішніх об'єктів бойової обстановки на внутрішні процеси і стани, а також загальне зниження адаптивності й вольової готовності до швидких та адекватних ситуації дій.

Саме тому для формування готовності військовослужбовця до екстремальних умов службової діяльності особливого значення набуває організація спеціальної бойової фізичної підготовки. Адже, як зазначав В. М. Афонін (Афонін, Єна & Поцілуйко, 2015), метою спеціальної фізичної та бойової підготовки є не лише загартовування фізичних сил військовослужбовця, але й формування його психологічної витривалості та готовності до службової діяльності. У свою чергу, Ю. Фіногенов (Фіногенов & Глазунов, 2009) наголошує, що за своїм змістом спеціальна фізична підготовка військовослужбовців поєднує традиційні фізичні вправи із комплексом завдань, які моделюють специфічні умови бойової діяльності, що дозволяє адаптувати організм та психіку військовослужбовця до граничних фізичних навантажень, які виникають у ході виконання бойових завдань. Яскравим прикладом може бути програма спеціальної бойової фізичної підготовки, яка реалізується у військових навчальних закладах. Так, Національна академія Національної гвардії України ставить за мету спеціальної фізичної бойової підготовки: розвиток витривалості, сили, швидкості та спритності; ово-

лодіння навичками в пересуванні по пересіченій місцевості в пішому порядку, подоланні природних і штучних перешкод, метанні гранат, рукопашного бою; виховання психічної стійкості, впевненості у своїх силах, цілеспрямованості, сміливості і рішучості, ініціативи і винахідливості та наполегливості; зміцнення здоров'я, загартовування і підвищення стійкості організму до впливу несприятливих чинників бойової діяльності; згуртування військового колективу та формування готовності до командної діяльності; загартовування характеру та сили волі.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічна готовність до напружених умов спеціальної бойової фізичної підготовки безпосередньо пов'язана з нервово-психічною стійкістю особистості військовослужбовця. І, як зазначала І. Г. Малкіна-Пих (Малкина-Пих, 2005), під психологічною стійкістю розуміється цілісна характеристика особистості, що забезпечує її резистентність до фруструючого та стресогенного впливу ситуацій. Ще на початку ХХ ст. Дж. Джонсон довів, що поки психічне напруження є мінімальним – продуктивність діяльності є досить низькою, але коли вона зростає до оптимального рівня змобілізованої, то ефективність суттєво збільшується. Проте, якщо напруження переходить межу корисності, то настає дистрес, що викликає погіршення якості діяльності.

Якщо ж звернутися до аналізу підходів до розуміння феномену психологічної готовності, то у наукових джерелах зустрічається тлумачення готовності і як стану, і як характеристики особистості. Так, В. М. Дружинін (Дружинін, 2007) визначав психологічну готовність як психічний стан, що характеризується мобілізацією ресурсів та здібностей людини на оперативне або довгострокове виконання конкретної діяльності. Цей стан визначає успішність виконання обов'язків, доцільність використання знань і досвіду, ефективність активації особистісних властивостей та якостей, а також можливість збереження здатності перебудовувати власну діяльність відповідно до зовнішніх обставин. З іншого боку, Д. М. Узнадзе (Узнадзе, 2001) зазначав, що феномен психологічної готовності тісно пов'язаний з поняттям установки, яка забезпечує стійкий, цілеспрямований характер перебігу успішної діяльності і є ширшим поняттям, аніж суто психологічна готовність, яка, на його думку, виступає лише суттєвою ознакою установки. Натомість, М. І. Дьяченко та Л. А. Кандилович (Дьяченко, Кандилович & Пономаренко, 2005) розводять ці поняття, вважаючи установку лише формою готовності, яка, у свою чергу, є особистісною характеристикою, що має складну психологічну структуру і є вира-

женням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та волевових сторін психіки у їх співвідношенні з зовнішніми умовами та завданнями, які вирішуються.

Натомість В. А. Крутецький (Крутецький, 1980) тлумачить готовність до діяльності значно ширше, – як цілісний комплекс особистісних характеристик, що виступають «ансамблем» відповідних властивостей особистості. Аналогічної позиції дотримувався К. К. Платонов (Платонов, 1986), який розглядав готовність, як структурний елемент, який включає моральну, психологічну та професійну готовність. Схожу думку висловлював й А. Ц. Пуні (Пуні, 1979), коли розкривав готовність через сукупність мотиваційних, пізнавальних, емоційних і волевових якостей особистості, як її психофізіологічний стан, що забезпечує актуалізацію можливостей при спрямованості особистості на виконання певних дій. На думку О. М. Столяренка (Столяренко, 2001), готовність включає в себе як завчасно сформовані конструкти, на кшталт властивостей особистості, якостей, знань, умінь та навичок, так і конструкти, які дозволяють ефективно функціонувати у певній конкретній ситуації. І якщо розглядати феномен готовності з точки зору ієрархічної моделі, то сучасні науковці виділяють такі її складові компоненти, як: мотиваційний, орієнтаційний, операційний, волевовий та оцінний.

Феномен психологічної готовності до спеціальної бойової фізичної підготовки має кілька ракурсів бачення: як певний регулятор цілеспрямованої діяльності при виконанні фізичних нормативів; як стан змобілізованості на цілеспрямовану активність під час спеціальної бойової фізичної підготовки; як певна психологічна установка, що налаштовує на ефективне виконання фізичних вправ; як комплекс властивостей та якостей особистості, що визначають ефективність засвоєння вмінь та навичок виконання вправ та нормативів спеціальної фізичної бойової підготовки (Александров, 2019: 7–27).

Дослідження А. Д. Ганюшкіна (Ганюшкін, 2002) свідчать про наявність безпосереднього зв'язку психологічної готовності до дій у напружених умовах з рівнем нервово-психічної стійкості, самоконтролем, мобілізаційною та психологічною гнучкістю, сміливістю, оптимізмом, нейротизмом, напруженістю, депресією, тривожністю, педантизмом, підозрілістю, агресивністю тощо. Стає очевидним, що психологічна стійкість особистості до навантажень під час спеціальної бойової фізичної підготовки визначається здатністю протистояти впливам, які перешкоджають ефективному виконанню нормативів та вправ. М. Е. Lester з колегами (Lester, Knapik, Catrambone, Antczak, Sharp & Burrell, 2010), аналізуючи досвід бойових дій, зазначають, що психологічна стійкість

виступає певним імунітетом щодо негативних зовнішніх та внутрішніх впливів, і тому чим вона більша, тим успішніше людина діє в умовах великих фізичних та психологічних навантажень, краще зберігає самовладання і нейтралізує негативні зміни власної психіки.

Аналогічно й у працях Л. Д. Бітєхтіної (Бітєхтіна, 2005), присвячених аналізу психологічних детермінант поведінки військовослужбовців у складних умовах, доведено, що вона обумовлена особистісними рисами. На готовність до дій в екстремальних умовах впливають такі чинники, як: ступінь позитивності самооцінки, упевненість у собі, рівень суб'єктивного контролю, наявність позитивного мислення, вираженість мотивації досягнення успіху та ін.

Окрім того, як зазначають V. D. Hauschild, D. W. DeGroot та S. M. Hall (Hauschild, DeGroot & Hall, 2017), готовність до суттєвих фізичних навантажень також пов'язана із особливостями нервової системи й темпераменту військовослужбовця, які виступають основою його характерологічних особливостей, що й повинно враховуватися при організації занять зі спеціальної фізичної бойової підготовки.

Дослідження Р. Henning, В.-S. Park, J.-S. Kim (Henning, Park & Kim, 2011) доводять наявність зв'язку нервово-психічної стійкості з емоційно-вольовими компонентами психологічної готовності особистості, серед яких виокремлювали: відповідальність, самостійність та ініціативність; схильність до виправданого ризику; стійкість до невдач; наполегливість; самовладання за будь-яких несприятливих обставин. Відтак, зазначають J. Knapik, M. Sharp та R. A. Steelman (Knapik, Sharp & Steelman, 2017), готовність обумовлена сталими психічними особливостями, притаманними людині, а також конкретними умовами завдань спеціальної фізичної бойової підготовки. Тому завчасно сформована готовність визначає успішність діяльності у напружених умовах суттєвих фізичних навантажень.

З точки ж зору військової психології, психологічна готовність до умов спеціальної фізичної бойової підготовки включає компоненти, які пов'язані із нервово-психічною стійкістю і визначають успішність виконання вправ, завдань та нормативів, зокрема: чітке розуміння майбутніх дій та умов виконання; обґрунтований розрахунок способів подолання труднощів; швидке і чітке мислення; оптимальний рівень психічного напруження; впевненість у собі, усвідомлення можливих ризиків під час виконання фізичних вправ; змобілізованість, рішучість та самовладання; ініціативність, самостійність, витримка та сміливість; витривалість та достатній запас фізичних сил.

Отже, однією з базових якостей, яка лежить в основі психологічної готовності військовослужбовця до умов спеціальної фізичної бо-

йової підготовки, виступає нервово-психологічна стійкість, адже, як зазначав D. J. Edwards (Edwards, Edwards & Basson, 2004), вона визначає ефективність виконання вправ та нормативів. J. H. Wilmore та D. Costiill (Wilmore & Costiill, 2004) пояснюють це тим, що, з одного боку, вона обумовлена конституціональними характеристиками біопсихічного компоненту структури особистості, а з іншого – є результатом сформованих на її основі вольових компонентів. Тому, переходячи до емпіричного дослідження чинників психологічної готовності військовослужбовця, ми зосередимо увагу саме на нервово-психічній стійкості.

Мета статті полягає у аналізі індивідуально-психологічних чинників, що визначають нервово-психічну стійкість військовослужбовця у процесі спеціальної бойової та фізичної підготовки, як основи його професійно-психологічної готовності до навчальної та службово-бойової діяльності.

Методологія та результати дослідження

Зважаючи на доведений вище широкий діапазон особистісних характеристик, які визначають нервово-психологічну стійкість як передумову професійної готовності військовослужбовця до спеціальної фізичної бойової підготовки, нами був підібраний відповідний психодіагностичний інструментарій, зокрема:

- для швидкого та всебічного дослідження індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців, які можуть виступати чинниками нервово-психічної стійкості, використовувався поліфакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (16-PF форма С);
- для визначення екстра-, інтроверсії та нейротизму застосовувався тест-опитувальник Г. Айзенка (ЕРІ);
- для визначення нервово-психічної стійкості та ризику дезадаптації у стресі використовувалась методика «Прогноз»;
- для діагностики особливостей соціальної адаптації використовувався багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна;
- для дослідження ставлень до самого себе використовувався тест самоставлення (МИС) С. Р. Пантілеєва.

У дослідженні взяли участь 252 військовослужбовці з числа курсантів Національної академії Національної гвардії України, чоловічої статі, віком від 19 до 23 років. Обрання даної категорії визначається специфікою вікової періодизації військовослужбовців для занять з фізичною підготовкою (Романчук, Петрук & Балдецький, 2015).

Для дослідження зв'язків нервово-психічної стійкості, як передумови психологічної готовності до спеціальної фізичної бойової підготовки, з показниками професійно значущих якостей в структурі особистості військовослужбовця використовувався кореляційний аналіз. В процесі обробки наявні зв'язки визначались через підрахунок коефіцієнта рангової кореляції Ч. Спірмена. Це обумовлене тим, що одержані метричні дані не підпорядковуються закону нормального розподілу, Слід зазначити, що при обсязі вибірки ($n=252$) мінімальне критичне значення r_s становить 0,124 при $p \in 0,05$.

Для дослідження зв'язків нервово-психічної стійкості з показниками професійно значущих якостей особистості військовослужбовця обрано показники нейротизму за методикою Айзенка, показники нервово-психічної стійкості за методикою МЛО-АМ та показник нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз», оскільки вони визначають лабільність нервової системи, що безпосередньо впливає на адаптаційний потенціал і готовність до спеціальної фізичної бойової підготовки. Але, перш ніж перейти до інтерпретації результатів кореляційного аналізу, слід нагадати, що показники цих шкал мають зворотні значення, коли зменшення балових показників вказують на збільшення нервово-психічної стійкості.

Доцільність обрання саме цих показників нервово-психічної стійкості підтверджується високими їхніми кореляційними зв'язками з показниками успішності курсантів у спеціальній фізичній підготовці: із показником нейротизму за методикою Айзенка ($r_s = -0,5434$, $p \in 0,05$), рівнем нервово-психічної стійкості за методикою МЛО-АМ ($r_s = -0,6305$, $p \in 0,05$) та показником методики «Прогноз» ($r_s = -0,6527$, $p \in 0,05$). Це підтверджує безпосередній зв'язок нервово-психічної стійкості з успішністю формування готовності до спеціальної фізичної бойової підготовки військовослужбовців.

Окрім того, готовність військовослужбовців до складних умов спеціальної фізичної бойової підготовки також варто проілюструвати й високими кореляційними зв'язками загального рівня адаптивних здібностей за методикою МЛО-АМ із показником нейротизму за методикою Айзенка ($r_s = 0,4084$, $p \in 0,05$), рівнем нервово-психічної стійкості за методикою МЛО-АМ ($r_s = 0,8995$, $p \in 0,05$) та показником методики «Прогноз» ($r_s = 0,8267$, $p \in 0,05$).

Разом із тим, обмежуватися лише одним з цих показників нервово-психічної стійкості не слід, бо вони розроблялися авторами з дещо іншою метою. Тому для надійності дослідження будемо використовувати підхід паралельних форм. Послідовність інтерпретації виявлених взаємозв'язків цих показників з іншими психологічни-

ми характеристиками особистості військовослужбовця здійснюватиметься відповідно до кількості значущих кореляційних зв'язків. Така послідовність викладення визначається тим, що чим з більшою кількістю із зазначених трьох показників нервово-психічної стійкості певна особистісна якість має вагомих кореляцій, тим більшу значущість вони мають для психологічної готовності до спеціальної фізичної бойової підготовки.

Однак, перш за все, слід визначити надійність взаємозв'язків між самими показниками нервово-психічної стійкості для впевненості в їх релевантності меті дослідження. Так, аналізуючи внутрішні зв'язки обраних показників нервово-психічної стійкості, з'ясовано, що показник нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз» має високі позитивні кореляції із показником нейротизму за Айзенком ($r_s = 0,6325, p \in 0,05$) та нервово-психічної стійкості за методикою МЛО-АМ ($r_s = 0,8148, p \in 0,05$). У свою чергу, показник нейротизму за Айзенком підкріплюється вагомими позитивними кореляційними зв'язками з показником нервово-психічної стійкості за методикою МЛО-АМ ($r_s = 0,4734, p \in 0,05$), та відповідним показником за методикою «Прогноз» ($r_s = 0,6325, p \in 0,05$). Так само й показник нервово-психічної стійкості за методикою МЛО-АМ визначається значущими позитивними кореляціями з показником нейротизму за Айзенком ($r_s = 0,4734, p \in 0,05$) та нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз» ($r_s = 0,8148, p \in 0,05$). З цього можна зробити висновок, що обрані показники є надійними та мають достатній рівень взаємного підкріплення, хоча показник за методикою «Прогноз» дає вагоміші зв'язки з іншими показниками, аніж показники нервово-психічної стійкості за методиками Айзенка та МЛО-АМ. Тому при виникненні окремих неспівпадінь, орієнтуватимемося на взаємопідтверджені результати математико-статистичного аналізу двох з трьох показників, а у разі неспівпадіння двох окремих показників нервово-психічної стійкості, будемо спиратися на показник за методикою «Прогноз».

Тепер перейдемо до аналізу провідних взаємозалежностей показників нервово-психічної стійкості з індивідуально-психологічними рисами військовослужбовця, які визначають його психологічну готовність до спеціальної фізичної бойової підготовки. Адже, як зазначає J. B. Allen (Allen & Hodge, 2006) та C. Bouchard (Bouchard, Blair & Haskell, 2007), якісна організація фізичної підготовки відбивається не тільки на рівні фізичного розвитку людського організму, але й на його особистісних рисах та характеристиках. Висока ж нервово-психічна стійкість сприяє розвитку розумових здібностей військовослужбовця, що, в свою чергу, прискорює набуття ним професійного досвіду, знань, вмінь та навичок,

що й визначає, кінець-кінцем, ефективність формування професійної готовності до спеціальної фізичної бойової підготовки.

При аналізі провідних індивідуально-психологічних рис особистості військовослужбовця за методикою Кеттелла, перш за все слід відзначити вагомі зворотні кореляційні зв'язки із показником шкали С: нервово-психічна стійкість за методикою «Прогноз» ($r_s = -0,5842, p \in 0,05$), нервово-психічна стійкість за МЛО-АМ ($r_s = -0,3886, p \in 0,05$) та нейротизм за Айзенком ($r_s = -0,2550$). Це вказує на те, що в міру зростання нервово-психічної стійкості, відповідно збільшується й емоційна стійкість, витримка, самоконтроль та самовладання. Збільшується працездатність та витривалість до напружених умов спеціальної фізичної бойової підготовки, що підтверджується також й іноземними дослідженнями J. A. Avila, P. D. Lima Filho, M. A. Pascoa та L. S. Tessutti (Avila, Lima Filho, Pascoa & Tessutti, 2013).

Наступним за кількістю вагомих зв'язків є показник шкали О, який має позитивні кореляції з показником нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз» ($r_s = 0,4370, p \in 0,05$), нервово-психічної стійкості за МЛО-АМ ($r_s = 0,3645, p \in 0,05$) та нейротизму за Айзенком ($r_s = 0,2546, p \in 0,05$). Такі прояви визначають, що в міру розвитку стійкості зростає й впевненість у собі та власних можливостях. Військовослужбовець швидше та рішучіше береться за виконання завдань спеціальної фізичної бойової підготовки. Він поступово впевнюється у власному професійному потенціалі, що також є показником формування професійно-психологічної готовності до умов підготовки.

Далі слід відзначити показник шкали А, яка також містить вагомі зворотні кореляції із провідними показниками нервово-психічної стійкості за методикою МЛО-АМ ($r_s = -0,1812, p \in 0,05$), за методикою «Прогноз» ($r_s = -0,1674, p \in 0,05$) та нейротизму за Айзенком ($r_s = -0,1300, p \in 0,05$). Такі зв'язки свідчать, що зростання нервово-психічної стійкості сприяє розвитку комунікативного потенціалу, що є вкрай необхідною характеристикою в службовій діяльності. Тому здатність до продуктивного встановлення та підтримання контакту з колегами є ознакою професійного потенціалу та готовності до ефективної комунікації при виконанні завдань спеціальної фізичної бойової підготовки, які потребують злагодженої командної взаємодії.

Тепер перейдемо до характеристик, які підкріплюються двома з трьох можливих провідних характеристик нервово-психічної стійкості. Першою за значущістю вагомих зв'язків виступає шкала М, яка має позитивні кореляції з показниками нервово-психічної стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = 0,3787, p \in 0,05$) та МЛО-АМ ($r_s = 0,2648, p \in 0,05$). Зазначені тенденції зумовлюють зростання проявів прагма-

тичності в міру зростання нервово-психічної стійкості. Це підтверджує значущість практичної спрямованості військовослужбовця для виконання завдань спеціальної фізичної бойової підготовки, його зорієнтованість на реалістичне сприймання об'єктивних обставини, прагматичність та твердість при виконанні спортивних нормативів.

Наступною за кількістю вагомих кореляцій з провідними показниками нервово-психічної стійкості є шкала L, що має позитивні зв'язки із відповідними показниками за методиками «Прогноз» ($r_s = 0,3330, p \in 0,05$) та МЛО-АМ ($r_s = 0,2443, p \in 0,05$). Позитивний характер виявлених зв'язків визначає закономірне зростання довірливості залежно від розвитку нервово-психічної стійкості. Військовослужбовець із високим рівнем нервово-психічної стійкості відчуває більшу впевненість і може більше довіряти своїм колегам, що підвищує їхню згуртованість та колективну взаємодію під час виконання нормативів спеціальної фізичної бойової підготовки.

У контексті викладеного слід зупинитися на такій характеристиці особистості військовослужбовця, як здатність до виправданого ризику, яка також зумовлена рівнем нервово-психічної стійкості. Зокрема, шкала Н має високі зворотні кореляційні зв'язки із показниками нервово-психічної стійкості за методиками МЛО-АМ ($r_s = -0,2975, p \in 0,05$) та «Прогноз» ($r_s = -0,2815, p \in 0,05$). На підставі цього можна констатувати, що висока нервово-психічна стійкість сприяє розвитку такої професійно значущої якості, як психологічна готовність до дій у психологічно напружених та екстремальних умовах спеціальної фізичної бойової підготовки, які потребують рішучості та сміливості. Таким чином, висока нервово-психічна стійкість сприяє зниженню проявів тривожності та страху, полегшує самоконтроль психотравмуючих переживань, що дозволяє військовослужбовцю об'єктивніше оцінювати реальні обставини, за яких доводиться виконувати завдання спеціальної фізичної бойової підготовки. Оцінюючи рівень небезпеки, військовослужбовець здатен адекватно співвіднести їх із своїми можливостями та власним рівнем підготовленості, що дозволяє рішучіше діяти в ризиконебезпечних умовах спеціальної фізичної бойової підготовки.

Варто наголосити, що така риса не означає авантюризм чи ризик заради гострих відчуттів. Навпаки, нервово-психічна стійкість дозволяє військовослужбовцю чітко відмежовувати ситуації виправданого ризику від тих, які містять невинуватий рівень загрози. І, як зазначають J. J. Knapik та M. A. Sharp (Knapik, Sharp & Canham-Chervak, 2001), це також є проявом професійного досвіду, що відбиває адаптованість військовослужбовця до складних умов спеціальної фізичної бойової підготовки.

Що ж до такої психологічної ознаки службово-бойової діяльності як її жорсткий субординаційний характер, то вона визначається шкалою Е, що має значущі кореляції з показниками нейротизму за Айзенком ($r_s = 0,2696, p \in 0,05$) та нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз» ($r_s = 0,2229, p \in 0,05$). Позитивна спрямованість виявлених зв'язків означає зростання готовності до дотримання дисципліни. Здатність до підтримання високого рівня виконавської дисципліни визначає можливість адаптувати власні життєві звички до умов як службово-бойової, так і службово-навчальної діяльності. Відтак, виявлена кореляція вказує на таку важливу здатність, що відбиває зрілість особистості військовослужбовця, як його готовність відповідати вимогам служби, а, отже, й його адаптованості до умов спеціальної фізичної бойової підготовки.

Слід зазначити, що з вищеописаними характеристиками шкал М та Е безпосередньо пов'язаний і показник шкали Q1, яка також має дві значущі кореляції із рівнем нервово-психічної стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = 0,3147, p \in 0,05$) та МЛО-АМ ($r_s = 0,1665, p \in 0,05$). Виявлена тенденція до певного консерватизму зумовлює сталість поглядів та переконань. Зорієнтованість на практичні вимоги об'єктивних реалій проходження служби загалом та умов виконання конкретних службових завдань, у тому числі й спеціальної фізичної бойової підготовки. Нервово-психічна стійкість дозволяє дотримуватись встановлених вимог за будь-яких несприятливих обставин, адже вони співпадають із сформованим світоглядом військовослужбовця та його професійною зорієнтованістю. Особистісна зрілість підвищує його витривалість до напружених умов служби та сприяє подоланню труднощів і перешкод у процесі спеціальної фізичної бойової підготовки. Він не схильний до радикального новаторства при виконанні завдань спеціальної фізичної бойової підготовки, якщо це межує з авантюризмом та не підкріплено позитивною практикою чи власним досвідом.

Аналогічно й показник шкали Q2 також логічно поєднаний із показниками прагматичності, підпорядкованості та консерватизму. Ця шкала має значущі позитивні кореляційні зв'язки з показниками нервово-психічної стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = 0,3030, p \in 0,05$) та МЛО-АМ ($r_s = 0,1930, p \in 0,05$), що демонструє соціабельність військовослужбовця, його зорієнтованість на колектив, від злагодженої взаємодії з яким залежить успішність виконання завдань спеціальної фізичної бойової підготовки. Підпорядкування власних принципів та ціннісних орієнтацій відповідним устоям конкретного військового підрозділу дозволяє йому швидше адаптуватися до умов службово-бойової та службово-навчальної діяльності.

Далі слід зупинитись на взаємозв'язку нервово-психічної стійкості з показником шкали Q3, який містить вагомі кореляції з показниками стійкості за методикою «Прогноз» ($r_s = -0,1584, p \in 0,05$) та нейротизму за Айзенком ($r_s = -0,1465, p \in 0,05$). Відповідно до описаних раніше показників шкали С та шкали О, нервово-психічна стійкість визначає підвищення рівня самоконтролю військовослужбовця при виконанні завдань спеціальної фізичної бойової підготовки. Інтернальність дозволяє відповідальніше приймати рішення та самостійно дотримуватися їх належного виконання, із дотриманням необхідних вимог спеціальної фізичної бойової підготовки. Військовослужбовець чітко дотримується адекватного уявлення про себе та свої можливості, завдяки чому об'єктивно оцінює свій потенціал і використовує його на максимальному рівні у процесі фізичної підготовки. Високий самоконтроль полегшує емоційне та поведінкове самовладання при виконанні службових обов'язків, особливо за ускладнених обставин спеціальної фізичної бойової підготовки. Завдяки потенціалу волевових характеристик військовослужбовець здатен наполегливо та цілеспрямовано рухатись до поставленої мети, що виступає проявом інтегрованості його особистості. Таким чином, самоконтроль є проявом професійного розвитку та формування готовності до складних умов спеціальної фізичної бойової підготовки.

Разом із тим, слід звернути увагу на наступну характеристику, яка також підкріплена двома вагомими зв'язками з рівнем нервово-психічної стійкості, а саме, – показником шкали Q4. Виявлені значущі кореляції з показником нейротизму за Айзенком ($r_s = 0,1411, p \in 0,05$) та нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз» ($r_s = 0,1317, p \in 0,05$) вказують, що, незважаючи на високий рівень внутрішнього самоконтролю, він не зумовлює виснажливу напруженість. Така риса визначає здатність особистості протистояти фруструючим обставинам та не піддаватись надмірній тривожності. На тлі нервово-психічної стійкості це безперечно є позитивним показником психологічної готовності до спеціальної фізичної бойової підготовки, адже стресогенні та психологічно напружені умови службово-бойової та службово-навчальної діяльності за інших обставин призвели б до швидкого виснаження, невротизації та психоемоційного вигорання військовослужбовця.

Так само слід зважати й на показник шкали G, який має високу зворотну кореляцію з рівнем нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз» ($r_s = -0,2920, p \in 0,05$). Але, на відміну від показника інтернальності за шкалою Q3, даний показник визначає «Супер-Его» військовослужбовця, як здатність та внутрішню готовність дотриму-

ватися норм та вимог як службово-бойової, так і службово-навчальної діяльності під час спеціальної фізичної бойової підготовки. Цей прояв зорієнтованості військовослужбовця на нормативність поведінки підтверджується також тенденцією до зростання показника моральної нормативності за методикою МЛО-АМ, яка визначається значущими прямими кореляційними зв'язками з показниками нервово-психічної стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = 0,4197$) та МЛО-АМ ($r_s = 0,3110, p \in 0,05$).

Виявлена тенденція визначає наполегливість у досягненні професійно значущих цілей, точність та відповідальність, але зумовлена не лише внутрішніми вольовими якостями, але й зорієнтованістю на зовнішні вимоги спеціальної фізичної бойової підготовки. Таке поєднання інтернальності та «Супер-Его» з урахуванням нервово-психічної стійкості надають взаємодоповнення, що сприяє реалізації вольового компонента мотивації досягнення успіху у професійній підготовці військовослужбовця.

Зважаючи на психологічно напружений характер спеціальної фізичної бойової підготовки, слід звернути увагу на взаємозв'язок показника шкали І із рівнем нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз» ($r_s = 0,1219, p \in 0,05$), яка демонструє наявність у військовослужбовця чітко виражених рис маскулінності. Це підтверджує думку L. Rosendal (Rosendal, Langberg, Skov-Jensen, 2003), що за таких тенденцій військовослужбовець проявляє наполегливість у досягненні цілей, мужність та впевненість у собі. У вчинках наявна розсудливість та реалістичність, що сприяє об'єктивності та практичності підходів до виконання завдань спеціальної фізичної бойової підготовки.

Зазначене сприяє також і дотриманню жорсткої лінії обраної стратегії поведінки, адже показник шкали N має значущу позитивну кореляцію з проявом нервово-психічної стійкості за методикою МЛО-АМ ($r_s = 0,1482, p \in 0,05$). Це вказує на те, що стійкість визначає природність поведінки військовослужбовця. З урахуванням всього описаного вище профілю, можна вважати, що прямолінійна відкритість є більшою мірою елементом певної усвідомленої рольової поведінки, спрямованої на досягнення продуктивних результатів у процесі взаємодії під час службово-бойової та службово-навчальної діяльності. Відтак, можна вважати це також елементом набутого професійного досвіду та ознакою психологічної готовності до різноманітних умов спеціальної фізичної бойової підготовки, особливо при виконанні завдань у складі підрозділу.

Як випливає з описаного вище, готовність до спеціальної фізичної бойової підготовки безпосередньо залежить від нервово-психічної

стійкості, яка, у свою чергу, відбивається й на особистісних рисах. При цьому відбувається особистісне зростання військовослужбовця, набувається не лише досвід виконання складних фізичних вправ та нормативів, але й відбувається розвиток усвідомлення власного потенціалу, а, відтак, і формування впевненості у собі та своїх можливостях. Такий гармонізуючий вплив нервово-психічної стійкості на формування готовності до спеціальної фізичної бойової підготовки підтверджується значущими кореляційними зв'язками із показниками ставлення військовослужбовця до самого себе за методикою дослідження самоставлення С. Р. Пантілеєва.

Так, за результатами проведеного аналізу можна констатувати тенденцію до формування впевненості у собі, що підтверджується високими зворотними кореляційними зв'язками з рівнем нервово-психічної стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = -0,5001, p \in 0,05$), МЛО-АМ ($r_s = -0,4740, p \in 0,05$) та нейротизмом за Айзенком ($r_s = -0,2385, p \in 0,05$). Відповідно до цього, зростає й показник самокерівництва, відповідно до рівня стійкості, що зумовлено відповідними значущими кореляціями з силою нервово-психічної стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = -0,4684, p \in 0,05$), МЛО-АМ ($r_s = -0,3415, p \in 0,05$) та нейротизмом за Айзенком ($r_s = -0,2674, p \in 0,05$). Це підтверджує нашу думку про важливу роль нервово-психічної стійкості у формуванні внутрішньої адекватної самооцінки в міру набуття досвіду виконання завдань спеціальної фізичної бойової підготовки. Проте, впевненість у собі не набуває гіпертрофованого вигляду, адже її адекватний рівень регулюється внутрішнім контролем, який підтримує її на адекватному рівні.

У процесі формування досвіду проходження спеціальної фізичної бойової підготовки та відповідної впевненості у власному потенціалі у військовослужбовця формується усвідомлення власної самоцінності, що також зумовлене рівнем нервово-психічної стійкості, показники якої демонструють високі кореляційні зв'язки за методиками «Прогноз» ($r_s = -0,3428, p \in 0,05$), МЛО-АМ ($r_s = -0,1635, p \in 0,05$) та нейротизмом за Айзенком ($r_s = -0,2133, p \in 0,05$). Таке усвідомлення потребує відповідного позиціонування власного самоставлення, яке демонструється назовні та має динаміку зростання відповідно до показників нервово-психічної стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = -0,3752, p \in 0,05$), МЛО-АМ ($r_s = -0,3440, p \in 0,05$) та нейротизму за Айзенком ($r_s = -0,2089, p \in 0,05$). Зовнішнє позиціонування свого самоставлення дозволяє впевненіше взаємодіяти з колегами під час виконання завдань спеціальної фізичної бойової підготовки, впливаючи на них власним іміджем.

Аналогічно й прояв самоприв'язаності також поступово зростати-ме відповідно до рівня нервово-психічної стійкості, що підтверджується вагомими кореляціями з показниками стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = -0,2232, p \in 0,05$), МЛО-АМ ($r_s = -0,3289, p \in 0,05$) та нейротизму за Айзенком ($r_s = -0,1053, p \in 0,05$). Нами вже раніше зазначалося, що адекватна самоприв'язаність є важливою рисою, яка дозволяє військовослужбовцю об'єктивніше оцінювати свої можливості та уникати ситуацій невиправданого ризику і авантюризму під час виконання завдань спеціальної фізичної бойової підготовки. Окрім того, ця риса визначає дбайливе ставлення до себе, що сприяє тривалому збереженню власного професійного потенціалу, гальмуючи негативні прояви вигорання та астенізації.

При цьому, нервово-психічна стійкість гальмує прояви таких деструктивних станів військовослужбовця, як конфліктність та схильність до самозвинувачень, які є формами непродуктивної захисної реакції при накопиченні високого рівня невирішених протиріч. І якщо конфліктність на внутрішньому рівні переноситься через проекцію у непродуктивну лінію міжособової взаємодії, то схильність до непродуктивних самозвинувачень є взагалі формою захисного ескапізму від вирішення наявних проблем через просту констатацію власної недосконалості. Так, тенденція зниження конфліктності визначається вагомими прямими кореляційними зв'язками з показниками нервово-психічної стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = 0,5614, p \in 0,05$), МЛО-АМ ($r_s = 0,6029, p \in 0,05$) та нейротизму за Айзенком ($r_s = 0,3421, p \in 0,05$). У свою чергу, зменшення проявів непродуктивних самозвинувачень також підтверджується відповідними кореляціями з показниками стійкості за методиками «Прогноз» ($r_s = 0,2705, p \in 0,05$), МЛО-АМ ($r_s = 0,3767, p \in 0,05$) та нейротизму за Айзенком ($r_s = 0,1023, p \in 0,05$).

Дискусія

З наведеного випливає, що виявлені взаємозв'язки рівня нервово-психічної стійкості та показників внутрішнього ставлення військовослужбовця до самого себе відбивають зростання його впевненості та самоповаги в міру набуття ним професійного досвіду, у тому числі й завдяки засвоєнню спеціальної фізичної бойової підготовки. Також це сприяє гармонізації особистості, що є ознакою формування професійної готовності до умов як службово-навчальної, так і службово-бойової діяльності.

Отже, нервово-психічна стійкість, як детермінанта готовності до службової діяльності загалом, є результатом спеціальної фізичної бойової підготовки та професійно-психологічної підготовки військовос-

лужбовця. Зважаючи на важливу роль спеціальної фізичної бойової підготовки у формуванні готовності до службово-бойової та службово-навчальної діяльності військовослужбовця, слід суттєво розширити її інтенсивність, як у процесі навчання, так і в подальший період служби. Адже, як наголошують W. J. Kraemer та T. K. Szivak (Kraemer & Szivak, 2012), систематична та інтенсивна бойова підготовка впливає не лише на загартованість фізичного стану військовослужбовця, але й позитивно відбивається на його особистісному та професійному зростанні.

Висновки

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що в міру зростання нервово-психічної стійкості військовослужбовця, як передумови формування готовності до спеціальної фізичної бойової підготовки, відбувається зростання загального рівня адаптивності; підвищується психоемоційна стійкість та самовладання; зростає наполегливість та рішучість; покращується нормативність поведінки; підвищується сміливість та готовність до виправданого ризику. У міжособистісній взаємодії провідного значення набуває екстравертованість, довіра, розслабленість, високий самоконтроль, практичність, певна конформність та готовність до дотримання дисципліни й субординаційних відносин, що у своїй сукупності вказує на покращення професійної комунікативності в процесі набуття досвіду, розвитку нервово-психічної стійкості та професійної адаптивності загалом. Окрім того, відбувається гармонізація системи ставлень до самого себе та формується впевненість у власному потенціалі. Нервово-психічна стійкість, як провідна професійно значуща складова біопсихічних якостей в структурі особистості військовослужбовця, безпосередньо пов'язана із формуванням психологічної готовності як до службово-бойової, так і службово-навчальної діяльності, яка реалізується у процесі спеціальної фізичної бойової підготовки.

Перспективи подальших досліджень. Виходячи з того, що на психологічну готовність військовослужбовця впливає рівень розвитку певних індивідуально-психологічних якостей, перспективним напрямом досліджень має стати розробка інструментарію професійно-психологічного відбору, що стане підґрунтям комплектації особового складу військовослужбовцями, які наділені задатками, необхідними для подальшого виконання службових обов'язків і професійного зростання в процесі діяльності.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

- Allen, J. B., & Hodge, K. (2006). Fostering a learning environment : Coaches and the motivation climate. *International Journal of Sport Science & Coaching*, 1, 261–276. <https://doi.org/10.1260/174795406778604564>
- Avila, J. A., Lima Filho, P. D, Pascoa, M. A., & Tessutti, L. S. (2013). Efeito de 13 semanas de treinamento físico militar sobre a composição corporal e o desempenho físico dos alunos da Escola Preparatória de Cadetes do Exército. *Rev Bras Med Esporte*, 19(5), 363–366. <https://doi.org/10.1590/S1517-86922013000500013>
- Bouchard, C., Blair, S. N., & Haskell, W. L. (2007). *Physical activity and health*. – Champaign : Human Kinetics.
- Edwards, D. J., Edwards, D. S., & Basson, J. C. (2004). Psychological well-being and physical self-esteem in sport and exercise. *International Journal of Mental Health Promotion*, 6(1), 25–32. <https://doi.org/10.1080/14623730.2004.9721921>
- Hauschild, V. D., DeGroot, D. W., & Hall, S. M. et al. (2017). Fitness tests and occupational tasks of military interest: a systematic review of correlations. *Occup Environ Med*, 74, 144–153. doi: 10.1136/oemed-2016-103684
- Henning, P., Park, B.-S., & Kim, J.-S. (2011). Physiological decrements during sustained military operational stress. *Military Medicine*, 176 (9), 991–997. doi: 10.7205/MILMED-D-11-00053
- Knapik, J., Sharp, M., & Steelman, R. A. (2017). Secular trends in the physical fitness of United States Army recruits on entry to service, 1975–2013. *Strength Cond Res*, 31(7), 2030–2052. doi: 10.1519/JSC.0000000000001928
- Knapik, J. J., Sharp, M. A., & Canham-Chervak, M. (2001). Risk factors for training-related injuries among men and women in basic combat training. *Med Sci Sports Exerc*, 33(6), 946–954. doi: 10.1097/00005768-200106000-00014
- Kraemer, W. J., & Szivak, T. K. (2012). Strength training for the warfighter. *J Strength Cond Res*, 26(2), 107–118. doi: 10.1519/JSC.0b013e31825d8263
- Lester, M. E., Knapik, J. J., Catrambone, D., Antczak, A., Sharp, M. A., & Burrell, L., et al. (2010). Effect of a 13-month deployment to Iraq on physical fitness and body composition. *Military Medicine*, 175(6), 417–423. <https://doi.org/10.7205/MILMED-D-09-00192>
- Rosendal, L., Langberg, H., & Skov-Jensen, A., et al. (2003). Incidence of injury and physical performance adaptations during military training. *Clin J Sport Med*, 13(3), 157–163. doi:10.1097/00042752-200305000-00006
- Wilmore, J. H., & Costill, D. L. (2004). *Physiology of sport and exercise*. – Champaign, Illinois : Human Kinetics.
- Александров, Д. О. (2019). Вікові особливості особистісної піддатливості посттравматичним стресовим розладам осіб, постраждалих внаслідок бойових дій. *Український психологічний журнал*, 1(11), 7–27. doi: [https://doi.org/10.17721/urj.2019.1\(11\).1](https://doi.org/10.17721/urj.2019.1(11).1)
- Афонін, В. М., Єна, М. О., & Поцілуйко, П. В. (2015). Фізична підготовленість майбутніх офіцерів Збройних Сил України. *Молода спортивна наука України*, 20(2), 56–60.
- Битехтина, Л. Д. (2005). Готовность к действиям в экстремальных ситуациях среди военных. *Вопросы психологии*, 11, 41–47.
- Ганюшкин, А. Д. (2002). *Исследования состояния психической готовности человека к деятельности в экстремальных условиях*. Москва : Просвещение.

Дружинин, В. Н. (2007). *Психология общих способностей*. Санкт-Петербург: Питер : Техническая книга.

Дьяченко, М. И., Кандыбович, В. А., & Пономаренко, В. А. (2005). *Готовность к деятельности в напряженных ситуациях*. Минск : Университетское издательство.

Крутецкий, В. А. (1980). *Психология*. Москва : Просвещение.

Малкина-Пых, И. Г. (2005). *Экстремальные ситуации: справочник практического психолога*. Москва : Эскмо.

Платонов, К. К. (1986). *Структура и развитие личности*. Москва : Наука.

Пуни, А. Ц. (1979). *Процесс и система звеньев психологической подготовки к соревнованиям в спорте (психологические аспекты): избранные лекции*. Ленинград: Государственный институт физической культуры имени П. Ф. Лесгафта.

Романчук, С. В., Петрук, А. П., & Балдецкий, А. С. (2015). Обґрунтування вікової періодизації військовослужбовців для занять з фізичною підготовкою. *Молода спортивна наука України*, 19(2), 250–256. Режим доступу: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/3084>

Столяренко, А. М. (2001). *Прикладная юридическая психология*. Москва : ЮНИТИ-ДАНА.

Узнадзе, Д. Н. (2001). *Психология установки*. Санкт-Петербург : ПИТЕР.

Фіногенов, Ю., & Глазунов, С. (2009). Уточнення концептуальних основ функціонування та структури системи фізичної підготовки військовослужбовців Збройних Сил України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 14, 255–260.

Чух, Л. (2003). Вплив екстремальних факторів службово-бойової діяльності на психофізичний стан військовослужбовців. *Матеріали відкритої науково-методологічної конференції «Фізична підготовка військовослужбовців» (м. Київ, 29–30 квітня 2003 р.)* (с. 185–189). Київ : НУФВСУ.

References

Allen, J. B., & Hodge, K. (2006). Fostering a learning environment : Coaches and the motivation climate. *International Journal of Sport Science & Coaching*, 1, 261–276. <https://doi.org/10.1260/174795406778604564>

Avila, J. A., Lima Filho, P. D, Pascoa, M. A., & Tessutti, L. S. (2013). Efeito de 13 semanas de treinamento físico militar sobre a composição corporal e o desempenho físico de alunos da Escola Preparatória de Cadetes do Exército. *Rev Bras Med Esporte*, 19(5), 363–366. <https://doi.org/10.1590/S1517-86922013000500013>

Bouchard, C., Blair, S. N., & Haskell, W. L. (2007). *Physical activity and health*. – Champaign : Human Kinetics.

Edwards, D. J., Edwards, D. S., & Basson, J. C. (2004). Psychological well-being and physical self-esteem in sport and exercise. *International Journal of Mental Health Promotion*, 6(1), 25–32. <https://doi.org/10.1080/14623730.2004.9721921>

Hauschild, V. D., DeGroot, D. W., & Hall, S. M. et al. (2017). Fitness tests and occupational tasks of military interest: a systematic review of correlations. *Occup Environ Med*, 74, 144–153. doi: 10.1136/oemed-2016-103684

Henning, P., Park, B.-S., & Kim, J.-S. (2011). Physiological decrements during sustained military operational stress. *Military Medicine*, 176 (9), 991–997. doi: 10.7205/MILMED-D-11-00053

Knapik, J., Sharp, M., & Steelman, R. A. (2017). Secular trends in the physical fitness of United States Army recruits on entry to service, 1975–2013. *Strength Cond Res*, 31(7), 2030–2052. doi: 10.1519/JSC.0000000000001928

Knapik, J. J., Sharp, M. A., & Canham-Chervak, M. (2001). Risk factors for training-related injuries among men and women in basic combat training. *Med Sci Sports Exerc*, 33(6), 946–954. doi: 10.1097/00005768-200106000-00014

Kraemer, W. J., & Szivak, T. K. (2012). Strength training for the warfighter. *J Strength Cond Res*, 26(2), 107–118. doi: 10.1519/JSC.0b013e31825d8263

Lester, M. E., Knapik, J. J., Catrambone, D., Antczak, A., Sharp, M. A., & Burrell, L., et al. (2010). Effect of a 13-month deployment to Iraq on physical fitness and body composition. *Military Medicine*, 175(6), 417–423. <https://doi.org/10.7205/MILMED-D-09-00192>

Rosendal, L., Langberg, H., & Skov-Jensen, A., et al. (2003). Incidence of injury and physical performance adaptations during military training. *Clin J Sport Med*, 13(3), 157–163. doi: 10.1097/00042752-200305000-00006

Wilmore, J. H., & Costill, D. L. (2004). *Physiology of sport and exercise*. – Champaign, Illinois : Human Kinetics.

Aleksandrov, D. O. (2019). Age-Related features of personal susceptibility to PTSD of people injured due to hostilities. *Ukrainian psychological journal*, 1 (11), 7–27. [in Ukrainian]. doi: [https://doi.org/10.17721/upj.2019.1\(11\).1](https://doi.org/10.17721/upj.2019.1(11).1)

Afonin, V. M., Yena, M. O., & Potsiluiko, P. V. (2015). Fyzichna pidhotovlenist maibutnikh ofitseriv Zbroinykh Syl Ukrainy [Physical training future officers of the Armed Forces of Ukraine]. *Moloda sportyvna nauka Ukrainy*, 20(2), 56–60. [in Ukrainian].

Bitehtina, L. D. (2005). Gotovnost' k dejstvijam v jekstremal'nyh situacijah sredi voennyh [Preparedness for action in extreme situations among the military]. *Voprosy psichologii*, 11, 41–47. [in Russian].

Ganjushkin, A. D. (2002). *Issledovaniya sostojanija psichiceskoj gotovnosti cheloveka k dejatel'nosti v jekstremal'nyh uslovijah* [Research state of mental readiness of a person for activities in extreme conditions]. Moscow : Prosveshhenie. [in Russian].

Druzhinin, V. N. (2007). *Psichologija obshhih sposobnostej* [Psychology of General Abilities]. Sankt-Peterburg : Piter : Tehnicheskaja kniga. [in Russian].

D'jachenko, M. I., Kandybovich, V. A., & Ponomarenko, V. A. (2005). *Gotovnost' k dejatel'nosti v naprjazhennyh situacijah* [Willingness to activities in stressful situations]. Minsk : Universitetskoe izdatel'stvo. [in Russian].

Kruteckij, V. A. (1980). *Psichologija* [Psychology]. Moscow : Prosveshhenie. [in Russian].

Malkina-Pyh, I. G. (2005). *Jekstremal'nye situacii: spravochnik prakticheskogo psihologa* [Extreme Situations: A Practical Psychologist Handbook]. Moscow : Jeskmo. [in Russian].

Platonov, K. K. (1986). *Struktura i razvitie lichnosti* [The structure and development of personality]. Moscow : Nauka. [in Russian].

Puni, A. C. (1979). *Process i sistema zven'ev psichologicheskoy podgotovki k sorevnovanijam v sporte (psichologicheskie aspekty): izbrannye lekii* [The process and system of links for psychological preparation for competitions in sports (psychological aspects): selected lectures]. Leningrad : Gosudarstvennyj institut fizicheskij kul'tury imeni P. F. Lesgafta. [in Russian].

Romanchuk, S. V., Petruk, A. P., & Baldetskiy, A. S. (2015). Justification of servicemen age periodization for physical training classes. *Young sport science of Ukraine*, 19(2), 250–256. [in Ukrainian]. Retrieved from <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/3084>.

Sait Natsionalnoi akademii Natsionalnoi hvardii Ukrainy [The site of the National Academy of the National Guard of Ukraine]. [in Ukrainian]. Retrieved from http://nangu.edu.ua/?page_id=7846

Stoljarenko, A. M. (2001). *Prikladnaja juridicheskaja psihologija [Applied Legal Psychology]*. Moscow : JuNITI-DANA. [in Russian].

Uznadze, D. N. (2001). *Psihologija ustanovki [Psychology of attitudes]*. Sankt-Peterburg : PITER. [in Russian].

Finochenov, Yu., & Hlazunov, S. (2009). Utochnennia kontseptualnykh osnov funktsionuvannia ta struktury systemy fizychnoi pidhotovky viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy [Clarification of conceptual bases of functioning and structure of the system of physical training of military personnel of the Armed Forces of Ukraine]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, 14, 255–260. [in Ukrainian].

Chukh, L. (2003). Vplyv ekstremalnykh faktoriv sluzhbovo-boiovoi diialnosti na psykhofizychnyi stan viiskovosluzhbovtziv [Influence of extreme factors of military service on the psychophysical state of military servicemen]. Proceedings from: *Materialy vidkrytoi naukovo-metodolohichnoi konferentsii «Fizychna pidhotovka viiskovosluzhbovtziv» – Opening of the Scientific and Methodological Conference «Physical Training of Servicemen» (Kyiv, April 29-30, 2003)* (pp. 185–189). Kyiv : NUFVSU [in Ukrainian].

Abstract

Aleksandrov D. O.,

Doctor of Psychology, Associate Professor,
Professor of the Department of Social Work,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: denisaleks73@gmail.com

NERVOUS-PSYCHIC STABILITY AS A PREREQUISITE OF MILITARY PERSONNEL'S READINESS TO SPECIAL PHYSICAL-COMBAT TRAINING

The article presents the results of the author's empirical study of nervous-psychological stability as a prerequisite for the military personnel's readiness for special physical-combat training. Military

personnel's personal factors that determine the formation of their nervous-psychological stability and psychological readiness for service-combat and service-training activities are described. The study included a psychological diagnostic study of military personnel in the course of their special physical-combat training. We determined that the increase in the overall level of service members adaptability, their emotional stability and self-control, insistence and determination within the normative behaviour limits, and courage and willingness to accept a justified risk is in line with the growth of their nervous-psychic stability, as a prerequisite of readiness to special physical-combat training. As for interpersonal interaction, extraversion, trust, easiness, high self-control, practicality, certain conformity and willingness to adhere to discipline and subordination become really important, which indicate the improved professional communicative skills with experience and development of mental and physical stability and professional adaptability, in general. In addition, the system of attitudes towards oneself is harmonized in a general and confidence in one's own potential becomes deeper.

Thus, nervous-psychic stability, as one of the leading professionally significant qualities in the structure of a service member's personality, influence directly psychological readiness for both service-combat and service-training activities, which is realized in the process of special physical-combat training. This help improve the tools of professional and psychological selection and can become the basis for military personnel staffing with people having necessary potential for the effective performance of their duties and professional growth.

Key words: *special physical combat training, neuro-psychological stability, psychological readiness, personality of the serviceman, individual-psychological qualities, service-training and service-combat activity.*

Отримано – 8 січня 2020
Received – January 8, 2020

Рецензовано – 21 січня 2020
Revision – January 21, 2020

Прийнято – 27 січня 2020
Accepted – January 27, 2020

УДК 159.923.363:076

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).2](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).2)

Богучарова О. І.,

доктор психологічних наук,
професор кафедри юридичної лінгвістики
та практичної психології,
Луганський державний університет внутрішніх
справ імені Е. О. Дідоренка
E-mail: bogucharova_o@i.ua
ORCID: 0000-0001-5617-9175

СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЕМОЦІЙ, ІНТЕЛЕКТУ ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ В БІЙЦІВ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ

У статті представлено результати аналізу взаємозв'язку посттравматичного стресу й індивідуально-психологічних характеристик у військових і поліцейських, які виконують службові та бойові завдання в зоні Операції об'єднаних сил на Сході України. На вибірці 172 бійців Національної гвардії і Національної поліції доведено, що у військовослужбовців рівень стійкості до бойового стресу вищий, ніж у поліцейських, у яких більше труднощів на війні, зв'язки з показниками стресу, в тому числі з симптомами DSM, високий рівень депресії. Але і у нацгвардійців також високі кореляції з нейротизацією, безнадією, загальною тривожністю. Більш того, їхній оптимізм вдвічі нижчий, ніж у поліцейських. Однак, клінічних ознак ПТСР у вибірці не виявлено. На базі авторської нестандартизованої шкали «негативної емоційності» встановлено статистично значущі відмінності між однією групою бійців вибірки з психологічними ознаками посттравматичного стресу й іншою групою «норми». Вони стосуються тривоги, депресії, безнадійності, а також показників інтелекту. Доведено, що чим вищий показники інтелектуальних здібностей, тим нижчий рівень переживання бойового стресу. Середньо-високий інтелект визначає високу ймовірність низької уразливості бійця до посттравматичного стресу (група «норми»). З'ясовано, що значну роль у формуванні ознак посттравматичного стресу відіграють індивідуально-психологічні характеристики особистості бійця, ніж чинник бойової психічної травми. Показано, що виконання різних службово-бойових завдань і приналежність до різних бойових підрозділів є прогностичним показником різного ступеня емоційної стійкості і сензитивності до бойового стресу, але водночас і

використання різних психологічних ресурсів упорання: поліцейські – соціально-психологічних, нацгвардійці – особистісних.

Ключові слова: *посттравматичний стрес, бойовий стрес, емоційна стійкість, негативна емоційність, нейротизм, інтелект, учасники бойових дій (комбатанти), особистісний адаптаційний потенціал.*

Вступ

Постановка проблеми. XXI століття – час лавиноподібного збільшення кількості воєн, сутичок, збройних конфліктів, екстремальних ситуацій із застосуванням зброї. Саме тому нині сумною закономірністю в Україні й світі є зростання психічної дезадаптації й психічної травматизації, пов'язаних з бойовою травмою, посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), гострим посттравматичним стресом (ГПС), які розвиваються внаслідок загрозливих для життя людини подій. Як демонструє практика, реакції та переживання людей, які опинилися в епіцентрі бойових подій, зіткнулися з терористичним актом, або знаходяться у вирі природного лиха чи техногенної катастрофи, мають багато спільного у своїй динаміці та специфіці розвитку (Байер, 2010: 112). Для кожного виду екстремальних ситуацій виокремлюють свої специфічні реакції, проте війна, як і локальні збройні конфлікти, поєднують усі психотравматичні чинники, притаманні лихам або катастрофам. Тож серед великого спектру видів і форм стресогенних впливів на людину одним з найважчих для подолання є бойові, воєнні стресори. Вони здатні викликати надмірне напруження, яке набуває форму затяжного, глибокого психологічного дистресу, хронічної психічної дезадаптації, посттравматичного стресу (Байер, 2010: 114), або з'являються у вигляді професійного, службово-бойового дистресу (Тімченко, 2007; Приходько, 2019). Отже, цілком слушним у контексті дослідження шляхів попередження ПТСР, ПТС та професійного службово-бойового дистресу є зосередження на їх взаємозв'язках з індивідуально-психологічними характеристиками бійців, зокрема, емоційними проявами, інтелектом, особистісними властивостями. Очевидно, що дослідження дозволить актуалізувати питання мінімізації бойових та небойових втрат та сприятиме у пізнанні закономірностей посттравматичної стресової адаптації бійців, які виконують бойові службові завдання під час операції об'єднаних сил (ООС) на Сході України.

Мета дослідження – вивчення взаємозв'язку посттравматичного стресу з емоційними, інтелектуальними, особистісними якостями, які становлять стійку характеристику індивідуальності бійців як суб'єктів збройного конфлікту.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Посттравматичний стрес, так само як і ПТСР утворюється внаслідок бойової психічної травми. Це – багатоаспектні й багаторівневі феномени, динаміку та перебіг яких визначають багато чинників. Зокрема, науковці вказують, що формування бойової психічної травми зачіпає не тільки глибинні емоційно-афективні шари психіки, але й онтогенетично більш пізні, а тому більш вразливі когнітивно-ідеаторні рівні, світоглядні установки, систему мотивацій, тобто структуру особистості, її адаптаційний та особистісний потенціал (Тімченко, 2007). Однак, дискусія про те, які з чинників є провідними, а які побічними й досі триває серед науковців (Приходько, 2019: 109). Так, в межах теорії соціально-когнітивної переробки інформації (Epstein, 1990) доведено, що психопатологізація ПТСР відбувається тоді, коли суб'єкт відчуває неможливість інтегрувати сприймання травматичної події у наявну систему переконань; якщо подія підтверджує дезадаптивні переконання людини; сприймається як така, що знаходиться поза межами суб'єктивного контролю (Байер, 2010: 124, 181). Ураховуючи це, науковці (Sternberg, 1985) встановили, що саме інтелектуальні здібності дозволяють осмислити травматичний досвід як корисний та інтегрувати його в структуру особистості (Macklin, Metzger, Litz, McNally, Lasko & Orr, 1998). Дослідники віднайшли чинники вразливості до розвитку патологічних реакцій у результаті бойової травми (Екстремальна психологія, 2007). Зокрема, нейротизм, який корелює з переживанням негативних емоційних станів ($r=0,4$) (Екстремальна психологія, 2007). Цей зв'язок настільки стабільний, що є всі підстави стверджувати: високий рівень нейротизму є однією з передумов патологізації бойового досвіду, переживання неблагополуччя, що пов'язане з депресією. На противагу негативній емоційності (нейротизм), науковці розглядають позитивну адаптацію суб'єкта до травми, де провідну роль відіграє мудрість (Зубовський, 2018). Більше того, переживання бойової травми може мати своїм здобутком посттравматичне зростання учасника бойових дій за психологічних ресурсів (Зубовський, 2018). Щодо впливу емоцій в контексті бойової психічної дезадаптації, то більшість авторів правомірно розглядають емоційність як стійку характеристику індивідуальності, яка є найважливішою складовою темпераменту (Екстремальна психологія, 2007). За такого підходу емоції виступають стійкими особистісними властивостями (Epstein, 1990). Бойова психічна травматизація зазвичай супроводжується підвищенням особистісної тривожності, зниженням

емоційної стійкості до психогенних зовнішніх впливів (Екстремальна психологія, 2007; Приходько, 2019).

Водночас, автори відзначають єдність інтелектуального і емоційного начал в ситуації травматизації. Л. Виготський інтенсивно розробляв цю проблему в складній ситуації переживання психологічного дефекту (Байєр, 2010). С. Рубінштейн зазначав, що в нормі свідомо пізнавальна інтелектуальна діяльність гальмує емоційне збудження, надаючи йому спрямованості і вибірковості. Згідно транзактної моделі стресу (Екстремальна психологія, 2007; Epstein, 1990) обґрунтованим виявляється твердження, що емоції, хоча і частково, є результатом саме когнітивної оцінки особистістю певної ситуації як загрозової чи незагрозової. Узагальненням цього в сучасній теорії стресу є поняття «психологічного ресурсу» (Приходько, 2019). Щодо останнього то ефективність опановуючої поведінки бійця залежить від його активності, спрямованої на протидію негативному впливу стрес-чинників бойової обстановки. Тобто чинник тяжкої бойової психологічної травми учасника військової події розглядається як компонент інтенсивності бойового стресу, а індивідуально-психологічні характеристики особистості бійця – як складові інтегрально стійкої характеристики індивідуальності.

Методологія дослідження

Методики дослідження: багаторівневий особовий опитувальник (БОО-200) Адаптивність-200; Місісіпська шкала оцінки посттравматичних реакцій (воєнний варіант МШ) (Keane et al,) (сер. значення МШ це російські дані, що мають бути до українських реалій); опитувальник травматичного стресу (ОТСПН) (І. Котєнєв); шкала «Стандартні прогресивні матриці» (СПМ) (Дж. Равен); методика «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонтьєв); опитувальник «Інтуїтивного стилю» (С.Епштейн); опитувальник «Велика п'ятірка» (П. МакКре-П.Коста в адаптації Л.Бурлачука, Д. Корольова); анкета оцінки нервово-психічної стійкості (НПС) «Прогноз-2», тест тривожності (Ч. Спілбергер-Ю.Ханін), шкала тривоги (Дж. Тейлор), три шкали А. Бека для самооцінки рівня тривоги, депресії, безнадії. Зв'язки встановлювалися за допомогою коефіцієнта кореляції r-Пірсона, розбіжності – за t-критерієм Стюдента.

У дослідженні взяли участь 172 бійця – військовослужбовці Національної гвардії України (НГУ) (80 осіб) та поліцейські Національної поліції України (НПУ) (92 особи), з них 10 осіб не пройшли всі тести, тому їх результати не враховувалися (Мвік.=23,4 військові, Мвік.=29,7 поліцейські). Частина бійців НГУ знаходилась в Луганській області на бойовому чергуванні, частина – в м. Дніпро в умовах стандартного несення служби. Усі бійці НПУ перебували в Луганській області

в екстремальних умовах несення оперативно-службово-бойової діяльності. Вони є учасниками бойових дій (УБД). Також враховувалися показники тривалості перебування та останнього відрядження в ООС як кількість днів відрядження (КДВ).

Результати і дискусія

Для з'ясування зв'язків між показниками ПТС, ПТСР та індикаторами вразливості до бойової травматизації використовувався кореляційний аналіз (табл. 1, табл. 2). Виявлено, що у нацгвардійців ПТС має статистично значущі кореляційні зв'язки із всіма показниками нервово-психічних станів, окрім психопатизації. Проте, не виявлено статистично значущих кореляційних зв'язків з показниками невротичних реакцій, депресії тих симптомів ПТСР, що співвідносяться з критеріями DSM – «вторгнення» і «уникнення».

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції між ПТС та шкалами тривожності, депресії, безнадії, НПС, ОТСПН, БОО-200 у бійців НГУ та НПУ

Шкали	ПТС		
	Усі (n=162)	НГУ (n=80)	НПУ (n=82)
НПС	-0,581**	-0,711**	-0,499**
Депресія	0,305*	0,101	0,509**
Безнадія	0,493**	0,443*	0,540**
Невротизація	0,497**	0,641**	0,357
Психопатизація	0,075	-0,003	0,138
Адаптивність (ОАП)	-0,542**	-0,654**	-0,487**
Поведінкова регуляція (ПР)	-0,523**	-0,696**	-0,458*
комутативний потенціал (КП)	-0,355**	-0,321	-0,404*
Моральна нормативність(МН)	-0,424**	-0,417*	-0,434*
Вторгнення	0,459**	0,342	0,562**
Уникнення	0,422**	0,205	0,611**
Фізіологічна збудливість	0,518**	0,414*	0,611**

У нацгвардійців зафіксовано щільний зв'язок ПТС з фізіологічною збудливістю ($r = 0,414$ при $p < 0,05$). У поліцейських, навпаки, наявні щільні зв'язки й вони міцніші з усіма симптомами ПТСР, які входять до DSM – «вторгнення», «уникнення», «фізіологічна збудливість» ($r = 0,562$, $r = 0,611$, $r = 0,611$ при $p < 0,01$). Усі показники адаптивності, попри це, мають від'ємні кореляції з ПТС в обох групах, так само, як і показник нервово-психічної стійкості ($r = 0,711$, $r = 0,499$ при $p < 0,01$ НГУ / НПУ відповідно). Проте у нацгвардійців ці зв'язки міцніші, ніж у поліцейських: значення коефіцієнту кореляції в діапазоні від $-0,654$ до $-0,711$. Попри це, поліцейських відрізняє щільніший негативний зв'язок з комунікативністю. Це доводить їхню вищу соціальну пристосованість, перспективи впорання з бойовою травмою за соціальної підтримки.

Далі розглянемо взаємозв'язки показника ситуативної та особистісної тривожності (Т-стани і Т-властивості) зі шкалами БОО-200. Зважаючи на отримані дані, зауважимо, що ситуативна тривожність, згідно г-Пірсона, вказує, що у військових показники шкал ОАП, або бойової адаптивності ($r = 0,679$ і $r = 0,529$ при $p < 0,01$), КП ($r = 0,475$ і $r = 0,442$ при $p < 0,01$), ПР ($r = 0,697$ і $r = 0,511$ при $p < 0,01$) у цифрових значеннях більш щільно взаємопов'язані з тривожністю, ніж до аналогічних показників у поліцейських. Однак показники особистісної тривожності (Т-властивості) поліцейських мають щільніші зв'язки з ситуативною тривожністю й фіксують істотно підвищене її значення ($r = 0,759$ при $p < 0,01$). Тобто помітно, що тривожність в них є певним емоційно-особистісним утворенням як усталеною ознакою. Як відомо, люди з високою Т-властивістю в загрозливих життєвих ситуаціях виявляють і вищий Т-стан. Отримані результати свідчать, по-перше, про те, що чим вища у бійця тривожність, тим нижча його стійкість до бойового стресу; по-друге, дані доводять ряд психологічних труднощів поліцейських. І тому рівень ОАП у них статистично значуще відрізняється, а отже, і ВПС у бік, хоч і не надто суттєвого, але зниження, порівняно з нацгвардійцями. Матриця кореляцій індивідуально-психологічних особливостей у поліцейських показує міцніші зв'язки з психологічними індикаторами ПТС (10 зв'язків, з них 6 від'ємних), у НГУ (7 зв'язків і всі від'ємні). Викликає занепокоєння наявність у поліцейських позитивного зв'язку ПТС з депресією та безнадією ($r = 0,509$, $r = 0,540$ при $p < 0,01$).

Зупинимось на основних кореляційних зв'язках ПТСР і БОО-200, МШ, ОТСПН (табл. 2).

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції між ПТСР та шкалами БОО-200, ОТСПН у бійців НГУ та НПУ

Шкали	ПТСР		
	Вся вибірка (n=162)	Бійці НГУ (n=80)	Бійці НПУ (n=82)
Оптимізм	-0,359**	-0,242*	-0,462**
Адаптивність (ОАП)	-0,542**	-0,654**	-0,487**
Поведінкова регуляція (ПР)	-0,523**	-0,696**	-0,458*
Комунікативний потенціал (КП)	-0,355**	-0,321*	-0,404*
Моральна Нормативність (МН)	-0,424**	-0,417*	-0,434*
Військово-професійна спрямованість (ВПС)	-0,598**	-0,711**	-0,499**
Схильність до девіантних форм поведінки (ДАП)	0,242*	0,250*	0,261*
Суїцидальний ризик (СР)	0,158	0,144	0,161
Загальна тривожність	0,501**	0,753**	0,293*
Депресія	0,238*	0,151	0,309*
Надпильність	0,075	-0,004	0,138
Понаднормове реагування	0,518**	0,414*	0,611**
Притупленість емоцій	0,278*	0,218*	0,274*
Агресивність	0,468**	0,361*	0,478**
Напади люті	0,150	0,250*	0,151
«Винний у тому, що вижив»	0,478*	0,718**	-0,335

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

З таблиці 2 видно, що ОАП у всіх бійців має статистично значущі позитивні зв'язки з ознаками ПТСР. Але виразнішими є від'ємні кореляції між ПТСР та : ОАП ($r = -0,542$, $p < 0,01$); ПР у військових ниж-

че ($r=-0,696$, $p<0,01$); КП у поліцейських нижче ($r=-0,403$, $p<0,05$); МН майже однаково ($r=-0,424/-0,417/-0,434$, $p<0,01$); ВПС у поліцейських нижче ($r=-0,711$, $p<0,01$), що свідчить про її несформованість; оптимізм у поліцейських нижче ($r=-0,462$, $p<0,01$). ПТСР (МШ) корелює з показниками ПТСР (І. Котенев): загальною тривожністю ($r=0,501$, $p<0,01$), притупленістю емоцій ($r=0,278$, $p<0,053$), депресією ($r=0,238$, $p<0,05$).

У бійців, які знаходились в екстремальних умовах, на високому рівні зберігається позитивний зв'язок з проявами ПТСР, але не з тими категоріями симптомів, які співвідносяться з критеріями DSM, а саме психологічними індикаторами ПТСР, які долаються значно легше. Це понаднормове реагування ($r=0,518$, $p<0,01$); «провина того, хто вижив» ($r=0,478$, $p<0,05$ та $r=0,718$, $p<0,01$ вся вибірка, військові); агресивність ($r=0,468$, $p<0,01$). Показово, що не знайдено жодного зв'язку ПТСР з суїцидальними намірами. Тобто кореляційний аналіз довів, що особи, схильні до здійснення суїцидальних дій, у вибірці відсутні.

Подальшим кроком стало виведення нового конструкту «негативної емоційності» (НЕМ), який би пояснював низький або високий рівень стійкості бійців до бойового стресу. Практично цей конструкт вводився шляхом трансформації наступних шкал: тривожність (Спілбергер-Ханін), депресія (Бек, Котенев), невротизація і тривога (Бек, Котенев, Тейлор), безнадія (Бек), притупленість емоцій (Котенев), нейротизм (МакКре-Коста). Трансформація відбувалася шляхом сумування показників за зазначеними шкалами. У результаті отримано нестандартизовану шкалу «НЕМ». Зважаючи на її показники, вибірку досліджуваних за допомогою медіанного розщеплення розділено на дві групи. Першу групу склали особи «високої НЕМ і бойового стресу низької інтенсивності», в якій 29/15 поліцейські/нацгвардійці ($n=44$). Другу групу «Норми» «середньовисокої емоційної стійкості, бойового стресу високої інтенсивності» поліцейські/нацгвардійці – 53/65 ($n=118$). Наступним етапом став кореляційний аналіз показників шкали «НЕМ» з показниками інтелекту (табл. 3). Однак спочатку встановлено відсотковий розподіл за ступенем інтелектуальних здібностей за СПМ Дж. Равена: високорозвинений /нормальний /середній /нижче середнього – 16/52/30/2%. Усі представники високого інтелекту опинилися в групі «Норма» (26 осіб) військовослужбовці та поліцейські. І, навпаки, нижче середнього в групі «НЕМ» (4 осіб).

Таблиця 3

Значення коефіцієнтів кореляції шкали негативної емоційності та інтелекту у бійців

Шкала Негативної емоційності М ± SD HEM ¹ Medcp.зн	r-Пірсона			
	«Інтуїтивного стилю»		ДТР	СПМ Равена
	Інтуїтивна здатність	Використання інтуїції	Системна рефлексія	
Нейротизм 25,2±9,89 HEM ¹ Medcp.зн	-0,298*	-0,146	-0,112	-0,282*
Нейротизм 16,1±5,89 HEM ² Medcp.зн	-0,198	-0,308**	-0,219*	-0,299*

Примітка: статистична значущість на рівні * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Отже, статистично значущі від'ємні зв'язки існують між показниками нейротизму та інтуїтивної здатності ($r = 0,05$), системної рефлексії ($r = 0,05$), загальним балом тесту Равена ($r = 0,05$). Зваживши на дані «Великої п'ятірки», порівняємо розбіжності: група «Норми», вищого і нормального рівня інтелекту, показник нейротизму 16,1; група «HEM», середній, нормальний, низький рівень інтелекту, показник нейротизму 25,2. У всій вибірці результати за опитувальником С. Епштейна та Великої п'ятірки інтуїтивна здатність має від'ємний зв'язок з нейротизмом, використання інтуїції – прямий з сумлінністю ($r = 0,308$, $r = 0,05$). У групі «HEM» від'ємний – з інтуїтивною здатністю ($r = -0,298$, $r = 0,05$) і СПМ ($r = -0,282$, $r = 0,05$). У групі «Норми» теж від'ємний, але зі 3 показниками: 2 з опитувальників С. Епштейна і Д. Леонтьєва, 1 СПМ.

Оскільки всі зв'язки від'ємні, то очевидно, за зростання одного показника, інший знижується. У наших даних, чим вище нейротизм або негативна емоційність, тим менший інтелектуальний ресурс має особистість у впоранні зі стресом. Науковці вважають, що низький рівень нейротизму свідчить про те, що людина певною мірою звільнилась від ситуаційних вимог і здатна приймати рішення, щодо вибору тих чи інших активів поведінки, спираючись на сформовані в неї настанови, ідеали, цінності, а не завдяки аналізу конкретних ситуаційних спонук, зокрема ступеня інтенсивності бойового стресу (Sternberg, 1985). Зваживши на зазначене, ми вираховували розбіжності групи «HEM» і «Норми» (табл.4).

Таблиця 4

Результати розбіжностей між групами біців «НЕМ» і «Норма»

Шкала	Середнє значення		Показники t-критерію Стюдента
	Негативна емоційність (НЕМ) (n=44)	Норма (n =118)	
НЕМ	НЕМ ³ Medср.зн	НЕМ ³ Medср.зн	5,334**
Бойовий стрес	63,822 (3стена)	32,646 (6 стена)	9,807**

Примітка: статистична значущість на рівні * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Дані свідчать, що у групі «Норми» бійці мають другий рівень стійкості до бойового стресу – достатній, 6 стен. Рівень інтелектуальних здібностей у цій групі також вищий, що яскраво виявляється під час вирішення когнітивних задач невербального характеру, використання інтуїції й системної рефлексії. У групі «негативної емоційності», навпаки, третій рівень стійкості до бойового стресу – задовільний, 3 стена. У цієї групи нижчий рівень й інтелектуальних здібностей. І хоч інтуїтивні здібності наявні, але їх використання, як і рефлексії, у вузькому діапазоні. Варто зауважити, якщо КДВ (0,23 – с/р похибка) перевищує 3 місяці в ООС, то усі негативні показники ПТС і ПТСР зростають, незважаючи на підрозділ НГУ або НПУ. Щоправда, рівень інтелектуальних здібностей не знижуються. Остаточо встановимо розбіжності у нацгвардійців і поліцейських, які повернулися з ООС. Найвищі розбіжності за ОАП, ПР, КП та ПТСР (МШ) (всі на рівні $p < 0,01$), а також МН і ВПС ($p < 0,05$). Водночас за оптимізмом та депресією значущих розбіжностей не виявлено.

Таблиця 5

Розбіжності за шкалами БОО, ОТСН, МШ у бійців НГУ та НПУ

Шкала	Середнє значення		Показники t-критерію Стюдента
	Бійці НГУ (n=80)	Бійці НПУ (n=82)	
Адаптивність(ОАП)	32,781	55,393	-5,811**
Поведінкова регуляція ПР	15,823	32,646	-5,807**
Комунік. потенціал КП	10,919	14,704	-3,819**

Продолжение таблицы 5

Шкала	Середні значення		Показники t-критерію Стьюдента
	Бійці НГУ (n=80)	Бійці НПУ (n=82)	
Морал. нормативність МН	6,039	8,043	-2,516*
ВПС	4,001	7,851	-3,436*
Оптимізм (ОТСПН)	5,339	6,634	-0,688
Депресія (ОТСПН)	1,975	4,159	-1,827
ПТСР (МШ)	73, 245	69,891	4,980**

Проведена низка тренінгів з бійцями дозволила зробити висновок про сприяння у пристосованні до мирного життя системи завдань успішного когнітивного функціонування як допомога УБД.

Висновки

У всіх бійців в ООС на високому рівні зберігається зв'язок з проявами посттравматичних стресових реакцій, але переважно не з категоріями симптомів DSM, а психологічними індикаторами ПТСР, які долаються значно легше. Порівнюючи групи за нестандартизованою шкалою «негативної емоційності», встановлено, що групу «норми» складають обидва підрозділи бійців НГУ і НПУ, які відрізняє не лише емоційна стійкість до бойового стресу високої інтенсивності, а й високий прояв інтелектуальних здібностей невербального, рефлексивного, інтуїтивного характеру. У групі «негативної емоційності» такий факт відсутній. Як висновок маємо, чим вище негативна емоційність (нейротизм) бійця, тим менший інтелектуальний ресурс є в особистості у впоранні зі стресом. Порівнюючи пристосовання до стрес-чинників війни бійців НГУ та НПУ, можна дійти висновку про наявність ряду більших психологічних труднощів у поліцейських. Матриця інтеркореляцій їхніх індивідуально-психологічних особливостей значно міцніше пов'язана з психологічними індикаторами стресу; на високому рівні зв'язок з безнадією, депресією, деякими критеріями DSM. Попри це, у поліцейських вищі показники соціально-психологічних характеристик – комунікативного потенціалу та моральної нормативності, що доводить їхні перспективи соціальної адаптації й впорання з бойовою травмою за допомогою ширшої соціальної підтримки. Отже, виконан-

ня різних службово-бойових завдань й приналежність до різних бойових підрозділів є прогностичним показником стійкості, чи, навпаки, негативної емоційності й вразливості до бойового стресу, але водночас і різних ресурсів упорання – інтелектуальних, емоційних, особистісних. Пристосування до стрес-чинників війни стає не лише питанням виживання й боротьби із загибеллю, а намаганням особистості бійця сформувати ресурсну психологічну систему життєзабезпечення на війні як стійку характеристику індивідуальності.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в аналізі результатів проведених тренінгів з бійцями, що дозволить зробити висновок про сприяння у пристосованні їх до мирного життя.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Epstein, S. (1990). Cognitive-experiential self-theory. In L. A. Pervin, A. Lawrence (Ed.) *Handbook of Personality: Theory and Research* (p.165–192). New York : The Guilford Press. Retrieved from <https://www.sicotests.com/psyarticle.asp?id=53>

Macklin, M. L., Metzger, L. J., Litz, B. T., McNally, R. J., Lasko, N. B., Orr, S. P., et al. (1998). Lower precombat intelligence is a risk factor for posttraumatic stress disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66(2), 323–326. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-006X.66.2.323>

Sternberg, R. (1985). *Beyond IQ: A Triarchic theory of human intelligence*. – New York : Cambridge University Press.

Байер, О. О. (2010). *Життєві кризи особистості*. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського національного університету.

Зубовський, Д. С. (2018). Перевірка факторної структури україномовної методики «Опитувальник посттравматичного зростання». *Український психологічний журнал*, 2(8), 36–47. doi: [http://doi.org/10.17721/upj.2018.2\(8\).3](http://doi.org/10.17721/upj.2018.2(8).3)

Екстремальна психологія (2007). О. В. Тімченко (Ред). Київ : ТОВ «Август Трейд».

Приходько, І. І. (2019). Вітчизняна система психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців екстремального профілю: сучасний стан. *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів (м. Кривий Ріг, 7 лютого 2019 р.)* (с. 108–111). Кривий Ріг.

References

Epstein, S. (1990). Cognitive-experiential self-theory. In L. A. Pervin, A. Lawrence (Ed.) *Handbook of Personality: Theory and Research* (p. 165–192). New York : The Guilford Press. Retrieved from <https://www.sicotests.com/psyarticle.asp?id=53>

Macklin, M. L., Metzger, L. J., Litz, B. T., McNally, R. J., Lasko, N. B., Orr, S. P., et al. (1998). Lower precombat intelligence is a risk factor for posttraumatic stress

disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66(2), 323–326. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-006X.66.2.323>

Sternberg, R. (1985). *Beyond IQ: A Triarchic theory of human intelligence*. – New York : Cambridge University Press.

Baiier, O. O. (2010). *Zhyttievi kryzy osobystosti [Life crises of personality]*. Dnipropetrovsk : Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu. [in Ukrainian].

Zubovskyy D. S. (2018). Revision of factor structures of Ukrainian-speaking Methods «Posttraumatic growth inventory». *Ukrainian psychological journal*, 2(8), 36–47. doi: [http://doi.org/10.17721/upj.2018.2\(8\).3](http://doi.org/10.17721/upj.2018.2(8).3) [in Ukrainian].

Ekstremalna psykholohiia [Extreme Psychology] (2007). O. V. Timchenko (Red). Kyiv : TOV «Avhust Treid». [in Ukrainian].

Przychodko, I. I. (2019). Vitchyzniana systema psykholohichnoho zabezpechennia profesiinoi diialnosti fakhivtsiv ekstremalnoho profilu: suchasnyi stan [Domestic system of psychological support of professional activity of specialists of extreme profile: current state]. Proceedings from: *Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu «Psykholohichni zasady zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv» – II All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation «Psychological bases of maintenance of official activity, employees of law enforcement agencies» (Krivoy Rog, February 7, 2019)* (pp. 108–111). Kryvyi Rih. [in Ukrainian].

Abstract

Bohucharova O. I.,

D.Sc. in Psychology, Professor of the Department
of Legal Linguistics and Practical Psychology,
Didorenko Luhansk State University
of Internal Affairs
E-mail: bogucharova_o@i.ua

SPECIFICITY OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN COMBATANTS' EMOTIONS, INTELLIGENCE AND POSTTRAUMATIC STRESS IN EXTRAORDINARY CONDITIONS OF THE JOINT FORCES OPERATION

The article analyzes the relationship between post-traumatic stress (PTS) and individual psychological characteristics of the military and police personnel who performed combat tasks during the joint forces operation in the East of Ukraine. The sample consisted of 172 military and police combatants of the National Guard and the National Police; the military personnel had a higher level of resistance to combat stress than

policemen-combatants. Police personnel had more difficulties in war than the military ones, demonstrated a lot of correlations with stress indicators including DSM symptoms and deeper depression.

The National Guard's combatants demonstrated high correlations with hopelessness, neurotisation, general anxiety too. Moreover, their optimism is twice as low as that of policemen. However, there were no clinical signs of PTSD in the sample. Statistically significant differences were determined with the author's non-standardized «negative emotionality» scale between the group of combatants having psychological signs of PTS and the «norm» group. These differences related to: anxiety, depression, hopelessness, and also intelligence. The higher the intellectual abilities were, the lower the experienced combat stress. The average-high intelligence determined combatants' low vulnerability to post-traumatic stress (the «norm» group).

Also, it was found that combatants' individual psychological characteristics played a greater role in appearance of post-traumatic stress signs than belonging to different combat units (military or police).

Execution of various military missions and belonging to different combat units (military or police) were predictors of emotional stability and sensitivity to combat stressors, and, at the same time, different psychological coping resources used by combatants: policemen used socially-psychological resources, military personnel used personality ones. The importance of the cognitive functioning trainings contributing to combatants' psychological resources and enhancing their adaptive potential is emphasized.

Key words: *post-traumatic stress, combat stress, intelligence, emotional stability, negative emotionality, neuroticism, combatants, personal adaptive potential, psychological resources.*

Отримано – 19 січня 2020
Received – January 19, 2020

Рецензовано – 28 січня 2020
Revision – January 28, 2020

Прийнято – 31 січня 2020
Accepted – January 31, 2020

УДК 159.93

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).3](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).3)

Вакуленко Ю. В.,

аспірантка кафедри психодіагностики
та клінічної психології факультету психології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
E-mail: vakulenko2094@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2354-4169

«СЕНСОРНИЙ ПРОФІЛЬ (КОРОТКА ВЕРСІЯ)»: АДАПТАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКІЙ ВИБІРЦІ НОРМОТИПОВИХ ДІТЕЙ ТА ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ

У статті описано та проаналізовано методику Сенсорний профіль (Коротка версія), розглянуто оригінальний варіант методики, її особливості та переваги у використанні як діагностичного інструменту. Висвітлено проблему порушень обробки та інтеграції сенсорної інформації у нормотипових дітей та дітей з розладами аутистичного спектру. Звернено увагу на необхідність досліджень особливостей сенсорної сфери та її порушень у нормотипових дітей та дітей з розладами аутистичного спектру на вітчизняній вибірці. Описано результати адаптації та апробації методики Сенсорний профіль (коротка версія) (оригінальна назва – Short Sensory Profile) на вибірці українських дітей. Методика була переведена на українську мову з мови оригіналу (англійська) із залученням професійного перекладача. Адаптований варіант пройшов асиметричний переклад, який дозволив зберегти смислове навантаження тверджень і дотримання вимог чіткості та однозначності формулювань. У адаптації методики взяли участь батьки 506 дітей, які заповнювали опитувальник щодо особливостей сенсорної сфери їхніх дітей (293 нормотипові дитини та 213 дітей з розладами аутистичного спектру), діти додатково розділялися на 6 груп за віком та наявністю/відсутністю діагнозу розладу аутистичного спектру. Для підрахунку балів використовувалося програмне забезпечення Excel 2016, для перевірки психометричних характеристик методики статистична програма IBM SPSS Statistics 23. Психометричні характеристики методики, такі як надійність внутрішньої узгодженості тверджень, ретестова надійність, валідність очевидна, критеріальна та конструктивна показали високий та достатній рівень. Проведено стандартизацію процедури та інтерпретації результатів дослідження, для цього обчислювався час-

тотний розподіл за загальним показником та додатково за віковими групами для визначення меж вираженості порушень сенсорної сфери у дітей та підлітків. За результатами частотного розподілу визначено загальний розподіл балів, який дає можливість визначати наявність та вираженість порушень обробки та інтеграції сенсорної інформації у дітей та підлітків.

Ключові слова: *відчуття, сенсорні процеси, сенсорна інтеграція, дисфункція сенсорної інтеграції, розлади аутистичного спектру, аутизм, адаптація, апробація, надійність, валідність, стандартизація.*

Вступ

Постановка проблеми. Значна кількість дітей страждає від проблем, пов'язаних із обробкою та інтеграцією відчуттів. Дослідження показують, що від 10 до 55% дітей мають сенсорні порушення. Ця оцінка збільшується до 40–88% для дітей з різними діагнозами. Серед дітей з аутизмом розлади обробки сенсорної інформації досить поширені і варіюються від 42% до 88% (Pfeiffer, Koenig, Kinnealey, Sheppard & Henderson, 2011; Pfeiffer, May-Besson & Bodison, 2017). Дослідження особливостей обробки сенсорної інформації у дітей, зокрема з аутизмом, адаптація зарубіжних методик та створення нового діагностичного інструментарію є актуальними завданнями вітчизняної науки та створюють можливість допомоги дітям подолати перешкоди в розвитку та адаптуватися у суспільстві (Вакуленко, 2018).

Мета статті. Метою даної статті є аналіз методики Сенсорний профіль (коротка версія), опис адаптації, апробації та стандартизації її на вітчизняній вибірці дітей дошкільного, молодшого шкільного та підліткового віку з розладами аутистичного спектру та без таких порушень (нормотипових).

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теорія сенсорної інтеграції вперше була розроблена А. Ж. Аюрес з метою зосередження уваги на неврологічній обробці сенсорної інформації. Даний метод складається з теорії сенсорної інтеграції, методики оцінки рівня розвитку даної сфери та комплексу корекційних вправ. А. Ж. Аюрес вперше описала дисфункцію сенсорної інтеграції як порушення в обробці сенсорної інформації, яка надходить з п'яти сенсорних аналізаторів (зір, слух, дотик, нюх, смак), а також вестибулярного апарату та пропріоцептивної системи (Аюрес, 2004).

W. Dunn розробила модель обробки сенсорної інформації яка базується на знаннях нейронауки та біхевіоризму. Відповідно до моделі даної вченої, неврологічні пороги та поведінкові реакції утворюють континуум і взаємодіють один з одним. Перетин двох континуумів призводить до чотирьох моделей обробки відчуттів (реєстрації, пошуку, чутливості та уникнення), які вказують можливі інтерпретації поведінки дитини. Реєстрація описується як процес пропускання дитиною сенсорного стимулу (високий неврологічний поріг і пасивна відповідь). Пошук – процес активної реакції дитини з високим неврологічним порогом. Чутливість – процес обробки сенсорної інформації, при якому дитина помічає сенсорний стимул і пасивно на нього реагує, неврологічний поріг низький. Уникання – процес обробки сенсорної інформації, при якому дитину турбує чуттєвий стимул і вона його активно уникає (Brown & Dunn, 2010; Вакуленко, 2018). У нашому дослідженні ми орієнтуємося саме на підхід W. Dunn, яка є автором адаптованої нами методики Сенсорний профіль (Коротка версія).

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Вітчизняні дослідження порушень обробки та інтеграції сенсорної інформації у дітей, зокрема дітей з порушеннями аутистичного спектру, залишаються актуальними, існує необхідність у розробці вітчизняного та адаптації зарубіжного діагностичного інструментарію для оцінки наявності та вираженості порушень сенсорної сфери у дітей (Вакуленко, 2018).

Методологія дослідження

Автором опитувальника є американська дослідниця W. Dunn. Сенсорний профіль (коротка версія) складається з 38 питань, які підраховуються за 5-бальною шкалою Лайкерта (1 – Завжди, 2 – Часто, 3 – Іноді, 4 – Рідко, 5 – Ніколи). Призначення цього діагностичного інструменту – виявляти та класифікувати сенсорні порушення у дітей. Сенсорний профіль (коротка версія) – це батьківський опитувальник, його заповнюють батьки, опікуни чи люди, які проводять багато часу з дитиною та знають особливості її сенсорної сфери, також опитувальник зарекомендував себе у використанні в клінічній практиці лікарями та дослідниками порушень обробки та інтеграції сенсорної інформації у дітей. Крім загального показника порушень, методика має 7 підшкал: тактильна сензитивність; сензитивність смакова/нюхова; рухова сензитивність; сенсорний пошук; слухова фільтрація; низький енергетичний ресурс/підвищена втомлюваність; зорова/слухова сензитивність. Інтерпретуються всі підшкали

окремо та загальний бал. Загальний бал є найчутливішим показником сенсорної дисфункції (Dunn, 1999).

Перевагою методики є легкість проведення, підрахунку підсумкових показників та інтерпретації; проведення займає близько 15–20 хвилин. Опитувальник забезпечує можливість як стандартизації шкальних оцінок, так і якісний аналіз дитячої поведінки на основі оцінки окремих пунктів. Відповіді на окремі пункти дають матеріал для обговорення з батьками специфіки порушень дитини. У наукових публікаціях містяться відомості про високу валідність ($> 95\%$) і надійність ($= 0.90$) опитувальника (Садовская, 2011).

З метою створення адекватного психодіагностичного інструментарію для дослідження особливостей сенсорної сфери дітей як нормотипових, так і з розладами аутистичного спектру було здійснено адаптацію методики Сенсорний профіль (коротка версія) (оригінальна назва – Short Sensory Profile) на українській вибірці дітей дошкільного, молодшого шкільного та підліткового віку (за даними батьків, які заповнювали опитувальник).

На початковому етапі адаптації методики були перекладені інструкція і твердження методики із англійської (мова оригіналу) на українську мову із залученням професійного перекладача. Адаптований варіант пройшов асиметричний переклад, який дозволив зберегти смислове навантаження тверджень і дотримання вимог чіткості та однозначності формулювань (Бурлачук, 2008). Надалі здійснювався зворотній переклад на мову оригіналу задля перевірки еквівалентності адаптованого перекладу та були внесені певні корективи в україномовну версію методики. Для перевірки психометричних характеристик методики Сенсорний профіль (коротка версія) визначався показників надійності та валідності методики.

У адаптації методики взяли участь батьки 506 дітей, які заповнювали опитувальник щодо особливостей сенсорної сфери їх дітей: (293 нормотипових дітей (147 хлопчиків та 146 дівчаток від 3 до 16 років; 213 дітей з розладами аутистичного спектру (158 хлопчиків та 55 дівчаток від 3 до 16 років). Були виділені 6 груп дітей за віком – дошкільний вік-нормотипові діти (3–5 років; 149 дітей, 77 хлопчиків та 72 дівчинки); дошкільний вік-діти з розладами аутистичного спектру (3–5 років; 70 дітей, 53 хлопчики та 17 дівчаток); молодший шкільний вік-нормотипові діти (6–10 років; 96 дітей, 53 хлопчики та 43 дівчаток); молодший шкільний вік-діти з розладами аутистичного спектру (6–10 років; 99 дітей, 69 хлопчиків та 30 дівчаток); підлітковий вік-нормотипові діти (11–16 років; 48 дітей, 17 хлопців та 31 дівчина); підлітковий вік – діти з розладами аутистичного спектру (11–16 років;

44 дитини, 36 хлопців та 8 дівчат). Для підрахунку балів використовувалося програмне забезпечення Excel 2016, для перевірки психометричних характеристик методики статистична програма IBM SPSS Statistics 23.

Задля перевірки надійності адаптованого нами Сенсорного профілю (коротка версія) проводився аналіз внутрішньої узгодженості тверджень методики. З цією метою використовувався статистичний показник Альфа Кронбаха. Згідно даних сучасної статистики, методика характеризується достатньою надійністю при розташуванні коефіцієнта Альфа Кронбаха у межах від 0,7 до 0,9. Таке розташування критерію вказує, що отримані в методиці значення є близькими до показників, що вимірюються (Бурлачук, 2008). Загальний показник Альфа Кронбаха для адаптованої нами методики склав 0,99, що свідчить про відмінний показник надійності щодо внутрішньої узгодженості тверджень.

Окремо вираховувався показник Альфа Кронбаха для групи нормотипових дітей, що склав 0,982, що показує відмінний показник надійності щодо внутрішньої узгодженості тверджень методики. Також ми вираховували показник Альфа Кронбаха для групи дітей з розладами аутистичного спектру, що становить 0,982, що також показує відмінний показник надійності щодо внутрішньої узгодженості тверджень методики.

Задля визначення ще одного показника надійності адаптованої нами методики використовувався статистичний аналіз ретестової надійності, що показує стійкість результатів дослідження у часі (Бурлачук, 2008). Для перевірки ретестової надійності проводилося повторне дослідження через 1,5 місяця після первинного тестування. Вибіркою ретесту стали 50 нормотипових дітей та 45 дітей з розладами аутистичного спектру, які повторно проходили дослідження. Після проведення ретесту був здійснений кореляційний аналіз результатів до і після за критерієм Пірсона. Коефіцієнт кореляції Пірсона становить 0,984 (значення на рівні 0,01) для вибірки нормотипових дітей, що свідчить про високий рівень ретестової надійності.

Коефіцієнт кореляції Пірсона становить 0,994 (значення на рівні 0,01) для вибірки дітей з розладами аутистичного спектру, що свідчить про високий рівень ретестової надійності.

Результати і дискусія

Результати кореляційного аналізу первинного та повторного дослідження свідчать про стійкість результатів адаптованої методики після повторного тестування і для вибірки нормотипових дітей, і для дітей з РАС.

З метою визначення варіативності відповідей та диференціювання за рівнем вираженості досліджуваної ознаки використовувався аналіз частотних розподілів по групах по адаптованій методиці за загальним показником, за показником у групі дітей з розладами аутистичного спектру та у групі нормотипових дітей загалом (див. таблиця 1).

Таблиця 1

Аналіз частотних розподілів за загальним показником

	N	Процентилі								
		10	20	30	40	50	60	70	80	90
Загальний показник	506	108	120	129	138	144	152	158	167	176
Діти з РАС	213	97,4	107,8	114	121	127	132	139	145,2	155
Нормотипові діти	293	128	138	144	152	156	162	168	175	179,6

Додатково був здійснений аналіз частотних розподілів за віковими групами: дошкільний вік-нормотипові діти (3–5 років); дошкільний вік-діти з розладами аутистичного спектру (3–5 років); молодший шкільний вік-нормотипові діти (6–10 років); молодший шкільний вік-діти з розладами аутистичного спектру (6–10 років); підлітковий вік-нормотипові діти (11–16 років); підлітковий вік – діти з розладами аутистичного спектру (11–16 років) – (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз частотних розподілів за віковими групами

		Проценти лі								
	N	10	20	30	40	50	60	70	80	90
3-5 РАС	70	94	107,2	115,9	123,4	127	132	138	146,8	154
3-5 Норма	149	121	135	142	148	155	161	167	175	181
6-10 РАС	99	98	106	111	121	128	134	141	149	159
6-10 Норма	96	130	141	145	151	155	162,2	167,9	174,6	177,3
11-16 РАС	44	96	112	117	121	125	127	135	140	155,5
11-16 Норма	48	126	143,4	155	156,6	160	166,4	171	175,2	179,2

Вищезазначені дані вказують на високу варіативність питань адаптованої методики, що дозволяє отримувати значущі показники диференціації дітей та підлітків як нормотипових, так і з розладами аутистичного спектру за рівнями вираженості сенсорних порушень.

Для аналізу якості адаптованої нами методики був проведений аналіз її валідності (відповідності між рівнем вираженості досліджуваної ознаки та методом її діагностики). Для адаптованого варіанту методики було проаналізовано очевидну валідність, критеріальну валідність та конструктну валідність.

Визначаючи очевидну валідність, респондентам (батькам дітей, які брали участь у дослідженні; 130 особам) пропонувалося відповісти на відкрите запитання «Як ви гадаєте, що вимірює ця методика?». За результатами статистичного аналізу відповідей 65% респондентів вірно визначили мету методики («досліджує відчуття», «досліджує сенсоричку», «досліджує проблеми чутливості дитини», «чутливість», «тілесні проблеми дитини», «психомоторний розвиток»). 24% респондентів були близькими до вірної відповіді («досліджує проблеми розвитку дитини», «чи правильно розвивається дитина»). 11% утрималися від

відповіді. Таким чином, адаптована нами методика показує достатній рівень очевидної валідності.

Для визначення критеріальної (зовнішньої) валідності було запропоновано батькам дітей, які брали участь у дослідженні, відповісти на закриті питання «Чи має ваша дитина проблеми з інтеграцією сенсорної інформації?» (було пояснено, що це таке). Було випадковим чином відібрано 50 нормотипових дітей, батьки яких відповіли «так» та 50 дітей, батьки яких відповіли «ні» (рис. 1).

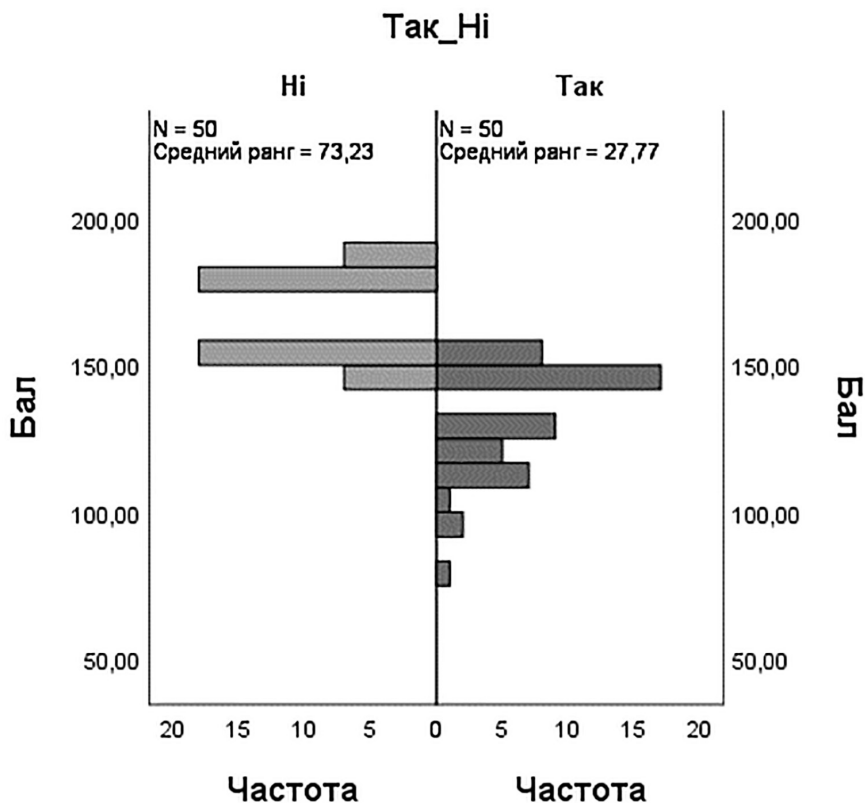

Рис. 1. Зовнішня (критеріальна) валідність нормотипової групи дітей

Було відібрано 44 дітей з розладами аутистичного спектру, батьки яких відповіли «так» та 45 дітей, відповідь батьків яких була «ні» (рис. 2).

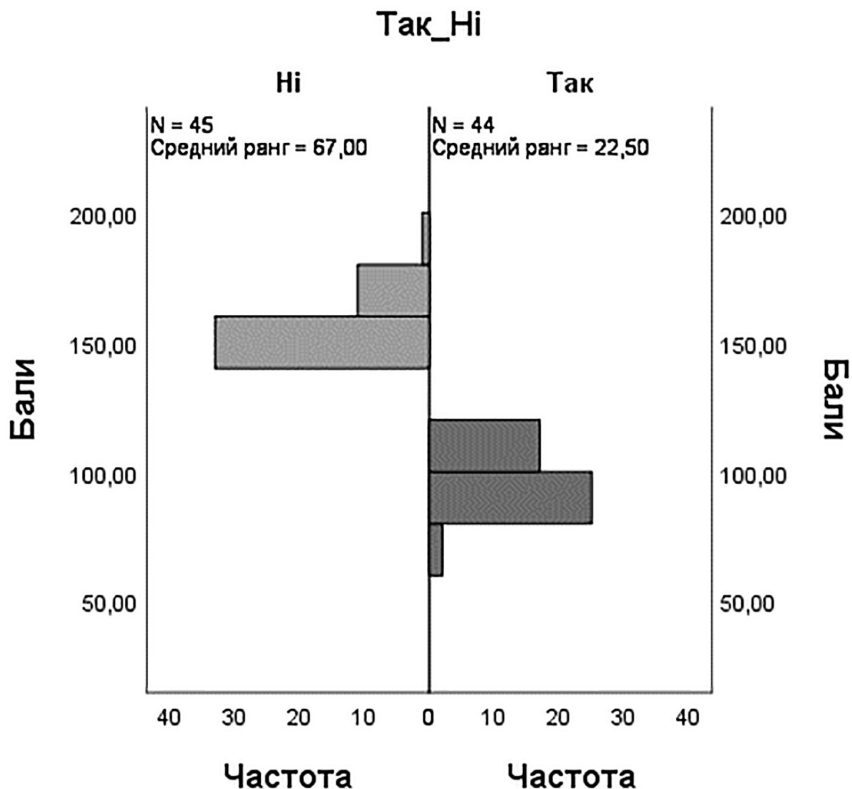

Рис. 2. Зовнішня (критеріальна) валідність групи дітей з РАС

Вибірки порівнювалися за допомогою критерію Манна-Уїтні, рівень значущості якого дорівнює 0,05. Це достатній рівень значущості, який показує відмінність між показниками. Тобто ми отримали підтвердження достатнього рівня критеріальної (зовнішньої) валідності.

Конструктивна валідність як внутрішня узгодженість тверджень у підшкалах вимірювалася за допомогою статистичного показника Альфа Кронбаха (α). Проаналізовано 7 підskal методик (тактильна сензитивність; сензитивність смакова/нюхова; рухова сензитивність; сенсорний пошук; слухова фільтрація; низький енергетичний ресурс/підвищена втомлюваність; зорова/слухова сензитивність) для загальної вибірки (табл. 3). Всі підшкали показали високий рівень конструктивної валідності.

Таблиця 3

Конструктна валідність загальної вибірки

	Тактильна сензитивність	Смакова/ нюхова сензитивність	Рухова сензитивність	Сенсорний пошук	Слухова фільтрація	Низький енерг. ресурс/ Втормлюваність	Зорова/ слухова сензитивність
a	0,989	0,989	0,99	0,974	0,986	0,984	0,982
N	506	506	506	506	506	506	506

Також проаналізовано результати вибірки нормотипових дітей (табл. 4). Всі підшкали продемонстрували високий рівень конструктної валідності.

Таблиця 4

Конструктна валідність вибірки нормотипових дітей

	Тактильна сензитивність	Смакова/ нюхова сензитивність	Рухова сензитивність	Сенсорний пошук	Слухова фільтрація	Низький енерг. ресурс/ Втормлюваність	Зорова/ слухова сензи- тивність
	0,966	0,98	0,989	0,947	0,98	0,975	0,982
N	293	293	293	293	293	293	293

У вибірці дітей з РАС також виявлено високі результати конструктної валідності (табл. 5).

Таблиця 5

Конструктна валідність вибірки дітей з РАС

	Тактильна сензитивність	Смакова/ нюхова сензитивність	Рухова сензитивність	Сенсорний пошук	Слухова фільтрація	Низький енерг. ресурс/ Втормлюваність	Зорова/ слухова сензи- тивність
a	0,988	0,978	0,958	0,962	0,97	0,969	0,948
N	213	213	213	213	213	213	213

Всі підшкали показали відмінні статистичні показники внутрішньої узгодженості за статистичними показниками Альфа Кронбаха. Отже, нами було доведено відмінний рівень конструктної валідності як внутрішньої узгодженості тверджень у підшкалах.

Останнім етапом в адаптації методики була стандартизація процедури та інтерпретації результатів дослідження. Кінцевий варіант адаптованої методики складається з 38 прямих тверджень, які розподілені на 7 підшкал: тактильна сензитивність; сензитивність смакова/нюхова; рухова сензитивність; сенсорний пошук; слухова фільтрація; низький енергетичний ресурс/підвищена втомлюваність; зорова/слухова сензитивність. Згідно з отриманими даними щодо розподілу показників за Сенсорним профілем (коротка версія) у дітей було прийнято рішення про розподіл балів за наступними рівнями (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл балів за рівнями

Параметри	Проблеми відсутні чи мінімальні	Можливі порушення сенсорної сфери	Є виражені порушення сенсорної сфери
Тактильна сензитивність	30–35	27–29	7–26
Сензитивність смакова/нюхова	15–20	12–14	4–11
Рухова сензитивність	13–15	11–12	3–10
Сенсорний пошук	27–35	24–26	7–23
Слухова фільтрація	23–30	20–22	6–19
Низький енергетичний ресурс/підвищена втомлюваність	26–30	24–25	6–23
Зорова/слухова сензитивність	19–25	16–18	5–15
Загальний бал	155–190	142–154	38–141

Визначений нами розподіл балів здійснений за аналізом частотних розподілів, зазначених вище (табл. 1; табл. 2) дозволяє встановлювати загальний бал за методикою та наявність чи відсутність окремих порушень у дітей та підлітків з аутизмом та нормо типових дітей і підлітків. Нормотипові діти та підлітки згідно з результатами нашого дослідження підпадатимуть до першої категорії (проблеми відсутні чи мінімальні) та до другої категорії (можливі порушення сенсорної сфе-

ри). Діти з розладами аутистичного спектру підпадатимуть до другої категорії (можливі порушення сенсорної сфери) та до третьої категорії (наявність виражених порушень сенсорної сфери).

Висновки

Дослідження порушень сенсорної сфери і пов'язаних з ними етіологічних чинників у нормотипових дітей є актуальними, а при РАС все ще перебувають в зародковому стані. У зв'язку з цим існує необхідність у розробці вітчизняного та адаптації зарубіжного діагностичного інструментарію для оцінки наявності та вираженості сенсорних порушень у дітей та підлітків. Згідно з метою статті, нами проаналізовано оригінальну методику, переведено її на українську мову та успішно проведено процедуру адаптації, апробації та стандартизації на вибірці українських нормотипових дітей та дітей з розладами аутистичного спектру, що доведено високим рівнем психометричних показників.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Наступне завдання ми вбачаємо у визначенні етіологічних чинників та супутніх станів при порушеннях обробки та інтеграції сенсорної інформації у дітей, зокрема, у дітей з розладами аутистичного спектру.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Ayres, A. J. (2004). *Sensory integration and praxis tests manual: Updated edition*. Los Angeles, CA: Western Psychological Services.

Brown, N. B., & Dunn, W. (2010). Relationship between context and sensory processing in children with autism. *American Journal of Occupational Therapy*, 64(3), 474–483. doi: <https://doi.org/10.5014/ajot.2010.09077>

Dunn, W. (1999). *The Sensory Profile: User's manual*. San Antonio, Texas : Psychological Corporation.

Pfeiffer, B. A., Koenig, K., Kinnealey, M., Sheppard, M., & Henderson, L. (2011). Effectiveness of sensory integration interventions in children with autism spectrum disorders: A pilot study. *American Journal of Occupational Therapy*, 65(1), 76–85. doi:10.5014/ajot.2011.09205

Pfeiffer, B., May-Besson, T., & Bodison, S. (2017). State of the science of sensory integration research with children and youth. *American Journal of Occupational Therapy*, 72(1):7201170010p1. doi:10.5014/ajot.2018.721003

Бурлачук, Л. Ф. (2008). *Психодіагностика*. Санкт-Петербург : Питер.

Вакуленко, Ю. В. (2018). Сенсорна дисфункція та її корекція у дітей з розладами аутичного спектру. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 4, 277–281. Режим доступу <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/280/256>

Садовская, Ю. Е. (2011). Нарушение сенсорной обработки и диспраксии у детей дошкольного возраста. (Дисс. д-ра мед. наук). – Москва.

References

- Ayres, A. J. (2004). *Sensory integration and praxis tests manual: Updated edition*. Los Angeles, CA: Western Psychological Services.
- Brown, N. B., & Dunn, W. (2010). Relationship between context and sensory processing in children with autism. *American Journal of Occupational Therapy*, 64(3), 474–483. doi: <https://doi.org/10.5014/ajot.2010.09077>
- Dunn, W. (1999). *The Sensory Profile: User's manual*. San Antonio, Texas : Psychological Corporation.
- Pfeiffer, B. A., Koenig, K., Kinnealey, M., Sheppard, M., & Henderson, L. (2011). Effectiveness of sensory integration interventions in children with autism spectrum disorders: A pilot study. *American Journal of Occupational Therapy*, 65(1), 76–85. doi: 10.5014/ajot.2011.09205
- Pfeiffer, B., May-Besson, T., & Bodison, S. (2017). State of the science of sensory integration research with children and youth. *American Journal of Occupational Therapy*, 72(1):7201170010p1. doi: 10.5014/ajot.2018.721003
- Burlachuk, L. F. (2008). *Psyhodiagnostika [Psychodiagnostics]*. Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian].
- Vakulenko, Yu. V. (2018). Sensory dysfunction and its correction in children with autism spectrum disorder. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series Psychological Sciences*, 4, 277–281. [in Ukrainian]. Retrieved from <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/280/256>.
- Sadovskaja, Ju. E. (2011). Narushenie sensornoj obrabotki i dispraksii u detej doshkol'nogo vozrasta [Impairment of sensory processing and dyspraxia in preschool children]. *Doctor's thesis*. Moscow. [in Russian].

Abstract

Vakulenko Yu. V.,

PhD student of the Department of
Psychodiagnostics and Clinical Psychology
Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: vakulenko2094@gmail.com

SHORT SENSORY PROFILE: ADAPTATION MADE WITH THE UKRAINIAN SAMPLE OF HEALTHY CHILDREN AND CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER

The article describes and analyzes the questionnaire «Short Sensory Profile (SSP)». The original variant of the Profile, its features and

advantages in using as a diagnostic tool and as an informational material describing for parents the specifics of their children's disorders are described. The impaired processing and integration of sensory information characteristic for healthy children and children with autism spectrum disorder (ASD) is examined. Attention is drawn that sensory features and its violations characteristic for healthy and ASD children should be researched with a Ukrainian sample.

The results of SSP adaptation and validation with the sample of Ukrainian children are presented. The questionnaire was translated into Ukrainian language from the original one (English) by a professional interpreter. The adapted version passed an asymmetrical translation, which helped to preserve the meanings of used statements and comply with the requirements of language clarity and certainty. The parents of 506 children (293 healthy children and 213 children with autism spectrum disorder) took part in the questionnaire adaptation; they filled the questionnaire about their children's sensory patterns. Children were further divided into 6 groups by age and the presence / absence of a diagnosed autism spectrum disorder. Excel 2016 was used to calculate the scores, and IBM SPSS v.23 statistical application was used to check the psychometric characteristics of the questionnaire. The SSP psychometric characteristics, such as internal consistency of the statements, retest reliability, obvious validity, validity by the criteria and constructive validity, were at high and sufficient levels.

The procedure and interpretation of the study results were standardized. For this, the frequency distribution was calculated by the general indicator and additionally by age groups to determine the severity of sensory disturbances in children and adolescents.

According to the results of frequency distribution, the overall distribution of scores was determined, which gave the possibility to determine the presence and severity of the violations in processing and integration of sensory information by children and adolescents.

Key words: *feelings, sensory processes, sensory integration, sensory processing disorder, autism spectrum disorder, autism, adaptation, testing, reliability, validity, standardization.*

УДК 316.64

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).4](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).4)

Васютинський В. О.,

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: vadymvas55@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9808-4550
Scopus ID: 57213606129

ЦІННІСНО-ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПІДСТАВИ АТРИБУЦІЇ МОЛОДДЮ ПРОВИН УЧАСНИКАМ СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ

У статті висвітлено результати вивчення ціннісно-ідентифікаційного підґрунтя атрибуції провин учасникам соціальних взаємодій. 111 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка оцінили рівень взаємних провин 41 пари учасників міжособових, міжгрупових та міжнаціональних взаємодій. Анкету було доповнено методикою цінностей С. Шварца, методикою інтернального та екстернального локусу контролю Дж. Роттера, методиками на діагностику колективного нарцисизму та ідентифікації з людством.

Узагальнення отриманих даних дало змогу визначити найбільш значущі ціннісно-ідентифікаційні характеристики, що зумовлюють напрям і зміст атрибуції молоддю провин учасникам міжособових і міжгрупових взаємодій, а саме: колективний нарцисизм, ідентифікація зі спільнотою, зокрема з українцями, прихильність до цінностей конформності, традицій, доброти та безпеки.

У міжособовій сфері найбільш чутливими до приписування провин виявилися стосунки з батьками і батьківською сім'єю. Значуща сімейна взаємодія лежить в основі пізніших звинувачувальних постав у широкому соціальному оточенні на різних рівнях спільноти.

У політизованому українському суспільстві психологічно важливою постаттю виявляється політичний опонент із близького оточення. Звинувачення його/її допомагає особі ідентифікувати себе як активного суб'єкта соціальної поведінки.

Вагомий вплив на оцінку міжгрупових провин справляє політичний контекст поточного громадського життя. Найважливішими чинниками є політико-ідеологічні постави в просторі українсько-російського цін-

нісного протистояння та ставлення до офіційної влади як найімовірнішого винуватця в наявних проблемах.

З-поміж трьох оцінених сфер соціальних взаємодій найменше звинувачувального змісту виявлено щодо відносин українців із сусідніми народами.

Ключові слова: атрибуція провин, звинувачення, цінності, ідентифікація, соціальна взаємодія.

Вступ

Постановка проблеми. Громадсько-політичний простір сучасної України насичено численними образами та звинуваченнями, що ними активно обмінюються суб'єкти соціальних взаємодій різних рівнів. Дискурс колективної життєдіяльності великою мірою структурують і профілюють взаємні звинувачення – переважно політичного, але також і багато якого іншого змісту. Заклики до порозуміння, що йдуть від професійного психологічного середовища, виявляються малоефективними через загострену потребу учасників дискусій полегшувати з опонентами та наполягати на слушності власних засновків і висновків.

Із наукового погляду ситуація, що склалася, отримує здебільшого політологічні або соціологічні пояснення, які інтерпретують колективні стани і поведінку в контексті домінування невизначеності і намагань групових та масових суб'єктів самовизначитися в складних суспільних умовах. Меншою мірою привертають увагу психологічні аспекти цих процесів. Одним із найпоказовіших тут є прагнення знаходити винуватців тих чи тих негативних явищ і приписувати їм певні провини, а відтак здобувати щонайменше дві психологічні вигоди: по-перше, досягати емоційної розрядки, по-друге, позбуватися власного почуття провини і перекладати відповідальність на інших осіб або групи.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній соціології почуття провини здебільшого розглядають у контексті відповідальності. Як зазначає О. Безрукова, провини і відповідальність тісно пов'язані, відповідальність припускає можливість провини. На перших етапах дії ця провини перебуває в потенції, у знятому вигляді як складова відповідальності. Потім провини або актуалізовується в разі неуспіху, недосягнення мети чи неналежного її досягнення,

або залишається в знятому неактуалізованому вигляді – у разі успіху. Альтернативою провини є задоволення від виконаної справи, реалізованої відповідальності (Безрукова, 2015: 56–57, 111–112). Отже, переживання або непереживання провини залежить від успішності виконаної діяльності.

Дослідження власне психологічного контексту соціальних явищ, як правило, передбачає пошук структурно-змістових зв'язків між особистісними або соціально-комунікативними характеристиками залучених до контексту індивідів та груп і поведінково-взаємодійно-дискурсивними ефектами, що з них випливають, але також справляють на них зворотний вплив.

Один із таких зв'язків у відповідному контексті зафіксувала І. Ананова. Вона встановила, що емпірично виявлені кількісні характеристики почуття провини – тривалість, інтенсивність, частота і легкість виникнення, значущість переживання, суб'єктивна важкість, звичність переживання – найбільшою мірою пов'язані із зацікавленістю в інших (Ананова, 2019). Така зацікавленість фіксує інтерперсональний характер почуття провини – як на глибинно-особистісному, так і комунікативному рівні.

Важливою характеристикою соціальних взаємодій є почуття колективної провини, що його активно розробляють у західній психології. Швейцарська дослідниця А. Концельман-Зив виводить почуття провини з його переживань ще в батьківській сім'ї, де воно пов'язане з як з об'єктивною виною, так і з Я дитини. Колективне почуття провини поєднує в собі індивідуалізм суб'єкта почуття з колективізмом почуття Ми, а це забезпечує йому доконечну моральну силу. Особливо важливим у контексті цього дослідження є питання про емоційну реакцію на колективні правопорушення. Авторка вважає, що в такому випадку почуття жалю як мінімально доконечний емоційний відгук є кращим за почуття провини (Konzelmann, 2007).

Група американських дослідників зазначає, що в аналізі різного роду міжгрупових взаємодій психологи традиційно більше уваги приділяють негативним рисам, таким, наприклад, як етноцентризм. Як альтернативу вони пропонують вивчати ідентифікацію з усім людством. Така ідентифікація корелює з турботою про глобальні права людини, гуманітарними потребами і знаннями, близькістю до інших людей, однаковою оцінкою ін- і автгрупи, готовністю брати участь у міжнародному гуманітарному сприянні (McFarland, Webb & Brown, 2012).

Польські психологи проаналізували вплив національної та загальнолюдської ідентифікації (поляків) на міжгрупове прощення (щодо німців та росіян). З'ясовано, що національна ідентифікація негативно

корелює з готовністю прощати, тоді як загальнолюдська – навпаки. Водночас результати дослідження показали двоїстий характер національної ідентифікації: по-перше, вона містить, загальне почуття належності та відкритості до інших, що зближує її із загальнолюдською ідентифікацією і спонукає до прощення; по-друге, їй властиве більш конкретне почуття внутрішньогрупової самотності та вищості, споріднене з колективним нарцисизмом і негативно пов'язане з готовністю до примирення (Hamer, Penczek & Bilewicz, 2017; Hamer, Penczek & Bilewicz, 2018).

Аналізуючи процес групових зустрічей єврейських і палестинських громадян Ізраїлю, ізраїльські дослідники вивчали розвиток за шкалою від нижчої точки «етноцентричної розмови» до вищої – «діалогічного моменту». Прогрес – це перехід від дискурсу, що ґрунтується на сприйманні іншого як об'єкта для переконування, до намагання збагнути реальність із погляду іншого та спільних зусиль із побудови сенсу. Одним з етапів такого переходу є «атака», що відображає монолітне сприймання себе та інших. Атакуючи, одна сторона намагається донести повідомлення про те, що вона має рацію, вона є жертвою, а інший – винен. Проте в такій поставі автори вбачають позитив – спробу зв'язатися з іншим (Steinberg & Bar-On, 2002). Висловлювання звинувачень, таким чином, дає змогу виявити взаємні, нехай і негативні, позиції, що в певних обставинах може бути кращим від мовчазної ворожнечі.

Цікавий висновок про ще одну роль звинувачень можна зробити на основі аналізу наративів у ситуації конфлікту, виконаному Д. Еллісом (Ellis, 2014). Він стверджує, що наративи – це не лише суб'єктивно-емоційні версії реальності чи механізми комунікації. Історії, розказані під час досвіду розв'язання конфлікту, стають доказами для обґрунтування позицій. Елліс наводить дані про взаємодію ізраїльсько-палестинських груп діалогу, що ілюструють функціонування наративів як аргументів під час обговорення політичних подій. Особисті історії правлять, зокрема, за підставу для покладання вини на другу сторону конфлікту (Фетискин, Козлов & Мануйлов, 2002).

Зі сказаного можна висувати положення про специфічну роль переживання суб'єктами соціальних взаємодій почуття власної провини перед представниками автгруп, як і про психологічну корисність і доцільність вироблення та висловлення звинувачень на адресу опонентів у соціально значущому контексті.

Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми. Атрибуція провин учасникам соціальних взаємодій виявляється

тісно пов'язаною з оцінкою власних ціннісних та ідентифікаційних характеристик суб'єктів звинувачення. Ці характеристики функціонують у різних сферах взаємодії та на різних рівнях усвідомлення їх їхніми носіями. Проте відповідні зв'язки залишаються недослідженими. Особливий інтерес становлять цінності та постави молоді.

Мета статті полягає у висвітленні й інтерпретації результатів емпіричного дослідження ціннісно-ідентифікаційних підстав атрибуції українськими студентами провин учасникам міжособових, міжгрупових та міжнаціональних взаємодій.

Методологія дослідження

Задля цього опитано 111 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (середній вік 19.1 року; особи жіночої статі склали 42.3%). Для оцінки студентам було запропоновано 41 пару суб'єктів, які взаємодіють тепер або взаємодіяли раніше одні з одними і в стосунках між якими виникали певні проблеми. Анкету було подано у вигляді 5-бального семантичного диференціала. Респонденти мали оцінити, хто в кожній парі більше винен у проблемах, що мали місце в їхніх взаєминах.

Перелік пар суб'єктів складався з трьох частин. У першій респондент оцінював ступінь провини себе самого і 12 таких суб'єктів спілкування, як мати (зразок шкали: «Я 1 2 3 4 5 Моя мати»), батько, брат, сестра, сім'я, друг або подруга дитинства, теперішній друг або подруга, дівчина або хлопець, дружина або чоловік, учитель, який найбільше вплинув, викладач, із яким найбільше спілкується, особа з оточення, яка має протилежні політичні погляди.

Другу частину склали 17 таких пар групових суб'єктів: «Моя сім'я – Наша родина», «Моя сім'я – Наші сусіди», «Особи моєї статі – Особи іншої статі», «Молодь – Старше покоління», «Студенти – Викладачі», «Молодь, яка навчається – Молодь, яка працює», «Моя соціальна група – Українське суспільство», «Моя соціальна група – Українська влада», «Україномовні громадяни України – Російськомовні громадяни України», а також «Українське суспільство» – на одному полюсі – і «Дотеперішня влада на чолі з Порошенком» (дослідження проходило наприкінці каденції цього Президента), «Попередня влада на чолі з Януковичем», «Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком», «Колишня радянська влада», «Олігархи, мафія», «Правоохоронні органи», «Мешканці Криму та Донбасу», «Теперішня російська влада на чолі з Путіним» – на другому полюсі.

У третій частині респонденти оцінювали співвідношення провин між українцями і 12 сусідніми народами, такими як росіяни (за зразком: «Українці 1 2 3 4 5 Росіяни»), білоруси, поляки, словаки і чехи, угорці, румуни, молдовани, болгари, турки, німці, кримські татари, євреї.

Анкету було доповнено чотирма особистісними питальниками: на діагностику рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002), колективного нарцисизму (як психологічної основи патріотизму в сучасній західній парадигмі) (Golec de Zavala, Cichocka, Eidelson & Jayawickreme, 2009), ідентифікації з усім людством (McFarland, Webb & Brown, 2012), тестом цінностей Ш. Шварца (Карандашев, 2004). Ці питальники сукупно містили 178 індикаторів, що об'єднувалися в 15 шкал.

Результати і дискусія

Кореляційний аналіз показав наявність зв'язків між частиною оцінюваних провин учасників соціальних взаємодій і ціннісно-ідентифікаційними властивостями особи, відображеними в шкалах перелічених методик.

У сфері міжособових взаємодій найбільш критично було оцінено політичного опонента ($\bar{x} = 3.3$ бала; перевищення показника 3 тут і далі означає, що респонденти більшою мірою звинувачують іншу особу, а не себе), а найменше звинувачень було спрямовано на адресу викладача ($\bar{x} = 2.6$).

Найістотніші від'ємні кореляції зафіксовано між показниками інтернальності, конформності та традицій, з одного боку, і звинуваченнями на адресу батька, сім'ї, матері, почасти вчителя та друга/подруги дитинства або теперішнього друга/подруги – із другого (табл. 1).

Такі залежності видаються доволі зрозумілими: спілкуючись із найближчими авторитетними особами, ті, хто схильний до інтернального локусу контролю, є конформним та прихильним до традицій, воліють звертати можливі звинувачення у свій власний бік, а не в бік близького оточення. Натомість виявилось, що гедоністам у взаєминах із теперішнім другом/подругою властиво звинувачувати не себе, а його/її.

Таблиця 1

**Значущі кореляції між показниками особистісних методик
і атрибуцією провин у міжособовій взаємодії**

Методики	Шкали	Суб'єкти міжособової взаємодії							
		Мати ($\bar{x} = 2.7$)	Батько ($\bar{x} = 3.1$)	Брат ($\bar{x} = 3.2$)	Сім'я ($\bar{x} = 2.9$)	Друг/подруга дитинства ($\bar{x} = 3.3$)	Теперішній друг/подруга ($\bar{x} = 3.2$)	Учитель ($\bar{x} = 2.8$)	Політичний опонент ($\bar{x} = 3.3$)
Інтернальність		-.21*	-.29**					-.23*	-.24*
Тест цінностей Шварца	Конформність	-.24*	-.22*		-.32**				
	Традиції		-.2*			-.24*	-.3**		
	Гедонізм						.25*		
	Влада								.24*
	Безпека								.25*
Ідентифікація	з громадою				-.36**				
	з українцями				-.25*				
	з людством			-.26*					

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Проявилися від'ємні зв'язки між ідентифікацією зі спільнотами різного рівня і звинуваченнями окремих суб'єктів взаємодії. Ті, хто ідентифікується з громадою або з українцями як спільнотою, уникає звинувачувати свою сім'ю. Це вочевидь відображає істотні ідентифікаційні аналогії між сім'єю як значущою малою групою і більш численними референтними групами. Ще один цікавий (теж від'ємний) зв'язок – між ідентифікацією з усім людством і звинуваченнями на адресу брата, що може правити за психологічну ілюстрацію гасла «всі люди – брати».

Привертає увагу специфічна роль політичного опонента. Його активніше звинувачують ті, для кого більше важать цінності влади і безпеки. Тобто опонент – це той, хто може бути небезпечним і кого треба подолати. Звинуваченню опонента сприяє й особистісна екстернальність: причина проблем є назовні, в інших людях. Натомість інтернальні особи, протиставляючись опонентові, більшою мірою беруть відповідальність на себе.

В оцінці міжгрупових взаємодій звинувачувальні тенденції проявлялися удвічі частіше. Найвищу звинувачувальну оцінку дістала російська влада на чолі з Путіним ($\bar{x} = 4.6$), а найменше звинувачувано викладачів ($\bar{x} = 2.9$). Найвагомішого значення набули такі особливості, як колективний нарцисизм, ідентифікація з українцями та громадою, прихильність до цінностей доброти, традицій, конформності та безпеки. Найчастішими об'єктами звинувачення виявилися російська влада на чолі з Путіним (найвищі показники кореляції з колективним нарцисизмом та ідентифікацією з українцями і громадою), радянська влада, олігархи і мафія, українська влада різних періодів – на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком, на чолі з Януковичем та на чолі з Порошенком (табл. 2).

В усіх цих випадках зв'язок має додатне спрямування, що означає, що посідання перелічених рис та обстоювання названих цінностей спонукає звинувачувати зазначених групових суб'єктів. Виходить, що в просторі міжгрупових звинувачень виразно домінує політичний контекст, у якому поєднуються ідеологічні преференції та оцінки владних суб'єктів.

Традиційна для сучасного українського суспільства схильність звинувачувати саме владу, а не громадян проявилася, зокрема, у тому, що звинувачення на адресу російськомовних громадян та мешканців Криму і Донбасу як евентуальних ідеологічних опонентів значуще корелювали лише з колективним нарцисизмом.

Із позаполітичних сфер взаємодії слід звернути увагу на оцінку студентами осіб іншої статі та авторитетних викладачів. Звинувачувати свою стать, а не протилежну спонукає схильність до колективного нарцисизму та прихильність до доброти як цінності. Якщо роль доброти видається тут зрозумілою, то вплив колективного нарцисизму потребує пояснення. Можливо, представники іншої статі виконують тут функцію такого собі симпатичного антипода антипатичним ідеологічним противникам та носіям владних повноважень.

Таблиця 2

**Значущі кореляції між показниками особистісних методик
і атрибуцією провин у міжгруповій взаємодії**

Методики	Суб'єкти міжгрупової взаємодії											
	Шкали											
Коллективный нарцисизм	Родина ($\bar{x} = 3.3$)											
	Особи іншої статі ($\bar{x} = 3.2$)											
	Викладачі ($\bar{x} = 2.9$)											
	Молодь, яка працює ($\bar{x} = 3.1$)											
	Укр. суспільство ($\bar{x} = 3.3$)											
	Укр. влада ($\bar{x} = 4$)											
	Влада з Порошенком ($\bar{x} = 3.6$)											
	Влада з Януковичем ($\bar{x} = 4.2$)											
	Влада з Кравчуком, Кучмою, Ющенком ($\bar{x} = 3.7$)											
	Радянська влада ($\bar{x} = 4.4$)											
	Олігархи, мафія ($\bar{x} = 4.4$)											
	Правоохор. органи ($\bar{x} = 3.6$)											
Тест цінностей Шварца	Російськомовні громадяни ($\bar{x} = 3.3$)											
	Мешканці Криму та Донбасу ($\bar{x} = 3.4$)											
	Російська влада на чолі з Путіним ($\bar{x} = 4.6$)											
	Конформність											
	Традиції											
	Доброта											
	Універсалізм											
	Самостійність											
	Стимуляція											
	Досягнення											
	Влада											
	Безпека											
Ідентифікація	з громадою											
	з українцями											
	з людством											

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Що ж до викладачів, то в спілкуванні з ними воліють звинувачувати себе, а не їх ті студенти, які виразніше обстоюють цінності конформності та безпеки: звинувачення викладачів, отже, постає як недоречне порушення усталених норм, що може призводити до невиправданих проблем.

За результатами третьої частини анкети з оцінкою міжнаціональних провин за найбільш винних щодо українців визнано росіян ($\bar{x} = 3.9$), до певної міри – угорців ($\bar{x} = 3.4$; очевидно, далось взнати актуальне на час опитування загострення суперечностей навколо проблеми закарпатських угорців), а за найменш винних – словаків/чехів ($\bar{x} = 3$). Провини решти народів оцінено на 3.1 – 3.2 бала.

У цьому блоці відповідей утворилося несподівано мало значущих кореляційних зв'язків. Щонайменше дивує недостатня кореляція між звинуваченнями росіян, що досягають високого рівня, і такими «патріотичними» показниками, як колективний нарцисизм та ідентифікація з українцями. З одного боку, спрацював, мабуть, ефект розрізнення російської державної влади і власне росіян як звичайних людей. (Належить зазначити, що в опитуванні студентів у чотирьох інших містах за іншими методиками такого чіткого розрізнення не було). Але, із другого боку, незрозуміло, чому ці самі патріотичні складові ідентичності виразніше вплинули на ставлення до російськомовних громадян та мешканців Криму і Донбасу, яких, проте, звинувачувано менше.

Можна також відзначити певну особливість оцінки взаємин українців і кримських татар: тут має місце кореляція $r = -.23$ ($p \leq 0.05$) з орієнтацією на самостійність як цінність та на ідентифікацією з українцями. Такий зв'язок відображає помірно прихильне ставлення респондентів до кримських татар аж до готовності брати провину на себе, а не приписувати їм.

Висновки

Узагальнення отриманих даних дає підстави стверджувати, що найбільш істотними ціннісно-ідентифікаційними характеристиками, які визначають напрям і зміст атрибуції молоддю провин учасникам міжособових та міжгрупових взаємодій, є колективний нарцисизм, ідентифікація з українцями як спільнотою, ідентифікація з громадою, прихильність до цінностей конформності, традицій, доброти та безпеки.

У міжособових стосунках найбільш чутливими щодо атрибуції провин є взаємини з батьками та батьківською сім'єю. Значуща сімейна взаємодія закладає основи подальших звинувачувальних

ставлень у широкому соціальному середовищі на рівні громад і спільнот.

В українському політизованому суспільстві психологічно важливою постаттю виявляється політичний опонент із близького оточення, звинувачення на адресу якого допомагають особі самовизначатися як активному суб'єктові соціальної поведінки.

Політичний контекст актуального суспільного життя справляє істотний вплив на оцінку міжгрупових провин. Найвагомішими чинниками виявляються політико-ідеологічні постави в просторі українсько-російських ціннісних протистоянь та ставлення до офіційної влади як найбільш імовірного призвідника наявних проблем.

З-поміж трьох оцінених сфер соціальних взаємодій найменше звинувачувального змісту виявилось у відносинах українців із сусідніми народами.

Перспективи подальших досліджень мають полягати у виробленні психологічних засобів зниження емоційного напруження в просторі взаємних звинувачень учасників соціальних взаємодій та пошуку можливостей досягання компромісних оцінок і рішень у сфері громадсько-політичних конфліктів.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

- Ellis, D. (2014). Narrative as deliberative argument. *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways toward terrorism and genocide*, 7(1), 95–108. doi: <https://doi.org/10.1080/17467586.2014.915337>
- Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. doi: 10.1037/a0016904
- Hamer, K., Penczek, M., & Bilewicz, M. (2017). «Humanum ignoscere est». The relationship of national and supranational identifications with intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 105, 257–263. doi: 10.1016/j.paid.2016.09.058
- Hamer, K., Penczek, M., & Bilewicz, M. (2018). Between universalistic and defensive forms of group attachment. The indirect effects of national identification on intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 131, 15–20. doi: 10.1016/j.paid.2018.03.052
- Konzelmann, Z. A. (2007). Collective Guilt Feeling Revisited. *Dialectica*, 61(3), 467–493. doi: 10.1111/j.1746-8361.2007.01120.x
- McFarland, S. Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(5), 830–853. doi: <https://doi.org/10.1037/a0028724>
- Steinberg, S., & Bar-On, D. (2002). An analysis of the group process in encounters between Jews and Palestinians using a typology for discourse classification. *International*

Journal of Intercultural Relations, 26, 199–214. doi: [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(01\)00047-5](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(01)00047-5)

Ананова, І. В. (2019). Кількісні характеристики переживання почуття провини. *Український психологічний журнал*, 2(12), 7–26. doi: [https://doi.org/10.17721/ujp.2019.2\(12\).1](https://doi.org/10.17721/ujp.2019.2(12).1)

Безрукова, О. А. (2015). Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження. (Дис. д-ра соціол. наук). Київ.

Карандашев, В. Н. (2004). *Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство*. Санкт-Петербург : Речь.

Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., & Мануйлов, Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва : Издательство Института Психотерапии.

References

Ellis, D. (2014). Narrative as deliberative argument. *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways toward terrorism and genocide*, 7(1), 95–108. doi: <https://doi.org/10.1080/17467586.2014.915337>

Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. doi: 10.1037/a0016904

Hamer, K., Penczek, M., & Bilewicz, M. (2017). «Humanum ignoscere est». The relationship of national and supranational identifications with intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 105, 257–263. doi: 10.1016/j.paid.2016.09.058

Hamer, K., Penczek, M., & Bilewicz, M. (2018). Between universalistic and defensive forms of group attachment. The indirect effects of national identification on intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 131, 15–20. doi: 10.1016/j.paid.2018.03.052

Konzelmann, Z. A. (2007). Collective Guilt Feeling Revisited. *Dialectica*, 61(3), 467–493. doi: 10.1111/j.1746-8361.2007.01120.x

McFarland, S. Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(5), 830–853. doi: <https://doi.org/10.1037/a0028724>

Steinberg, S., & Bar-On, D. (2002). An analysis of the group process in encounters between Jews and Palestinians using a typology for discourse classification. *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 199–214. doi: [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(01\)00047-5](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(01)00047-5)

Ananova I. V. (2019). Quantitative characteristics of experiencing the Feeling of guilt. *Ukrainian psychological journal*, 2(12), 7–26. [in Ukrainian]. doi: [https://doi.org/10.17721/ujp.2019.2\(12\).1](https://doi.org/10.17721/ujp.2019.2(12).1)

Bezrukova, O. A. (2015). Sotsialna vidpovidalnist v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: sotsiolohichna kontseptualizatsiia ta dosvid empirychnoho doslidzhennia [Social Responsibility in Contemporary Ukrainian Society: Sociological Conceptualization and the Experience of Empirical Research]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

Karandashev, V. N. (2004). *Metodika Shvarca dlja izuchenija cennostej lichnosti: koncepcija i metodicheskoe rukovodstvo* [Schwartz methodology for the study of

personality values: concept and methodological guidance]. Sankt-Peterburg : Rech'. [in Russian].

Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manujlov, G. M. (2002). *Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitiya lichnosti i malyh grupp* [Socio-psychological diagnosis of personality development and small groups]. Moscow : Izdatel'stvo Instituta Psihoterapii. [in Russian].

Abstract

Vasiutynskyi V. O.,

Doctor of Psychological Sciences,
Professor, Chief Researcher,
Institute for Social and Political Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: vadymvas55@gmail.com

VALUE AND IDENTIFICATION GROUNDS OF AN ATTRIBUTION OF GUILT CARRIED OUT BY YOUNG PEOPLE TO PARTICIPANTS OF SOCIAL INTERACTIONS

The article covers the results of the study of the value and identification grounds of attributing guilt to the participants of social interactions. 111 students of the Taras Shevchenko National University of Kyiv evaluated the degree of mutual fault of 41 pairs of interpersonal, intergroup and inter-ethnic interactions participants. The questionnaire was supplemented with the S. Schwartz's test for the diagnosis of values, the J. Rotter's test of internal and external locus of control, the tests for the diagnosis of collective narcissism and identification with all humanity.

Generalization of the obtained data allowed detecting the most significant value and identification characteristics that determined a direction and content of attribution of guilt to participants of interpersonal and intergroup interactions carried out by young people. They were: collective narcissism, identification with communities, in particular with Ukrainians, the values of conformity, tradition, benevolence and security.

In interpersonal sphere, the relationships with parents and a parental family are the most sensitive to the attribution of guilt. Significant family interaction lays the psychological foundations for further blame attitudes in a broader social environment at different levels of communities.

In the Ukrainian politicized society, a psychologically important figure is a close political opponent. Blaming him or her helps a person to identify him or herself as an active agent of social behavior.

A political context of current social life has a significant impact on an assessment of intergroup guilt. The most important factors are political and ideological attitudes in the space of Ukrainian-Russian values confrontation and attitudes to official power as the most likely culprit of existing problems.

Of the three areas of social interaction assessed, the least blaming content was found in Ukrainians' relations with the neighboring peoples.

Key words: *attribution of guilt, blame, values, identification, social interaction.*

Отримано – 8 лютого 2020
Received – February 8, 2020

Рецензовано – 20 лютого 2020
Revision – February 20, 2020

Прийнято – 26 лютого 2020
Accepted – February 26, 2020

UDC 159.9.01

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).5](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).5)

Dzyakau D. R.,

PhD in Psychology, Associate Professor,
Institute of Psychology of Maxim Tank
Belarusian State Pedagogical University,
Minsk, Belarus

E-mail: dg_dkv@mail.ru

ORCID: 0000-0002-5131-4689

Researcher ID: AAJ-3151-2020

Scopus ID: 57193055030

CULTURAL-HISTORICAL APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR COGNITIVE BEHAVIOURAL PSYCHOTHERAPY

У статті аргументується положення про те, що методологія культурно-історичного підходу і когнітивно-поведінкової психотерапії виявляє однаковість в уявленнях про об'єкт, метод і одиниці аналізу психіки. У методології когнітивно-поведінкової психотерапії, так само, як і культурно-історичній психології, розвиток полягає в освоєнні культурних засобів, знарядь рішення предметних, комунікативних та інтелектуальних завдань, оволодіння своїм мисленням і психічною діяльністю в цілому і переведення у внутрішній план цих знарядь. Ця мета реалізується в ході спеціальним чином організованого навчання. Показано, що з позицій культурно-історичної психології психологічні проблеми і розлади правомірно розглядати як недолік інструментів організації, а також саморегуляції психічної і поведінкової активності суб'єкта, а психотерапію – як діяльність, в процесі якої здійснюється відшкодування відповідного дефіциту. Виявлено, що в когнітивно-поведінковій терапії, стратегічною метою якої є формування арсеналу психологічних і поведінкових інструментів вдосконалення процесів саморегуляції суб'єкта, реалізуються основні положення культурно-історичного підходу Л. С. Виготського: ідея про єдності інтелекту і афекту, які динамічно розвиваються, центральній ролі культурного опосередкування психічної діяльності і його інтеріоризації в динаміці розвитку особистості. Способи управління мисленням, його оптимізації, перевірки думок, переконань, методи виявлення когнітивних спотворень, планування та моделювання поведінкових змін, способи емоційної саморегуляції можна з упевненістю розглядати як культурні засоби оптимізації психічних процесів і поведінки людини, формування усвідомленості і довільності по відношенню до цих

процесів. Обґрунтовано, що розвиток когнітивно-поведінкової моделі дозволяє врахувати і спеціальним чином реорганізувати вплив думок на благо людини, яка потребує допомоги.

Ключові слова: *одиниця аналізу психіки, культурно-історична психологія, когнітивно-поведінковий підхід, методологічні основи психотерапії, інтелект, афект.*

Introduction

Recently, the work on cognitive behavioural therapy has begun to discuss the methodological foundations of this effective approach recommended by the World Health Organization (Kholomogorova, 1996; Alford, Beck, 1998). The researchers conclude that, despite the similarity of the name, neither cognitive psychology, nor behaviourism can create a comprehensive methodological platform for cognitive behavioural therapy (Kholomogorova, 2011; Westbrook, Kennerley & Kirk, 2007). Moreover, psychoanalysis also cannot be considered as such platform because it sees driving sources of human behaviour in the unconscious.

On the other hand, representatives of cultural-historical psychology make numerous, but not always successful attempts to find a practical application of this theory, trying to find its practical usage (Zejgarnik, 2002; Slobodchikov & Isaev, 1995).

Theory

Review of recent studies and publications. Recently, assumptions appear more and more often in the specialized literature that the cultural-historical approach in psychology is the methodological basis of cognitive behavioural therapy (CBT). Thus, even D. Maihenbuam, one of the leading cognitive psychotherapists of the 20th century, noted that CBT development, especially CBT for children, was influenced to some extent by the works of the Soviet psychologists Lev Vygotsky and his student A. Luria. Their models of socialization and interiorization became the theoretical basis for children's behavioural changes and cognitive control (Meichenbaum, 1977: 18). J. Wertsch, a well-known follower of «Mozart in psychology», also finds important concepts for cognitive behavioural psychotherapy in the works of L.S. Vygotsky: the emergence of self-regulating capacities in ontogenesis is the central theme of the works of L. S. Vygotsky and his followers. Their ideas about self-regulation can be properly understood only if we conduct a genetic analysis that goes back to the origins of self-regulation (Wertsch, 2008: 66).

A. B. Kholmogorova pays also attention to the general methodological positions of cultural-historical psychology and the cognitive behavioural approach (Kholmogorova, 1996, 2011, 2016).

Our study aim was to verify the assumption that cognitive behavioural therapy implements, on the whole, the theoretical and methodological foundations of the cultural-historical approach.

Methodology and results

First of all, we should say about the unified methodological context of these approaches – the non-classical type of rationality. Both cultural-historical psychology and the modern Oxford version of cognitive behavioural psychotherapy implement the non-classical type of rationality in psychology (Kravtsova, 2008; Puzyrej, 1986; Wertsch, 2008; Westbrook, Kennerley & Kirk, 2007). Cultural-historical psychology, as well as cognitive behavioural approach, recognizes the holistic nature of the human psyche, and rejects the atomistic view of its structure. From the point of view of L.S. Vygotsky, it is incorrect and not productive to divide the psyche into separate parts at its exploration, as it is incorrect to study the properties of water, by dividing it into oxygen and hydrogen (Vygotsky, 1982). Namely this methodological position let L. S. Vygotsky to substantiate a meaning as a unit of verbal thinking, and a meaningful experience as a unit of the psyche (in the «late» L. S. Vygotsky) (Vygotsky, 1983). Thus, the «non-classicality» of rationality, which is the base of both cultural-historical and cognitive behavioural approaches, determines the uniformity of understanding of a study object and a change in psychology. A study object in both approaches is understood not as an atomistic structure, but holistically. L. S. Vygotsky understood the normative psyche structure as a dynamically changing unity of affect and intellect. Similarly, the psyche in cognitive behavioural therapy is considered interactively, in the unity of emotions, thoughts, physiological reactions, behaviour (Bek, Rash, Sho & Jemeri, 2003; Bek, 2006; Dyakov, 2019; Kravtsova, 2008; Alford & Beck, 1998; Beck, 1976). Moreover, the critic of attempts to define mental phenomena with linear determinism characteristic for the non-classical type of rationality and the methodology of the both approaches is worth noting. So, in the case of cultural-historical psychology, the so-called teleological determinism prevails, the essence of which was described by L.S. Vygotsky as importance to look not so much for the reasons determining a child's psyche development, but for those social-cultural tasks that should be solved to achieve goals of this development (Vygotsky, 1982). In case of the cognitive behavioural approach, we see a ring-type nonlinear determinism, which is expressed in the fact that the

modern CBT, in its Oxford version, involves an idea of supporting cycles in which an individual independently, but, of course, not always consciously, supports an existing problem through his/her own ways of thinking and behaviour. Such a support cycle includes, as a rule, cognitive, affective, and behavioural aspects of the problem and leads to cognitive distortions or counterproductive behavioural patterns (Perris, Blackburn & Perris, 1988; Westbrook, Kennerley & Kirk, 2007).

In addition to the uniform understanding of a study object, cultural-historical psychology and cognitive behavioural approach are similar in understanding the methods of the psyche studying. Moreover, this understanding is fairly uniform, although this does not look entirely true at the first glance. Indeed, the method of cognition and personality development in cultural-historical psychology is a genetic-modelling, formative experiment (Vygotsky, 1982). A psychologist models the psyche, throwing a «grain into the future»; new psychological formations grow from this «grain». A similar situation is observed in the cognitive behavioural approach. In both cases, a psychologist creates an experimental situation realigning the psyche, developing new ways of reality understanding, accordingly, and new tools mediating emotional attitude to this reality. Like in a formative experiment proposed by L. S. Vygotsky, the conditions to form new methods of cognitive interpretation of reality and its content are created in the interpersonal space at the first step. Then people obtain opportunities to implement these new methods by their own. In other words, we carry out the same genetic-modelling experiment aimed at the formation of new ways of thinking, behaviour in cognitive behavioural therapy, as we do it in cultural-historical psychology (Bek, Rash, Sho & Jemeri, 2003; Vygotsky, 1982; Lubovskij, 2008; Westbrook, Kennerley & Kirk, 2007).

Now let us talk about the psyche units of analysis, another cornerstone of any theory embodied in practice. The problem of the psyche units for analysis is always one of the most acute in psychology. «The psyche units for analysis» is a concept that was interpreted differently in the history of psychological science. In the «pre- Vygotsky» era, a unit of analysis was considered as the simplest part into which a psychological phenomenon can be decomposed. So, elementary mental phenomena were, as a rule, the psyche units of analysis in classical theories: «the simplest sensations in associationism, reactions in reactology, reflexes in reflexology, behavioural acts in behaviourism, intellectual operations in J. Piaget's theory» (Dyakov, 2019: 107).

In the non-classical era, ideas about the psyche units of analysis changed radically together with changes of the ways rationalizing the

reality. Non-classical psychology, based on the principle that a whole cannot be reduced to the totality of its parts, turned to such psyche units of analysis that contain the systemic features of a studied subject as a whole (Dyakov, 2019). The structural relations formed between a figure and its background, considered as the psyche units of analysis in gestalt psychology, are an example of such approach to the examined problem (Dyakov, 2019: 107–108).

It seems to us that L. S. Vygotsky's approach is the most constructive solution to the problem of the psyche units of analysis. He proposed to change the interpretation of this concept by delimiting analysis by elements and units (Dyakov, 2019). Analysis by units, in contrast to analysis by elements, from his point of view, means separation of some substantial units in a studied object that include significant properties of the object as a whole. According to L. S. Vygotsky, the analysis by elements does not allow obtaining of full-fledged ideas about an object as a psychological integrity. On the contrary, the analysis by units, according to the founder of the cultural-historical theory of the psyche development, is focused on psychological structures that give us information about the system as a whole. L. S. Vygotsky understood under the psychic unit of analysis, as already noted above, firstly a meaning, and later, an individual's meaningful experience. A meaningful experience was considered by L. S. Vygotsky as a dynamic unity of intellect and affect (Vygotsky, 1983). In the cognitive behavioural approach, the psyche unit for analysis is the same as it in the theory of L.S. Vygotsky, namely, a unity of cognitive and emotional (Kholomogorova, 2011). An individual's thoughts and beliefs are not considered in the CBT as a self-sufficient phenomenon. Their significance is determined solely in the context of their influence on an individual's emotional states, physiological sensations and behaviour (Bek, Rash, Sho & Jemeri, 2003; Bek, 2006; Kholomogorova, 1996; Perris, Blackburn & Perris, 1988).

Here, I would like to turn to another important point postulated as the main methodological idea in L. S. Vygotsky's theory and fully implemented in cognitive behavioural therapy: this is an idea about how relationships of affect and intelligence are organized. Unlike his predecessors, as well as many modern researchers and practitioners, who linearly understood this problem, L. S. Vygotsky considered these relationships as dynamically developing. Moreover, during human development, the share and role of intellect in these relationships is growing: «During development, not so much the properties and structure of intelligence and affect are changed, but rather the relationship between them ... Studies of a child's life » from its most primitive

to the most complex forms – show that the transition from lower to higher affective formations is directly related to changed relationships between affect and intellect» (Vygotsky, 1982: 255). According to L. S. Vygotsky, a mature personality is characterised by the ability to control passions: «Thinking can be a slave to passions, their servant, but it can also be their master» (Vygotsky, 1982: 255).

If we describe ideas about the ways of interaction of intellect and affect in different psychotherapeutic approaches, we can find that, for example, an affect is primary, and an attraction, to paraphrase Z. Freud, is a «horse» that carries a subject in psychoanalysis, despite its mainly vain attempts to cognitively organize this movement; behaviourism do not regard the relationships between intellect and affect as one of the central problems; but we can see a different situation in the cognitive behavioural approach. So, affect dominates at the initial stage, during the formation of deep emotional patterns determining how an individual understands a situation; but then, as a result of cognitive behavioural therapy, a certain organized development of an individual, intellect becomes the leading component of this unity and subjugates affect. Thus, both the cognitive behavioural approach and cultural-historical psychology understand the development as changes in ratio of intellect and affect, in the nature of this relationship from the prevailing and determining influence of affect on human behaviour to the dominance of intellectual processes and their determining influence on affect.

Thus, the goal of cognitive behavioural psychotherapy is to improve mental processes for more effective regulation of the emotional sphere and behaviour. Therefore, we can confidently argue that cognitive psychotherapy in practice embodies one of L. S. Vygotsky's central theses about the dynamic structure of experiencing as a unity of intellect and affect and the need for specially organized educational efforts to bring intellect to the leading position in this unity.

Another important methodological point where cognitive behavioural therapy is seen as the practical implementation of the cultural-historical theory is the idea of mediation. So, in the cultural-historical psychology, mediation is expressed in the use of culturally-formed methods that change the psyche's functioning structurally and meaningfully so it evolves from the natural to the social-cultural forms (Vygotsky, 1982). In the cognitive behavioural approach, an individual's development, his/her psyche is also based on new cultural tools, as for their genesis, dealing with his/her thoughts, autobiographical experience, emotional self-regulation included in the structure of his/her mental processes, primarily thinking and memory

(Бек, 2006). Interpretations of cultural-historical theory often reduce such cultural tools to signs, but L. S. Vygotsky clearly indicates that signs are only one option of them (Vygotsky, 1982). The core of L. S. Vygotsky's idea, as it seems to us, consists precisely in the fact that an individual, because of mental processes transformation from natural to higher (or social-cultural), starts using cultural methods created by humankind over the millennia of its development. The ways to control thinking, its optimization, to test thoughts, beliefs, methods identifying cognitive distortions, planning and modelling behavioural changes, methods of emotional self-regulation can be considered as cultural tools optimizing human mental processes and behaviour, creating awareness and arbitrariness of these processes (Vygotsky, 1982).

Another common idea is the idea of an individual's mental activity internalization and its reorganization from inter-psychic to intra-psychic. L.S. Vygotsky expressed this idea of the internalization of processes that are interpersonal in their form and initial functions (Vygotsky, 1982). In the cognitive model of A. Beck, the idea of internalization means internalization of initially interpersonal methods of reflection, carried out using dialogues of a Socratic type, aimed at checking cognitions of various levels in order to create conditions for an individual to internalize this dialogue further (Bek, Rash, Sho & Jemeri, 2003; Bek, 2006).

Thus, the methodology of cognitive behavioural psychotherapy, as well as that of the cultural-historical psychology, understands an individual's development as acquisition of cultural methods, tools for solving of substantive, communicative and intellectual tasks, mastery of one's thinking and mental activity in general, and the internalization of these methods. This goal is realized in the course of a specially organized training according to both approaches.

Discussion

The meta-cognitive idea of attitudes to one's thoughts from a transcendental position, proposed by A. Beck, is consonant with the idea of reflexive thinking, developed by the cultural-historical psychology especially actively in the second half of the 20th century (Kholomogorova, 2016). CBT psychologists help to form the skill of meta-cognitive attitudes to cognitions at different levels with a Socratic dialogue; and the capability to reflect is realized in the course of activities carried out together with Other, according to the cultural-historical approach. In the categorical field of the cultural-historical psychology, this kind of work relies on a formed system of internal actions, which are components of a reflexive act and act as internal tools for managing cognitive processes, and through

them, which is important, emotional states (Vygotsky, 1983; Galperin, 2017; Galperin & Danilova, 1980).

Let us now consider the concept of «internal speech», the most important for the cultural-historical theory. Internal speech, in contrast to external one, from L. S. Vygotsky's point of view, has a predicative character and does not contain all the structural components necessary for external speech (Vygotsky, 1982). In the special theory of A. Beck, which formed the basis of cognitive behavioural therapy, the described concept can be put in line, with a certain degree of assumption, with the category of «automatic thoughts» (Bek, Rash, Sho & Jemeri, 2003; Bek, 2006; Westbrook, Kennerley & Kirk, 2007). So, in the course of his therapeutic practice, A. Beck discovered an essential role of non-apprehended cognitive processes, occurring in the form of curled inner speech, as well as uncontrolled visual images in the formation of depression. Such thoughts are characterized by speed, lack of control and a negative impact on an emotional state.

L. S. Vygotsky wrote on the role of negative automatic thoughts in the regulation of behaviour and emotional states, as well as on the difficulties of their fixation in an experience: «... an individual always thinks inwardly: it always affects his/her behaviour; a sudden change of thoughts during the experiment will always sharply demonstrated in the individual's entire behaviour... But we don't know how to take this influence into account» (Vygotsky, 1982: 79). The development of a cognitive behavioural model allows us to take this influence into account and specially reorganize this influence for the benefit of an individual.

Conclusions

Thus, we can summarize that, from the standpoint of the cultural-historical psychology, psychological problems and disorders can rightfully be regarded as a lack of organizational tools for an individual's mental activity and behaviour, as well as for his/her self-regulation; and psychotherapy is a method to compensate the corresponding deficit. Namely such compensation occurs during cognitive behavioural therapy. The CBT strategic goal is to form an arsenal of psychological and behavioural tools to improve an individual's self-regulation processes.

The methodologies of the cultural-historical approach and cognitive behavioural psychotherapy have a generally uniform idea on a study object, methods and the psychic units of analysis.

Cognitive behavioural therapy puts into practice the main provisions of L. S. Vygotsky's cultural-historical approach: the idea of a dynamically developing unity of intellect and affect, the central role of cultural

mediation of mental activities and its internalization in personal development.

The prospects for further research are: to examine cognitive behavioural therapy in the applied aspect.

Declaration of Conflicting Interests. The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Список використаних джерел

Alford, B., & Beck, A. (1998). *The Integrative Power of Cognitive Therapy*. New York : The Guilford Press.

Beck, A. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York : International Universities Press.

Meichenbaum, D. H. (1977). *Cognitive behavior modification: An integrative approach*. New York : Plenum.

Perris, C., Blackburn, I. M., & Perris, H. (1988). *The foundations of cognitive psychotherapy and its standing in relations to other psychotherapies*. In: *Cognitive Psychotherapy (theory and practice)*. New York : Springer Verlag.

Wertsch, J. (2008). From social interaction to higher psychological processes: a clarification and application of Vygotsky's theory. *Human Development*, 51, 66–79. doi: <https://doi.org/10.1159/000272425>

Westbrook, D., Kennerley, H., & Kirk, J. (2007). *An introduction to cognitive behaviour therapy: skills and application*. – London : Sage Publications.

Бек, А., Раш, А., Шо, Б., & Эмери, Г. (2003). *Когнитивная терапия депрессии*. Санкт-Петербург : Питер.

Бек, Дж. (2006). *Когнитивная терапия: полное руководство*. Москва : ООО «И.Д. Вильямс».

Выготский, Л. С. (1982). *Исторический смысл психологического кризиса* (Т. 1–6). (Т. 1, с. 1–487). Москва : Педагогика.

Выготский, Л. С. (1982). *Собрание сочинений* (Т. 1–6). (Т. 2, с. 1–504). Москва : Педагогика.

Выготский, Л. С. (1982). *Собрание сочинений* (Т. 1–6). (Т. 4, с. 1–400). Москва : Педагогика.

Выготский, Л. С. (1982). *Сознание как проблема психологии поведения* (Т. 1–6). (Т. 1, с. 79–98). Москва : Педагогика.

Выготский, Л. С. (1983). *Основы дефектологии* (Т. 1–6). (Т. 5, с. 1–368). Москва : Педагогика.

Гальперин, П. Я. (2017). Опыт изучения формирования умственных действий. *Вестник московского университета. Серия 14. Психология*, 4, 3–20. doi: 10.11621/vsp.2017.04.03

Гальперин, П. Я., & Данилова, В. Л. (1980). Воспитание систематического мышления в процессе решения малых творческих задач. *Вопросы психологии*, 1, 31–38. Режим доступа: <http://vorpsy.ru/issues/1980/801/801031.htm>

Дьяков, Д. Г. (2019). *Методология, теория и методы психологических исследований*. Минск : БГПУ.

Зейгарник, Б. В. (2002). *Патопсихология*. Москва : Академия.

Кравцова, Е. Е. (2008). Психотерапия с позиций культурно-исторического подхода. *Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование»*, 3, 15–27. Режим доступа: https://www.rsuh.ru/upload/main/vestnik/ppo/Vestnik-3_08.pdf

Лубовский, Д. В. (2008). *Методологические основы психологии*. (Хрестоматия). Москва : Смысл.

Пузырей, А. А. (1986). *Культурно-историческая теория Л.С. Выготского и современная психология*. Москва : Издательство Московского университета.

Слободчиков, В. И., & Исаев, Е. И. (1995). *Психология человека. Введение в психологию субъективности*. Москва : Школа-Пресс.

Холмогорова, А. Б. (2016). Значение культурно-исторической теории развития психики Л.С. Выготского для разработки современных моделей социального познания и методов психотерапии. *Культурно-историческая психология*, 12(3), 58–92. Режим доступа: https://psyjournals.ru/files/83557/kip_3_2016_kholmogorova.pdf

Холмогорова, А. Б. (2011). Когнитивная психотерапия А. Бека и культурно-историческая психология Л. С. Выготского. *Консультативная психология и психотерапия*, 19(2), 20–33. Режим доступа: https://psyjournals.ru/mpj/2011/n2/46926_full.shtml

Холмогорова, А. Б. (1996). Философско-методологические аспекты когнитивной психотерапии. *Московский психотерапевтический журнал*, 3, 7–28. Режим доступа: https://psyjournals.ru/files/25528/1996_n3_Kholmogorova_metodologicheskie_aspektu.pdf

References

Alford, B., & Beck, A. (1998). *The Integrative Power of Cognitive Therapy*. New York : The Guilford Press.

Beck, A. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York : International Universities Press.

Meichenbaum, D. H. (1977). *Cognitive behavior modification: An integrative approach*. New York : Plenum.

Perris, C., Blackburn, I. M., & Perris, H. (1988). *The foundations of cognitive psychotherapy and its standing in relations to other psychotherapies*. In: *Cognitive Psychotherapy (theory and practice)*. New York : Springer Verlag.

Wertsch, J. (2008). From social interaction to higher psychological processes: a clarification and application of Vygotsky's theory. *Human Development*, 51, 66–79. doi: <https://doi.org/10.1159/000272425>

Westbrook, D., Kennerley, H., & Kirk, J. (2007). *An introduction to cognitive behaviour therapy: skills and application*. – London : Sage Publications.

Bek, A., Rash, A., Sho, B., & Jemeri, G. (2003). *Kognitivnaja terapija depressii [Cognitive Therapy for Depression]*. Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian].

Bek, Dzh. (2006). *Kognitivnaja terapija: polnoe rukovodstvo [Cognitive Therapy: A Complete Guide]*. Moscow : ООО «I.D. Vil'jams». [in Russian].

Vygotsky, L. S. (1982). *Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisna [The historical meaning of the psychological crisis]* (Vols. 1–6). (Vol. 1, pp. 1–487). Moscow : Pedagogika. [in Russian].

Vygotsky, L. S. (1982). *Sobranie sochinenij [Collected works]* (Vols. 1–6). (Vol. 2, pp. 1–504). Moscow : Pedagogika. [in Russian].

Vygotsky, L. S. (1982). *Sobranie sochinenij [Collected works]* (Vols. 1–6). (Vol. 4, pp. 1–400). Moscow : Pedagogika. [in Russian].

Vygotsky, L. S. (1982). *Soznanie kak problema psichologii povedenija [Consciousness as a Problem of Behavioral Psychology]* (Vols. 1–6). (Vol. 1, pp. 79–98). Moscow: Pedagogika. [in Russian].

Vygotsky, L. S. (1983). *Osnovy defektologii [Defectology Basics]* (Vols. 1–6). (Vol. 5, pp. 1–368). Moscow : Pedagogika. [in Russian].

Galperin, P. Ya. (2017). Experience in studying the formation of mental actions. *Moscow University Psychology Bulletin*, 4, 3–20. [in Russian]. doi: 10.11621/vsp.2017.04.03

Galperin, P. Ya., & Danilova, V. L. (1980). Vospitanie sistematicheskogo myshlenija v processe reshenija malyh tvorcheskikh zadach [The education of systematic thinking in the process of solving small creative problems]. *Voprosy psichologii*, 1, 31–38. [in Russian]. Retrieved from <http://voppsy.ru/issues/1980/801/801031.htm>

Dzyakau, D. R. (2019). *Metodologija, teorija i metody psichologicheskikh issledovanij [Methodology, theory and methods of psychological research]*. Minsk : BGPU. [in Russian].

Zeigarnik, B. V. (2002). *Patopsichologija [Pathopsychology]*. Moscow : Akademija. [in Russian].

Kravtsova, E. E. (2008). Psychotherapy from the Cultural-Historical Point of View. *RGGU Bulletin. Series «Psychology»*, 3, 15–27. [in Russian]. Retrieved from https://www.rsuh.ru/upload/main/vestnik/ppo/Vestnik-3_08.pdf

Lubovskij, D. V. (2008). *Metodologicheskie osnovy psichologii [Methodological foundations of psychology]*. Moscow : Smysl. [in Russian].

Puzyrej, A. A. (1986). *Kul'turno-istoricheskaja teorija L.S. Vygotskogo i sovremennaja psichologija [Cultural-historical theory L.S. Vygotsky and modern psychology]*. Moscow : Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. [in Russian].

Slobodchikov, V. I., & Isaev, E. I. (1995). *Psichologija cheloveka. Vvedenie v psichologiju sub'ektivnosti [Human's psychology. Introduction to the Psychology of Subjectivity]*. Moscow : Shkola-Press. [in Russian].

Kholomogorova, A. B. (2016). Znachenie kul'turno-istoricheskoy teorii razvitiya psihiki L.S. Vygotskogo dlja razrabotki sovremennykh modelej social'nogo poznanija i metodov psichoterapii [The value of the cultural-historical theory of the development of the psyche L.S. Vygotsky for the development of modern models of social cognition and methods of psychotherapy]. *Kul'turno-istoricheskaja psichologija*, 12(3), 58–92. [in Russian]. Retrieved from https://psyjournals.ru/files/83557/kip_3_2016_kholmogorova.pdf

Kholomogorova, A. B. (2011). Cognitive psychotherapy of A. Beck and cultural-historical psychology of L.Vygotsky. *Counseling Psychology and Psychotherapy*, 19(2), 20–33. [in Russian]. Retrieved from https://psyjournals.ru/mpj/2011/n2/46926_full.shtml

Kholomogorova, A. B. (1996). Filosofsko-metodologicheskie aspekty kognitivnoj psichoterapii [Philosophical and methodological aspects of cognitive psychotherapy]. *Moskovskij psichoterapevticheskij zhurnal*, 3, 7–28. [in Russian]. Retrieved from https://psyjournals.ru/files/25528/1996_n3_Kholmogorova_metodologicheskie_aspektu.pdf

Abstract

Dzyakau D.R.,

PhD in Psychology, Associate Professor,
Institute of Psychology of Maxim Tank
Belarusian State Pedagogical University,
Minsk, Belarus
E-mail: dg_dkv@mail.ru

CULTURAL-HISTORICAL APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR COGNITIVE BEHAVIOURAL PSYCHOTHERAPY

The article argues that the methodology applied by the cultural-historical approach and cognitive behavioural psychotherapy reveals uniformity of their ideas about an object, methods and units of analysis of the psyche. Cognitive behavioural psychotherapy, as well as cultural-historical psychology, understands development as acquisition of cultural methods, tools for substantive, communicative and intellectual tasks, mastering of thinking and mental activities as a whole and internalizing these tools. This goal is realized through specially organized education. From the point of view of cultural-historical psychology, psychological problems and disorders are rightly regarded as lack of instruments for organization, as well as self-regulation of an individual's mental activities and behaviour, and psychotherapy is a method for compensation of revealed corresponding deficit. The strategic goal of cognitive behavioural therapy is the formation of an arsenal of psychological and behavioural tools improving an individual's self-regulation. At the same time such therapy realizes the basic provisions of L.S. Vygotsky's cultural-historical approach: the ideas of a dynamically developing unity of intellect and affect, the central role of mental activity and its internalization during personal development. The ways of managing thoughts, optimizing it, testing thoughts, beliefs, the methods detecting cognitive distortions, planning and modelling behavioural changes, the ways of emotional self-regulation can be regarded as cultural tools optimizing human mental processes and behaviour, forming awareness and arbitrariness of these processes. The article substantiates that the development of a cognitive behavioural model helps take into account and specifically reorganize the influence of an individual's own thoughts on him/her for his/her benefit.

Key words: *unit of analysis of the psyche, cultural-historical psychology, cognitive behavioural approach, methodological bases of psychotherapy, intellect, affect.*

Отримано – 16 січня 2020
Received – January 16, 2020

Рецензовано – 26 січня 2020
Revision – January 26, 2020

Прийнято – 30 січня 2020
Accepted – January 30, 2020

УДК 159.922

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).6](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).6)

Коваленко А. Б.,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: abk2015@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6458-5325
Researcher ID: O-7330-2019

Грищук Е. Ю.,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: eliso_m@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4890-0994
Researcher ID: P-7932-2019

Рогаль Н. І.,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: RogalNina@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6937-7485
Scopus ID: 57202096862

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ КУРСАНТІВ

Розглядаються чинники психологічного благополуччя курсантів. Встановлено, що курсанти мають середній рівень вираженості показників за шкалами психологічного благополуччя. Вони здебільшого характеризуються як незалежні, такі, що не бояться протиставити свою думку думці більшості, відкриті до спілкування та оволодіння новим досвідом, здатні досягати бажаного і долати життєві труднощі на цьому шляху тощо.

Показники психологічного благополуччя хлопців та дівчат-курсантів майже не відрізняються за всіма шкалами опитувальників, крім «самоприйняття», «позитивні стосунки з оточенням», «гарні стосунки з близь-

кими». Зокрема, хлопці, порівняно з дівчатами, мають вищий рівень самоприйняття, що проявляється у позитивнішій оцінці себе та свого життя. Дівчата мають кращі стосунки з соціальним оточенням та близькими людьми, що виражаються у більш довірливих, дружніх стосунках, відкритості до спілкування, здатності до співпереживання та співчуття.

На основі результатів факторного аналізу виокремлено два структурні компоненти психологічного благополуччя курсантів, це: цілеспрямованість/ самостійність (чіткість та стійкість наміченого вектору руху, прагнення самостійності і незалежності та отримання відповідальності і можливості приймати важливі рішення); схвалення з боку соціального оточення (суб'єктивне усвідомлення задоволеності від життя через призму позитивної оцінки існуючих соціальних контактів та схвалення і визнання власного образу членами соціального оточення).

Визначено чинники психологічного благополуччя хлопців та дівчат-курсантів. Зокрема, для хлопців це: автономія, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, мета в житті, низька соціальна дистантність, суб'єктивне психологічне благополуччя; для дівчат: позитивні стосунки, автономія, самоприйняття, соціальне схвалення, позитивне ставлення, суб'єктивне психологічне благополуччя.

Ключові слова: психологічне благополуччя, суб'єктивне соціальне благополуччя, автономія, соціальне схвалення, соціальне оточення.

Вступ

Постановка проблеми. Проблема набуття особистістю відчуття психологічного благополуччя, способів його підтримки через використання зовнішніх та внутрішніх ресурсів самоздійснення все частіше стає предметом вивчення у психологічних дослідженнях. Особливого значення набуває проблема психологічного благополуччя за таких умов життя, які можна охарактеризувати як важкі, незвичні, які випробовують витривалість, стійкість та терпіння людини (Шадрін, 2014). Подібні характеристики цілком відповідають тим умовам, в яких відбувається навчання курсантів у військовому ВНЗ і обумовлені специфікою поєднання навчання та одночасного проходження військової служби. Курсанти відіграють важливу роль у розбудові національної безпеки країни (Yang, 2010) і, як наслідок, з кожним роком стикаються з більш жорсткими вимогами до військової підготовки, бойової ефективності, якості професійних знань, що супроводжується суворими умовами управління, навчання та засвоєння знань (визначений розклад на день згідно статуту, регламентований стиль поведінки та спілкування, необхідність підпорядкування, неможливість

усаїтнитись, підвищена відповідальність тощо) (Liu & Liu, 2016; Лапкіна & Монахов, 2017). Водночас, проблеми благополуччя військовослужбовців набувають все більшої значущості в умовах війни, що актуалізує необхідність вивчення особливостей військово-професійного становлення курсантів, специфічних умов їхньої соціалізації, що впливають на особистісний розвиток загалом та формування світогляду, життєвого самовизначення, позиції, зокрема.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розуміння психологічного благополуччя як проблеми позитивного психологічного функціонування зародилося в гуманістичній та екзистенційній психології (Лапкіна & Монахов, 2017; Трофімова, 2014). Найближчою до подібного розуміння є концепція психологічного благополуччя К. Ріфф (Ryff, 1995), яка виокремлює такі компоненти психологічного благополуччя, як: позитивні стосунки з іншими, прийняття себе (позитивна оцінка себе та свого життя), автономія як здатність слідувати власним переконанням, компетентність (здатність ефективно керувати власним життям), наявність цілей, які роблять життя осмисленим та спрямованим, особисте зростання як почуття неперервного розвитку та самореалізації.

Дослідженню «суб'єктивного благополуччя», «психологічного благополуччя», «щастя», присвячено чимало праць учених, зокрема М. Аргайла (Аргайл, 1990), А. Вотермана (Waterman, Schwartz & Conti, 2008), Е. Дінера (Diener, 2009; Diener & Suh, 1997), С. Любомирські (Lyubomirsky, King & Diener, 2005), К. Ріфф (Ryff, 1995), М. Селігмана (Seligman, 2011), Д. Канемана (Kahneman & Tversky, 2000), Р. Раяна та Е. Дісі (Deci & Ryan, 2000), Е. Носенко та І. Аршави (Аршава, Знанецька & Носенко, 2011), О. Васильченко (Васильченко, 2011), Т. Данильченко (Данильченко, 2018), Л. Найдьонової (Найдьонова, 2007), Б. Пахоля (Пахоль, 2017), Л. Сердюк (Serdiuk, 2011), Т. Шевеленкової та П. Фесенко (Шевеленкова & Фесенко, 2005) та інших.

Ціла плеяда комплексних досліджень психологічного та суб'єктивного благополуччя проводилась з метою аналізу співвідношення різних соціальних, індивідуальних, демографічних, культурних чинників тощо (Diener, 2009). Як наслідок, сформувались окремі напрямки подібних досліджень з акцентом на крос-культурне порівняння (Phinney, Horenczyk, Liebkind, & Vedder, 2001; Sujoldzić & Lucia, 2007; Berry & Sabatier, 2011), вікові особливості (Diener & Suh, 1997) або гендерні відмінності (Tesch-Roemer, Motel-Klingebiel & Tomasik, 2008; Meisenberg & Woodley of Menie, 2015; Batz & Tay, 2018).

Ті чи інші аспекти особистісного становлення та соціалізації в умовах навчально-військової діяльності досліджувались українськими науковцями: стан психічного здоров'я особового складу в екстремальних умовах (Рудой & Сергієнко, 1990); психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я (Корольчук, Крайнюк & Косенко, 2002); особливості емоційної стійкості курсантів у процесі первинної військово-професійної підготовки (Злотников, 2004); подолання у курсантів негативних наслідків впливу соціальної групової ізоляції (Вербанова, 2011); агресивність у курсантів вищих військових навчальних закладів (Гайдукевич, 2000) тощо.

Армія, а особливо військові навчальні заклади, є чудовим майданчиком для вивчення подібних феноменів, адже дозволяють вивчати поведінку людини та її стійкість у надзвичайно стресових умовах, коли щодо неї висувують високі стандарти – розумові, фізичні, поведінкові (Matthews, 2008; Bartone & Priest, 2001). Ці умови впливають також на переживання курсантами відчуття благополуччя: було встановлено, що перехід від цивільного до військового життя, а також сама військова підготовка (ієрархічна структура закладу, суворі фізичні вимоги, вимога покірності авторитету), є чинниками виникнення тривоги та стресу серед курсантів (Gold & Friedman, 2000; Myers & Bechtel, 2004; Lerew, Schmidt, & Jackson, 1999; Gibson & Myers, 2006). Як наслідок, часто курсантам не вдається адаптуватися до життя у військовому навчальному закладі і тоді настрій може виступити барометром психологічного благополуччя: вони тривалий час заглиблені у негативні переживання, що призводить до низки психологічних проблем та позначається на психічному здоров'ї (Chen, 2014).

Очевидно, що військовослужбовці, як і інші представники екстремальних професій, більш схильні до розвитку професійного стресу та вищого рівня фізичного та психічного страждання (Souza & Albuquerque, 2014). Водночас, огляд наукової літератури свідчить, що високий рівень суб'єктивного психологічного благополуччя пов'язаний зі здоров'ям особистості та якістю її соціального життя. Так, Diener і Chan (Diener & Chan, 2011), зазначають, що високий рівень суб'єктивного благополуччя збільшує тривалість життя людини від чотирьох до десяти років, порівняно з тими, у кого рівень благополуччя низький. Тобто, тісний взаємозв'язок позитивних емоцій із розвитком стійкості, психосоматичного здоров'я та психологічного благополуччя може стати основою для ефективнішого навчання курсантів, підвищення рівня їхньої результативності та зниження витрат на охорону здоров'я (лікування означених вище проблем психічного здоров'я) (Karampas, Michael & Stalikas, 2016).

Однак, відкритим залишається питання, чому деякі курсанти в цих екстремальних стресових умовах можуть адаптуватись та розвиватися, а інші – ні, що відрізняє одних від других? Можливі відповіді на ці запитання даються теорією та дослідженнями стійкості й позитивних емоцій, які одночасно захищають від реального / уявного стресу, розглядають кризу як можливість і є показниками психосоматичного здоров'я та основою психологічного благополуччя (Karampas, Michael & Stalikas, 2016).

Загалом дослідження психологічного благополуччя зосереджені переважно на вивченні чинників, що зумовлюють позитивне або негативне проживання свого життя. Незважаючи на вагомі докази зв'язку негативних життєвих подій із психологічним самопочуттям, у деяких військовослужбовців, що зазнали впливу стресових ситуацій, не підтверджується негативний вплив на здоров'я (Rundell & Ursano, 1996). З огляду на такі висновки, дослідники припустили, що існують певні індивідуальні характеристики, що захищають цих людей від негативного впливу стресорів (Bartone, 1999). Однією з таких характеристик є витривалість людини, яка тісно пов'язана із показником психологічного благополуччя: витривалі особи, зазвичай, відчувають менше стресу і мають краще психологічне самопочуття, ніж люди невитривалі (Skomorovsky & Sudom, 2011). Тобто, незважаючи на важкі умови професійної діяльності, військовослужбовці можуть мати досить високий рівень психологічного благополуччя, а це, відповідно, ставить питання вивчення особистісних та соціально-психологічних його чинників (Шадрін, 2014).

Мета статті полягає в аналізі чинників психологічного благополуччя курсантів.

Методологія дослідження

Для досягнення мети дослідження проводилося емпіричне дослідження.

Методичний інструментарій. У дослідженні використовувалася шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (адаптована Т. Д. Шевеленковою і Т. П. Фесенко, 2005) та опитувальник суб'єктивного соціального благополуччя (Данильченко, 2018).

Вибірку склали 89 курсантів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, віком від 18 до 22 років. Серед досліджуваних 65% – хлопців та 35% – дівчат.

Опрацювання отриманих даних емпіричного дослідження здійснювалося за допомогою комп'ютерної програми SPSS 15.0 та наступних методів: описові статистики, U-критерій Манна-Уїтні, t-критерій Стьюдента, кореляційний, факторний та множинний регресійний аналізи.

Результати і дискусія

У ході аналізу одержаних результатів встановлено особливості психологічного благополуччя курсантів (за шкалою психологічного благополуччя К. Ріфф) (табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення за шкалою психологічного благополуччя К. Ріфф

Шкали	Середнє значення	Стать	Середні значення	Норма (20–35 рр.)
Позитивні стосунки з оточенням	57,15	Хлопці	55,70	63
		Дівчата	59,91	65
Автономія	57,66	Хлопці	56,50	56
		Дівчата	59,87	58
Управління навколишнім середовищем	54,52	Хлопці	55,55	57
		Дівчата	52,57	58
Особисте зростання	60,37	Хлопці	59,77	65
		Дівчата	61,52	65
Мета у житті	59,16	Хлопці	59,73	63
		Дівчата	58,09	64
Само прийняття	54,55	Хлопці	56,75	59
		Дівчата	50,35	61
Психологічне благополуччя	346,39	Хлопці	350,80	363
		Дівчата	337,96	370

Відповідно до шкал нормативних значень адаптованого варіанту методики К. Ріфф (версія Т. Д. Шевеленкової та Т. П. Фесенко), встановлено, що середні значення за шкалою «автономія» знаходяться в межах норми. Однак, за шкалами «позитивні стосунки з оточуючими», «управління навколишнім середовищем», «особисте зростання», «мета в житті», «самоприйняття» та «психологічне благополуччя» середні значення у хлопців та дівчат є дещо нижчими за норму.

Для глибокого аналізу розглянемо відсоткові навантаження відповідно до рівнів вираженості показників. За шкалою «психологічне благополуччя» встановлено, що низький рівень спостерігається у 31% курсантів, високий – у 5% та переважна більшість (64%) мають серед-

ній рівень. Аналізуючи дані за окремими шкалами виявлено, що 34% курсантів мають низький рівень позитивних стосунків з оточенням, що виявляється в обмеженому колі спілкування та відсутності довірчих, близьких стосунків з соціальним оточенням, 2% – високий рівень та дві третини курсантів (64%) – середній.

Більшість курсантів (62%) мають середній рівень за шкалою «автономія», високий рівень спостерігається у 24% та найменш вираженим є низький, його виявлено у 14% курсантів.

За шкалою «управління навколишнім середовищем» 36% курсантів мають низький рівень, найменше число досліджуваних (2%) має високий рівень та найбільш вираженим є середній рівень, його виявлено у 62% курсантів.

За шкалою «особисте зростання» тенденція повторюється, оскільки найбільш вираженим є середній рівень – 68%, на другому місці – низький (20%) та найменш виражений – високий (12%).

Найбільш вираженим є середній рівень за шкалою «мета в житті» (64%), на другому місці знаходиться низький (36%), високий рівень не виявлено у курсантів. Середній рівень самоприйняття діагностовано у 75% курсантів, у 20% – низький рівень показника та 5% мають високий рівень.

Такі результати свідчать про те, що курсанти здебільшого характеризуються як незалежні, такі, що не бояться протиставляти свою думку думці більшості, відкриті до спілкування та оволодіння новим досвідом, здатні досягати бажаного і долати життєві труднощі на своєму шляху, приймають себе та свої, як позитивні, так і негативні риси і особливості.

Перейдемо до аналізу результатів за опитувальником «Суб'єктивне соціальне благополуччя» Т. В. Данильченко (табл. 2).

Таблиця 2

**Середні значення за шкалами опитувальника
«Суб'єктивне соціальне благополуччя» Т. В. Данильченко**

Шкали	Середнє значення	Середні значення	
		Хлопці	Дівчата
Соціальна помітність	42,01	42,80	40,52
Соціальна дистантність	20,00	19,16	21,61
Гарні стосунки з близькими	38,04	27,72	37,28
Соціальне схвалення	33,27	33,91	32,04
Позитивні соціальні переконання	17,01	16,84	17,35
Суб'єктивне соціальне благополуччя	110,34	113,34	104,61

Дані таблиці 2 свідчать про те, що середні значення суб'єктивного соціального благополуччя та його шкал знаходяться на середньому рівні вираженості (в межах норми).

Виявлено, що існує відмінність у показниках психологічного та суб'єктивного психологічного благополуччя між хлопцями та дівчатами, значуща вона за шкалами «позитивні стосунки з оточенням» ($U=357,0$; $p=0,045$), «самоприйняття» ($t=2,457$; $p=0,017$) (табл. 1) та «гарні стосунки з близькими» ($U=360,5$; $p=0,049$) (табл. 2). Зокрема, хлопці, порівняно з дівчатами, мають вищий рівень самоприйняття, що виявляється у позитивнішій оцінці себе та свого життя. Водночас дівчата мають кращі стосунки з соціальним оточенням та близькими людьми, що виражаються у більш довірливих, дружніх стосунках, відкритості до спілкування, здатності до співпереживання та співчуття тощо.

Для встановлення зв'язків між шкалами психологічного благополуччя та суб'єктивного соціального благополуччя використовувався кореляційний аналіз. Виявлено, що психологічне благополуччя курсантів пов'язане із гарними стосунками з близькими ($r=.471$; $p\leq 0,01$), соціальним схваленням ($r=.279$; $p\leq 0,05$), суб'єктивним соціальним благополуччям ($r=.385$; $p\leq 0,01$) та зворотно із соціальною дистантністю ($r=-.617$; $p\leq 0,01$). Своєю чергою, суб'єктивне соціальне благополуччя пов'язане із соціальним благополуччям ($r=.385$; $p\leq 0,01$) та його шкалами: позитивні стосунки ($r=.300$; $p\leq 0,05$), управління навколишнім середовищем ($r=.458$; $p\leq 0,01$), особисте зростання ($r=.244$; $p\leq 0,05$), мета в житті ($r=.438$; $p\leq 0,01$), самоприйняття ($r=.581$; $p\leq 0,01$). Отримані взаємозв'язки співвідносяться із результатами дослідження О. Лопес та О. Волкової (Лопес & Волкова, 2015), згідно з якими досліджувані з високим рівнем психологічного благополуччя будують відкриті довірчі стосунки з оточуючими, виявляють самостійність, мають чіткі цілі, позитивно ставляться до себе, формують реалістичний погляд на життя, мають прагнення боротися за результат, легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять у новий колектив, приймають людей, очікують позитивного ставлення до себе, не відчувають переживань, пов'язаних із втратою зовнішніх або внутрішніх умов досягнення цілей. Водночас, досліджувані з низьким рівнем психологічного благополуччя скритні, не можуть проявляти власні почуття, залежать від думки оточуючих, критично ставляться до людей, відчувають роздратування, презирство щодо них, очікують негативного ставлення до себе, відчувають переважання негативних емоцій.

Для узагальнення структурних компонентів психологічного благополуччя використовувався факторний аналіз методом головних компонентів з облімін обертанням. Аналіз адекватності факторної моделі

(критерій сферичності Бартлета ($p < 0,001$) та міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна (КМО) ($,526$)) є достатнім для його проведення.

У результаті аналізу виокремлено два фактори психологічного благополуччя курсантів, які пояснюють 67% сумісної дисперсії кумулятивного показника (табл. 3).

Таблиця 3

**Факторні навантаження показників
психологічного благополуччя курсантів**

№	Назва фактора	Шкали	% дисперсії
1	Цілеспрямованість/ Самостійність	Психологічне благополуччя ($,991$) Мета в житті ($,839$) Управління навколишнім середовищем ($,728$) Автономія ($,716$)	35 %
2	Схвалення з боку соціального оточення	Суб'єктивне соціальне благополуччя ($,923$) Соціальне схвалення ($,906$) Соціальна помітність ($,854$) Гарні стосунки з близькими ($,775$)	32 %

До першого фактора «Цілеспрямованість/самостійність», який пояснює 35% загальної дисперсії, увійшло чотири шкали: психологічне благополуччя ($,991$); мета в житті ($,839$); управління навколишнім середовищем ($,728$) та автономія ($,716$). Фактор характеризується чіткістю та стійкістю наміченого вектору руху, прагненням самостійності і незалежності та отриманням відповідальності і можливості приймати важливі рішення.

Другий фактор «Схвалення з боку соціального оточення» пояснює 32% сумісної дисперсії та до нього також увійшло чотири шкали: суб'єктивне соціальне благополуччя ($,923$); соціальне схвалення ($,906$); соціальна помітність ($,854$); гарні стосунки з близькими ($,775$). Таким чином, фактор характеризується суб'єктивним усвідомленням курсантами задоволеності від життя через призму позитивної оцінки існуючих соціальних контактів та схвалення і визнання з боку соціального оточення тощо.

Для виведення формули психологічного благополуччя курсантів використано множинний регресійний аналіз (МРА), що дозволив встановити зв'язки між залежною змінною (однією) та незалежни-

ми (декількома) змінними (за допомогою лінійної регресії методом Включення (Forward)).

У результаті аналізу покроковим методом підтверджено доцільність використання моделі для хлопців та дівчат (сьома), адже показник «R-квадрат» = 0,919 (хлопці); 0,960 (дівчата). Це свідчить про те, що ймовірність прогнозу регресійного аналізу креативності правильна на 91% та 96%. Після перевірки якості регресійної моделі виявлено, що залежна змінна – психологічне благополуччя – корелює із цією моделлю на 95%, адже $R=0,959$ (показник кореляції) (для МРА хлопців) та на 98%, адже $R=0,980$ (для дівчат). Критерій Дурбіна-Уотсона знаходиться в межах норми (2,042 – дівчата; 2,070 – хлопці) та свідчить про відсутність автокореляції, що є важливим показником для проведення множинного регресійного аналізу.

Таким чином отримали два рівняння регресії для залежної змінної, які різняться залежно від вибірки дослідження.

Для хлопців-курсантів рівняння моделі таке: психологічне благополуччя = автономія + управління навколишнім середовищем + особистісне зростання + мета в житті + соціальна дистантність (-) + суб'єктивне психологічне благополуччя.

Для дівчат-курсантів рівняння моделі психологічного благополуччя наступне. Психологічне благополуччя = позитивні стосунки + автономія + самоприйняття + соціальне схвалення + позитивне ставлення + суб'єктивне психологічне благополуччя.

Отже, на психологічне благополуччя курсантів, як дівчат, так і хлопців впливають по шість чинників, однак вони є різними. Зокрема, хлопцям для відчуття психологічного благополуччя, яке може виражатися у позитивному функціонуванні особистості, реалізації власного потенціалу, переживанні задоволеності життям тощо, впливає відчуття самостійності і незалежності, як у думках, так і в діях; відповідно до цього формується бажання контролювати зовнішню діяльність і формувати такі умови та обставини, які б сприяли задоволенню поставленої мети та потреб; почуття та бажання неперервного росту та розвитку; чітко визначена мета в житті; відсутність соціальної дистантності, оскільки це може негативно позначитися на самопочутті особистості, найважливішими при цьому є сім'я, батьківська родина, знайомі, дружня група (Данильченко, 2016: 149–150) та суб'єктивне психологічне благополуччя (Данильченко, 2017: 7–22). У дослідженні О. Лапкіної та О. Монахова (Лапкіна & Монахов, 2017) шкали психологічного благополуччя «управління навколишнім середовищем», «мета в житті», «самоприйняття» пов'язані із такими стратегіями долаючої поведінки курсантів, як здатність до проактивного рефлексивного, превентивного подолан-

ня та стратегічного планування. Доречі, про ефективність керованої саморефлексії як альтернативи тренінгів стресостійкості для військових зазначають у своєму дослідженні М. Крейн з колегами (Crane, Boga, Karin, Gucciardi, Rapport, Callen & Sinclair, 2019).

На психологічне благополуччя дівчат-курсантів впливають позитивні стосунки з оточуючими, що виражаються у турботі про благополуччя інших, довірчих, дружніх стосунках з оточуючими тощо; позитивне ставлення до себе, прийняття різноманітних особистісних якостей, як позитивних, так і негативних; відчуття поваги і визнання заслуг та статусу оточуючими, що виражається у соціальному схваленні, як поведінки, так і особистості в цілому; наявність необмеженої кількості довірчих, близьких стосунків з оточуючими людьми тощо. Суттєвий вплив соціальної активності на благополуччя особистості показано ще в працях М. Р. Канігхама (Cunningham, 1988) і підтвердилось у дослідженні Р. Шаміонова (Шаміонов, 2008).

Висновки

Проведене дослідження дало змогу з'ясувати особливості психологічного та суб'єктивного соціального благополуччя курсантів, його чинники.

Психологічне благополуччя курсантів пов'язане із гарними стосунками з близькими, соціальним схваленням, суб'єктивним соціальним благополуччям та зниженою соціальною дистантністю. Суб'єктивне соціальне благополуччя пов'язане із соціальним благополуччям та його шкалами: позитивними стосунками, управлінням навколишнім середовищем, особистим зростанням, метою в житті та самоприйняттям.

Психологічне благополуччя курсантів містить два узагальнені компоненти: цілеспрямованість/самостійність (психологічне благополуччя; мета в житті; управління навколишнім середовищем; автономія) та схвалення з боку соціального оточення (суб'єктивне соціальне благополуччя; соціальне схвалення; соціальна помітність; гарні стосунки з близькими).

Чинники психологічного благополуччя хлопців та дівчат мають відмінності. Зокрема, чинниками психологічного благополуччя хлопців є: автономія, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, мета в житті, низька соціальна дистантність, суб'єктивне психологічне благополуччя; для дівчат: позитивні стосунки, автономія, самоприйняття, соціальне схвалення, позитивне ставлення, суб'єктивне психологічне благополуччя.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у здійсненні порівняльного аналізу чинників та особливостей психологічного благополуччя курсантів та студентів.

Декларація про конфлікт інтересів. Автори заявляють про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Bartone, P. T., & Priest, R. F. (2001). Sex Differences in Hardiness and Health among West Point Cadets. *Presented at the 13th Annual Convention of the American Psychological Society* (Toronto, 2001). New York : United States Military Academy. Retrieved from <http://www.hardiness-resilience.com/docs/aps01tot.pdf>

Bartone, P. T. (1999). Hardiness protects against war-related stress in Army reserve forces. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 51(2), 72– 82. Retrieved from <http://www.hardiness-resilience.com/docs/Har-guard-CPJ-1999.pdf>

Batz, C., & Tay, L. (2018). Gender differences in subjective well-being. In E. Diener, S. Oishi, L. Tay (Eds.), *Handbook of well-being*. (p. 1–27). Publisher : NobaScholar. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/321058044_Gender_Differences_in_Subjective_Well-Being

Berry, J. W. & Sabatier, C. (2011). Variations in the assessment of acculturation attitudes: Their relationships with psychological wellbeing. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(5), 658–669. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2011.02.002>

Chen, Y. (2014). Cadets of Military Training Management Research. *China's School Education*, 12, 26–28.

Crane, M. F., Boga, D., Karin, E., Gucciardi, D. F., Rapport, F., Callen, J., & Sinclair, L. (2019). Strengthening resilience in military officer cadets: A group-randomized controlled trial of coping and emotion regulatory self-reflection training. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 87(2), 125–140. doi: <https://doi.org/10.1037/ccp0000356>

Cunningham, M. R. (1988). Does happiness mean friendliness? Induced mood and heterosexual self-disclosure. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 14(2), 283–297. doi: <https://doi.org/10.1177/0146167288142007>

Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. doi: [10.1207/S15327965PLI1104_01](https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01)

Diener, E. & Chan, M.Y. (2011). Happy people live longer: subjective well-being contributes to health and longevity. *Applied psychology: health and well-being*, 3(1), 1–43. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2010.01045.x>

Diener, E. (2009). The science of well-being: the collected works. *Social Indicators Research Series*, 37, 261–274. doi: <http://doi.org/10.1007/978-90-481-2350-6>

Diener, E., & Suh, M. E. (1997). Subjective Well-being and Age: An International Analysis. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics, Volume 17: Focus on Emotion and Adult Development*, 304–324. Retrieved from <https://goo-gl.su/EmjrKjX>

Gibson, D. M. & Myers, J. E. (2006). Perceived Stress, Wellness, and Mattering: A Profile of First-Year Citadel Cadets. *Journal of College Student Development*, 47(6), 647–660. doi: [10.1353/csd.2006.0065](https://doi.org/10.1353/csd.2006.0065)

Gold, M. A., & Friedman, S. B. (2000). Cadet basic training: An ethnographic study of stress and coping. *Military Medicine*, 165(2), 147–152. doi: [10.1093/milmed/165.2.147](https://doi.org/10.1093/milmed/165.2.147)

Kahneman, D., & Tversky, A. (Eds.). (2000). *Choices, values and frames*. New York : Cambridge University Press.

Karampas, K., Michael, G. & Stalikas, A. (2016). Positive Emotions, Resilience and Psychosomatic Heath: Focus on Hellenic Army NCO Cadets. *Psychology*, 7, 1727–1740. doi: 10.4236/psych.2016.713162

Lerew, D. R., Schmidt, N. B., & Jackson, R. J. (1999). Evaluation of psychological risk factors: Prospective prediction of psychopathology during basic training. *Military Medicine*, 164(7), 509–513. doi: <https://doi.org/10.1093/milmed/164.7.509>

Liu, Y. Z., & Liu, X. F. (2016). The Source of the Cadet Negative Emotions and Countermeasures. *Open Journal of Social Sciences*, 4, 17–22. doi: <http://dx.doi.org/10.4236/jss.2016.48003>

Lyubomirsky, S., King, L. A., & Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131, 803–855. doi: 10.1037/0033-2909.131.6.803

Matthews, M. (2008). Toward a Positive Military Psychology. *Military Psychology*, 20, 289–298. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/08995600802345246>

Meisenberg, G. & Woodley of Menie, M. (2015). Gender Differences in Subjective Well-Being and Their Relationships with Gender Equality. *Journal of Happiness Studies*, 16, 1539–1555. doi: <https://doi.org/10.1007/s10902-014-9577-5>

Myers, J. E., & Bechtel, A. (2004). Stress, wellness, and mattering among cadets at West Point: Factors affecting a fit and healthy force. *Military Medicine*, 169, 475–482. doi: <http://dx.doi.org/10.7205/MILMED.169.6.475>

Phinney, J. S., Horenczyk, G., Liebkind, K. & Vedder, P. (2001). Ethnic Identity, Immigration, and Well-Being: An Interactional Perspective. *Journal of Social Issues*, 57, 493–510. doi: <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00225>

Rundell, J. R. & Ursano, R. J. (1996). Psychiatric responses to war trauma. In R. J. Ursano & A. E. Norwood (Eds), *Emotional Aftermath of the Persian Gulf War* (pp. 43–81). Washington, DC : American Psychiatric Press.

Ryff, C. D. (1995). Psychological Well-Being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 99–104. doi: <http://dx.doi.org/10.1111/1467-8721.ep10772395>

Seligman, M. (2011). What is Well-Being? In Seligman, M. (Ed.), *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being* (pp. 5–30). New York : Free Press. Retrieved from <https://www.authentic happiness.sas.upenn.edu/learn/wellbeing>

Serdiuk, L. (2011). Psychological well-being of future specialists in the integrated educational environment and the factors of its formation. *Social welfare. Interdisciplinary approach*, 1(1), 44–51. Retrieved from <http://socialwelfare.eu/index.php/sw/article/view/178/135>.

Skomorovsky, A. & Sudom, K. (2011). Psychological Well-Being of Canadian Forces Officer Candidates: The Unique Roles of Hardiness and Personality. *Military medicine*. 176. 389–396. doi: 10.7205/MILMED-D-10-00359

Souza, L., & Albuquerque, Sá de et al. (2014). Self-efficacy as a mediator of the relationship between subjective well-being and general health of military cadets. *Cadernos de Saúde Pública*, 30(11), 2309–2319. doi: <https://doi.org/10.1590/0102-311X00177513>

Sujoldzić, A. & Lucia, A. (2007). A cross-cultural study of adolescents-BMI, body image and psychological well-being. *Collegium antropologicum*, 31, 123–130. Retrieved from <https://hrcak.srce.hr/27326>

Tesch-Römer, C., Motel-Klingebiel, A., & Tomasik, M. J. (2008). Gender differences in subjective well-being: Comparing societies with respect to gender equality. *Social Indicators Research*, 85(2), 329–349. doi: <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9133-3>

Waterman, A. S., Schwartz, S. J., & Conti, R. (2008). The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation. *Journal of Happiness Studies*, 9(1), 41–79. doi: <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9020-7>

Yang, H. Z. (2010). Military Management Revolution Theory. *Military Publishing House*, 131–132.

Аргайл, М. (1990). *Психология счастья*. Москва : Прогресс.

Аршава, І. Ф., Знанецька, О. М. & Носенко, Е. Л. (2011). *Позитивність образу Я і психологічне благополуччя особистості*. (Монографія). Дніпропетровськ : Інновація.

Васильченко, О. М. (2011). Репродуктивні уявлення в структурі суб'єктивного благополуччя особистості. *Актуальні проблеми психології*, 25 (7), 27–35. Режим доступу: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2011_25/sb25_3.pdf

Вербанова, Т. В. (2011). Організація психопрофілактичної роботи з подолання негативних наслідків групової ізоляції у курсантів навчальних центрів Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 5. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnads_2011_5_311

Гайдукевич, Г. А. (2000). Прояви агресивності у курсантів вищих військових закладів освіти на різних етапах підготовки. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ.

Данильченко, Т. В. (2016). *Суб'єктивне соціальне благополуччя: психологічний вимір*. (Монографія). Чернівці : Десна Поліграф.

Данильченко, Т. В. (2017). Психологічна структура соціального благополуччя та неблагополуччя. *Український психологічний журнал*, 2 (4), 7–22. doi: [https://doi.org/10.17721/upj.2017.2\(4\).1](https://doi.org/10.17721/upj.2017.2(4).1)

Данильченко, Т. В. (2018). *Психологія суб'єктивного соціального благополуччя*. (Дис. д-ра психол. наук). Київ.

Злотников, А. Л. (2004). Особенности эмоциональной устойчивости курсантов в процессе первичной военно-профессиональной подготовки. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Харьков.

Корольчук, М. С., Крайнюк, В. М., & Косенко, А. Ф. та ін. (2002). *Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я*. М. С. Корольчук (Ред.). Київ: Фірма «ІНКОС».

Лапкина, Е. В. & Монахов, О. Н. (2017). Связь психологического благополучия с защитным и совладающим поведением курсантов военного вуза. *Ярославский педагогический вестник*, 3, 204–206. Режим доступа: http://vestnik.uspu.org/releases/2017_3/43.pdf

Лопес, Е. Г. & Волкова, Е. А. (2015). Психологическое благополучие военно-служащих. *Материалы XIV Всероссийской научно-практической конференции «Личность в профессионально-образовательном пространстве» (г. Екатеринбург, 25 ноября 2015 г.)* (с. 109–114) Екатеринбург : Российский государственный профессионально-педагогический университет.

Найдьонова, Л. (2007). Психологічне благополуччя людини. *Директор школи. Україна*, 2, 10–19.

Пахоль, Б. Є. (2017). Суб'єктивне та психологічне благополуччя: сучасні та класичні підходи, моделі та чинники. *Український психологічний журнал*, 1(3), 80–104. doi: [https://doi.org/10.17721/urj.2017.1\(3\).7](https://doi.org/10.17721/urj.2017.1(3).7)

Рудой, И. С. & Сергиенко, А. В. (1990). *Состояние психического здоровья личного состава органов войск в экстремальных условиях. Аналитический обзор*. Киев : РИО МВД СССР.

Трофимова, Ю. В. (2014). Психологическое благополучие курсантов вуза МВД России. *Вестник Барнаульского юридического института МВД России*, 1(26), 105–108.

Шадрин, А. А. (2014). Социально-психологические предикторы субъективного благополучия курсантов военных вузов. *Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова*, 20, 54–58. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-prediktory-subektivnogo-blagopoluchiya-kursantov-voennyh-vuzov>.

Шамянов, Р. М. (2008). *Субъективное благополучие личности: психологическая картина и факторы*. (Монография). Саратов : Издательство «Научная книга».

Шевеленкова, Т. Д. & Фесенко, П. П. (2005). Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования). *Психологическая диагностика*, 3, 95–129.

References

Bartone, P. T., & Priest, R. F. (2001). Sex Differences in Hardiness and Health among West Point Cadets. *Presented at the 13th Annual Convention of the American Psychological Society* (Toronto, 2001). New York : United States Military Academy. Retrieved from <http://www.hardiness-resilience.com/docs/aps01tot.pdf>

Bartone, P. T. (1999). Hardiness protects against war-related stress in Army reserve forces. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 51(2), 72– 82. Retrieved from <http://www.hardiness-resilience.com/docs/Har-guard-CPJ-1999.pdf>

Batz, C., & Tay, L. (2018). Gender differences in subjective well-being. In E. Diener, S. Oishi, L. Tay (Eds.), *Handbook of well-being*. (p. 1–27). Publisher : NobaScholar. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/321058044_Gender_Differences_in_Subjective_Well-Being

Berry, J. W. & Sabatier, C. (2011). Variations in the assessment of acculturation attitudes: Their relationships with psychological wellbeing. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(5), 658–669. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2011.02.002>

Chen, Y. (2014). Cadets of Military Training Management Research. *China's School Education*, 12, 26–28.

Crane, M. F., Boga, D., Karin, E., Gucciardi, D. F., Rapport, F., Callen, J., & Sinclair, L. (2019). Strengthening resilience in military officer cadets: A group-randomized controlled trial of coping and emotion regulatory self-reflection training. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 87(2), 125–140. doi: <https://doi.org/10.1037/ccp0000356>

Cunningham, M. R. (1988). Does happiness mean friendliness? Induced mood and heterosexual self-disclosure. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 14(2), 283–297. doi: <https://doi.org/10.1177/0146167288142007>

Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. doi: 10.1207/S15327965PLI1104_01

Diener, E. & Chan, M.Y. (2011). Happy people live longer: subjective well-being contributes to health and longevity. *Applied psychology: health and well-being*, 3(1), 1–43. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2010.01045.x>

Diener, E. (2009). The science of well-being: the collected works. *Social Indicators Research Series*, 37, 261–274. doi: <http://doi.org/10.1007/978-90-481-2350-6>

Diener, E., & Suh, M. E. (1997). Subjective Well-being and Age: An International Analysis. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics, Volume 17: Focus on Emotion and Adult Development*, 304–324. Retrieved from <https://goo-gl.su/EmjrKjX>

Gibson, D. M. & Myers, J. E. (2006). Perceived Stress, Wellness, and Mattering: A Profile of First-Year Citadel Cadets. *Journal of College Student Development*, 47(6), 647–660. doi: 10.1353/csd.2006.0065

Gold, M. A., & Friedman, S. B. (2000). Cadet basic training: An ethnographic study of stress and coping. *Military Medicine*, 165(2), 147–152. doi: 10.1093/milmed/165.2.147

Kahneman, D., & Tversky, A. (Eds.). (2000). *Choices, values and frames*. New York : Cambridge University Press.

Karampas, K., Michael, G. & Stalikas, A. (2016). Positive Emotions, Resilience and Psychosomatic Health: Focus on Hellenic Army NCO Cadets. *Psychology*, 7, 1727–1740. doi: 10.4236/psych.2016.713162

Lerew, D. R., Schmidt, N. B., & Jackson, R. J. (1999). Evaluation of psychological risk factors: Prospective prediction of psychopathology during basic training. *Military Medicine*, 164(7), 509–513. doi: <https://doi.org/10.1093/milmed/164.7.509>

Liu, Y. Z., & Liu, X. F. (2016). The Source of the Cadet Negative Emotions and Countermeasures. *Open Journal of Social Sciences*, 4, 17–22. doi: <http://dx.doi.org/10.4236/jss.2016.48003>

Lyubomirsky, S., King, L. A., & Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131, 803–855. doi: 10.1037/0033-2909.131.6.803

Matthews, M. (2008). *Toward a Positive Military Psychology*. *Military Psychology*, 20, 289–298. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/08995600802345246>

Meisenberg, G. & Woodley of Menie, M. (2015). Gender Differences in Subjective Well-Being and Their Relationships with Gender Equality. *Journal of Happiness Studies*, 16, 1539–1555. doi: <https://doi.org/10.1007/s10902-014-9577-5>

Myers, J. E., & Bechtel, A. (2004). Stress, wellness, and mattering among cadets at West Point: Factors affecting a fit and healthy force. *Military Medicine*, 169, 475–482. doi: <http://dx.doi.org/10.7205/MILMED.169.6.475>

Phinney, J. S., Horenzyk, G., Liebkind, K. & Vedder, P. (2001). Ethnic Identity, Immigration, and Well-Being: An Interactional Perspective. *Journal of Social Issues*, 57, 493–510. doi: <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00225>

Rundell, J. R. & Ursano, R. J. (1996). Psychiatric responses to war trauma. In R. J. Ursano & A. E. Norwood (Eds), *Emotional Aftermath of the Persian Gulf War* (pp. 43–81). Washington, DC : American Psychiatric Press.

Ryff, C. D. (1995). Psychological Well-Being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 99–104. doi: <http://dx.doi.org/10.1111/1467-8721.ep10772395>

Seligman, M. (2011). What is Well-Being? In Seligman, M. (Ed.), *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being* (pp. 5–30). New York : Free Press. Retrieved from <https://www.authentic happiness.sas.upenn.edu/learn/wellbeing>

Serdiuk, L. (2011). Psychological well-being of future specialists in the integrated educational environment and the factors of its formation. *Social welfare. Interdisciplinary approach*, 1(1), 44–51. Retrieved from <http://socialwelfare.eu/index.php/sw/article/view/178/135>.

Skomorovsky, A. & Sudom, K. (2011). Psychological Well-Being of Canadian Forces Officer Candidates: The Unique Roles of Hardiness and Personality. *Military medicine*, 176, 389–396. doi: 10.7205/MILMED-D-10-00359.

Souza, L., & Albuquerque, Sá de et al. (2014). Self-efficacy as a mediator of the relationship between subjective well-being and general health of military cadets. *Cadernos de Saúde Pública*, 30(11), 2309–2319. doi: <https://doi.org/10.1590/0102-311X00177513>.

Sujoldžić, A. & Lucia, A. (2007). A cross-cultural study of adolescents--BMI, body image and psychological well-being. *Collegium antropologicum*, 31, 123–130. Retrieved from <https://hrcak.srce.hr/27326>

Tesch-Römer, C., Motel-Klingebiel, A., & Tomasik, M. J. (2008). Gender differences in subjective well-being: Comparing societies with respect to gender equality. *Social Indicators Research*, 85(2), 329–349. doi: <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9133-3>.

Waterman, A. S., Schwartz, S. J., & Conti, R. (2008). The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation. *Journal of Happiness Studies*, 9(1), 41–79. doi: <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9020-7>.

Yang, H. Z. (2010). Military Management Revolution Theory. *Military Publishing House*, 131–132.

Argajl, M. (1990). Psihologija schast'ja [Psychology of happiness]. Moscow : Progress. [in Russian].

Arshava, I. F., Znanetska, O. M. & Nosenko, E. L. (2011). *pozytywnist obrazu Ya i psykholohichne blahopoluchchia osobystosti* [Positivity of self image and psychological well-being of personality]. Dnipropetrovsk : Innovatsiia. [in Ukrainian].

Vasylenko, O. M. (2011). Reproduktyvni uavlennia v strukturi subiektyvnoho blahopoluchchia osobystosti [Reproductive ideas in the subjective well-being structure of the individual]. *Aktualni problemy psykholohii*, 25(7), 27–35. [in Ukrainian]. Retrieved from http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2011_25/sb25_3.pdf

Verbanova, T. V. (2011). Orhanizatsiia psykhoprofilaktychnoi roboty z podolannia nehatyvnykh naslidiv hrupovoi izoliatsii u kursantiv navchalnykh tsestriv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [Organization of psycho preventive work on overcoming the negative effects of group isolation among cadets of the training centers of the State Border Guard Service of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*, 5. [in Ukrainian]. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_5/11vtvpsu.pdf

Haidukevych, H. A. (2000). Proiavy ahresyvnosti u kursantiv vyshchykh viiskovykh zakladiv osvity na riznykh etapakh pidhotovky [Manifestations of aggression in cadets of higher military educational establishments at different stages of preparation]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

Danilchenko, T. V. (2016). *Subiektyvne sotsialne blahopoluchchia: psykhologichnyi vymir [Subjective social well-being: a psychological dimension]*. Chernihiv : Desna Polihraf. [in Ukrainian].

Danilchenko, T. V. (2017). Psychological structure of social well-being and ill-being. *Ukrainian Psychological Journal*, 2(4), 7–22. [in Ukrainian]. doi: [https://doi.org/10.17721/upj.2017.2\(4\).1](https://doi.org/10.17721/upj.2017.2(4).1)

Danilchenko, T. V. (2018). Psykhologhiia subiektyvnoho sotsialnoho blahopoluchchia [Psychology of Subjective social well-being]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

Zlotnikov, A. L. (2004). Osobennosti jemocional'noj ustojchivosti kursantov v processe pervichnoj voenno-professional'noj pidgotovki [Features of the emotional stability of cadets in the process of primary military training]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Har'kov. [in Russian].

Korolchuk, M. S., Krainiuk, V. M., & Kosenko, A. F. ta in. (2002). Psykhologichne zabezpechennia psykichnoho i fizychnoho zdorovia [Psychological support for mental and physical health: a textbook]. M. S. Korolchuk (Red.). Kyiv : Firma «INKOS». [in Ukrainian].

Lapkina, E. V. & Monahov, O. N. (2017). Svjaz' psihologicheskogo blahopoluchija s zashhitnym i sovladajushhim povedeniem kursantov voennogo vuza [Relationship of Psychological Well-Being with Defensive and Coping Behaviour of Military Higher Education Institution Cadets]. *Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik*, 3, 204–206. [in Russian]. Retrieved from http://vestnik.yspu.org/releases/2017_3/43.pdf

Lopes, E. G. & Volkova, E. A. (2015). Psihologicheskoe blahopoluchie voennosluzhashhih [Psychological well-being of military personnel]. Proceedings from: XIV Vserossijskaja nauchno-prakticheskaja konferencija «Lichnost' v professional'no-obrazovatel'nom prostranstve» – XIV All-Russian Scientific and Practical Conference «Personality in the Professional and Educational Space» (Ekaterinburg, November, 25th, 2015) (pp. 109–114) Ekaterinburg : Rossijskij gosudarstvennyj professional'no-pedagogicheskij universitet. [in Russian].

Naidonova, L. (2007). Psykhologichne blahopoluchchia liudyny [Psychological well-being of a person]. Dyrektor shkoly. Ukraina – *School Director. Ukraine*, 2, 10–19. [in Ukrainian].

Pakhol, B. E. Subjective and psychological well-being: a modern and classical approaches, models and factors. *Ukrainian Psychological Journal*, 1(3), 80–104. [in Ukrainian]. doi: [https://doi.org/10.17721/upj.2017.1\(3\).7](https://doi.org/10.17721/upj.2017.1(3).7)

Rudoj, I. S. & Sergienko, A. V. (1990). Sostojanie psihicheskogo zdorov'ja lichnogo sostava organov vojsk v jekstremal'nyh uslovijah. Analiticheskij obzor [The state of mental health of the personnel of the military under extreme conditions. Analytical review]. Kiev : RIO MVD USSR. [in Russian].

Trofimova, Ju. V. (2014). Psihologicheskoe blahopoluchie kursantov vuza MVD Rossii [Psychological well-being of cadets of the Ministry of Internal Affairs University of Russia]. *Vestnik Barnaul'skogo juridicheskogo instituta MVD Rossii*, 1(26), 105–108. [in Russian].

Shadrin, A. A. (2014). Social'no-psihologicheskie prediktory sub"ektivnogo blahopoluchija kursantov voennyh vuzov [Socio-psychological predictors of subjective well-being of cadets of military universities]. *Vestnik KGU im. N. A. Nekrasova*, 20,

54–58. [in Russian]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-prediktory-subektivnogo-blagopoluchiya-kursantov-voennyh-vuzov>
Shamionov, R. M. (2008). *Sub"ektivnoe blagopoluchie lichnosti: psihologicheskaja kartina i factory* [Subjective well-being of a person: psychological picture and factors]. Saratov : Izdatel'stvo «Nauchnaja kniga». [in Russian].

Shevelenkova, T. D. & Fesenko, P. P. (2005). Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnyh koncepcij i metodika issledovanija) [Psychological well-being of an individual (review of basic concepts and research methods)]. *Psihologicheskaja diagnostika*, 3, 95–129. [in Russian].

Abstract

Kovalenko A. B.,

Doctor in Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: abk2015@ukr.net

Hryshchuk E. Yu.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor of the Department of Social
Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: eliso_m@ukr.net

Rohal N. I.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Assistant lecturer of the Department of Social
Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: RogalNina@ukr.net

FACTORS OF MILITARY STUDENTS' PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

The article considers the factors of military students' psychological well-being. The examined military students had average levels for all scales of psychological well-being. They can be mainly characterized as independent people, not afraid to express their opinions contrary to the majority opinion, as open to communication and new experience mastering, capable to achieve the desired and overcome life difficulties.

The indicators of psychological well-being of male and female military students were almost indistinguishable according to all studied scales, except for «self-acceptance», «positive relations with others», and «good relations with loved ones». In particular, men, compared to women, had higher self-acceptance, which was manifested in a more positive assessment of themselves and their lives. Women had better relationships with their social environment and loved ones, expressing themselves in a more trusting, friendly relationship, openness to communication, compassion and empathy.

The performed factor analysis revealed two structural components of the military students' psychological well-being, namely: purposefulness/independence (clarity and stability of the intended goal vector, striving for independence and self-dependence, responsibility and ability to make important decisions); approval by the social environment (subjective awareness of life satisfaction because of positive evaluation of existing social contacts and the approval and recognition of one's image by his/her the social environment).

The factors of psychological well-being of male and female military students were determined. In particular, there were for men: autonomy, environmental management, personal growth, purpose in life, short social distance, and subjective psychological well-being. There were for girls: positive relationships, autonomy, self-acceptance, social approval, positive attitude, subjective psychological well-being.

Key words: *psychological well-being, subjective social well-being, autonomy, social approval, social environment.*

Отримано – 1 березня 2020
Received – March 1, 2020

Рецензовано – 15 березня 2020
Revision – March 15, 2020

Прийнято – 21 березня 2020
Accepted – March 21, 2020

УДК 159.928

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).7](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).7)

Корольов Д. К.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: assessment@i.ua
ORCID: 0000-0002-9685-5286

ПСИХОМЕТРИЧНІ ЯКОСТІ ОПИТУВАЛЬНИКА ОСОБИСТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ ОБДАРОВАНИХ СТУДЕНТІВ

Мета представленої дослідження – завершення розробки опитувальника особистісних цінностей обдарованих студентів (ООЦОС). Дослідження проводилось у чотири етапи: апробація попередньої версії опитувальника; розробка шкали відповідей з прийнятною розподільною здатністю; конструювання змістовно та факторно валідних внутрішньо узгоджених вимірювальних шкал, створення статистичних норм; перевірка ретестової надійності та критеріальної валідності шкал опитувальника.

На всіх етапах дослідження було опитано 386 осіб. На підставі факторного аналізу з врахуванням вимог змістової валідності було сконструйовано вимірювальні шкали: цінностей продуктивної творчої діяльності; орієнтації на емоційну насиченість життя; орієнтації на соціальне визнання; ціннісної невизначеності; орієнтації на професію; цінностей комфортного життя.

Отримані дані підтверджують відповідність фінальної версії ООЦОС стандартним психометричним вимогам: жодний варіант відповіді на запитання ООЦОС не обирався частіше за 55%; первинні показники за шкалами мали нормальний розподіл; показник внутрішньої узгодженості шкал опитувальника – коефіцієнти альфа Кронбаха знаходились у межах 0,70; коефіцієнти кореляції пунктів із загальними показниками за шкалами, що визначені без врахування цього пункту, перевищували 0,20; коефіцієнти ретестової надійності дорівнювали або перевищували 0,70.

Інструмент рекомендується для використання з дослідницькими та діагностичними цілями у студентській популяції. Перспективи подальших досліджень пов'язані із встановленням валідності методики щодо інших за експертні оцінки зовнішніх критеріїв обдарованості та з накопиченням та рефлексією досвіду використання інструменту.

Ключові слова: обдарованість, обдарована особистість, особистісні цінності, психодіагностика обдарованості; особистісні опитувальники, психометричні якості.

Вступ

Ефективна психодіагностика обдарованості є невід’ємною складовою системи психологічної допомоги обдарованим особам на різних етапах життєвого шляху.

Постановка проблеми. Встановлено, що особистісні цінності виконують регулятивну роль у розвитку та прояві обдарованості (Музика, Біла & Корольов 2017). Подальші дослідження та практика психологічного супроводу обдарованих осіб вимагають валідних інструментів для діагностики їх особистісних цінностей. Водночас у широко використовуваних стандартизованих методиках вивчення особистісних цінностей зміст діагностичних конструктів переважно не стосується продуктивної творчої діяльності або відображає її дуже загально та недиференційовано. Глибинне інтерв’ю та репертуарні решітки дозволяють компенсувати цей недолік, проте вимагають індивідуальної тривалої роботи кваліфікованого психолога.

З метою вирішення цієї проблеми розпочато розробку стандартизованого опитувальника для діагностики особистісних цінностей обдарованих студентів (Korolov, 2019: 98–108).

Мета статті – визначити психометричні якості опитувальника особистісних цінностей обдарованих студентів.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками особистісні цінності досліджуються переважно в межах концепції Ш. Шварца та за допомогою розробленого ним опитувальника (Sagiv, Roccas, Cieciuch & Schwartz, 2017: 630–639). Проте це — інструмент загального спрямування, що не сфокусований на цінностях обдарованої особистості.

Однак нещодавно з’явилася робота Е. Поллет та Т. Шнелл щодо суб’єктивного благополуччя та переживання смислу життя інтелектуально обдарованими особами (Pollet & Schnell, 2017: 1459–1484). Н. І. Пінчук встановила також, що в структурі особистісних цінностей технічно обдарованих підлітків творча самореалізація протиставляється стосункам, професійному та фінансовому успіху, а саморозвиток — здоров’ю (Пінчук, 2010). Крім того, Т. В. Спешилова отримала результати, за якими інтелектуально обдаровані старшокласники відрізняються від пересічних однолітків більшою особистісною значу-

щістю цінностей пізнання, самоосвіти, інтелектуального розвитку на протигагу цінностям існування та комфорту (Спешилова, 2011, 2013).

Наявно дуже небагато досліджень, де здійснюються зусилля з адаптації для обдарованих людей методів діагностики особистісних цінностей. Так, О. Л. Музика з цією метою успішно використав глибинне інтерв'ю, репертуарні решітки (Музика, Біла & Корольов 2017), розпочав розробку опитувальника «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» (Музика, 2019: 123–137).

Н. А. Бельська вивчала найбільш бажані для інтелектуально обдарованих старшокласників емоції. Автором було адаптовано створений в руслі концепції емоцій як цінності Б. І. Додонова опитувальник (Бельская, 2014: 58–63). В іншій роботі Н. А. Бельська порівнювала цінності членів Малої академії наук України та пересічних старшокласників за допомогою розширеного переліку термінальних цінностей М. Рокіча (Бельская, 2016: 106–118).

Виділення невирішених раніше частин проблеми. На підставі глибинних інтерв'ю зі студентами та дорослими реалізованими обдарованими нами виділено типи ціннісного ставлення до світу, що стосуються прояву обдарованості або є конкурентними щодо нього (Корольов, 2018: 137–152). Дані зазначених інтерв'ю стали підставою для опису діагностичного конструкту Опитувальника особистісних цінностей обдарованих студентів (ООЦОС). У рамках конструювання цього інструменту розроблено та апробовано перелік запитань, визначено факторну структуру та внутрішню узгодженість шкал попередньої версії методики (Korolov, 2019: 98–108). Проте не було встановлено дискримінативність пунктів, ретестову надійність та критеріальну валідність шкал, не побудовано статистичні норми.

Методологія дослідження

Дослідження проходило у чотири етапи. На всіх етапах застосовано один перелік пунктів Опитувальника особистісних цінностей обдарованих студентів. Результати першого етапу частково раніше опубліковані (Korolov, 2019: 98–108), проте дискримінативність як розподільча здатність запитань та характер розподілу показників за шкалами не аналізувались.

Перший етап дослідження

Метод – ООЦОС у паперовій формі. Подавалась інструкція, де було визначено формат шкали відповідей: «Нижче пропонується перелік запитань, на які просимо дати відповіді. В цьому опитувальнику

правильних або неправильних відповідей не існує. Відповідайте з використанням шкали, 1 – не згодний; 2 – частково не згодний; 3 – важко відповісти; 4 – частково згодний; 5 – згодний».

Вибірку сформовано зі студентів різних спеціальностей Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Загальна кількість опитаних – 137 осіб (108 жінок та 29 чоловіків) віком від 17 до 24 років, середній вік 19,9 роки.

Процедура. Збір первинних даних відбувався у студентських академічних групах на добровільних засадах.

Результати. Аналіз частот відповідей на кожний з пунктів ОО-ЦОС засвідчив переважаючий вибір досліджуваними варіантів «згодний» та «частково згодний» на значну кількість пунктів. Переважно ці пункти відображають соціально бажані цінності та способи реагування. Найбільш показовими в цьому плані є твердження: «Приємно, коли досягаєш результат, що доступний не кожному», «Люблю відкривати для себе нове», «У будь-яких обставинах потрібно знаходити можливість рухатись вперед», щодо яких доля зазначених відповідей дорівнювала 97,1%, 93,4%, 92,7% відповідно.

Розподіл підсумкових балів за чотирма з семи шкал опитувальника був зміщений у бік високих показників. Критерій Колмогорова-Смирнова показав, що розподіл показників за шкалами орієнтації на емоційну насиченість життя, цінності продуктивної творчої діяльності, цінності соціального визнання, орієнтації на суб'єктивний комфорт на рівні статистичної значущості 0,01 відрізнялись від нормального.

Другий етап дослідження

Метод. Недостатня дискримінативність частин пунктів та відсутність нормального розподілу за чотирма шкалами першої версії ООЦОС обумовили необхідність перегляду використовуваного формату відповідей. Було розроблено новий формат відповідей, який більшою мірою міг відобразити різний ступінь прийняття певної цінності за рахунок зменшення розподільчої здатності шкали на ділянці індивідуального та негативного ставлення.

Отже, в інструкції досліджуваному було замінено шкалу відповідей на таку: не погоджуюсь; важко відповісти; погоджуюсь; повністю погоджуюсь; впевнена(ий) в цьому більше, ніж в будь-чому.

Вибірка складалась зі студентів різних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка 115 осіб (94 жінки, 21 чоловік).

Процедура. У зв'язку з використанням для збору даних Е-платформи «Обдарованість ТЕСТ ONLINE», що розроблена у лабо-

раторії психології обдарованості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, стало простіше застосовувати лише вербальні маркери варіантів відповіді. Тобто комбінована вербально-числова шкала відповідей була замінена на виключно вербальну. Тепер досліджувані мали обирати на екрані лише вербальну відповідь, а не представляти на бланку цифру, що відповідає обраний вербальній відповіді. Проте програма вносила у файл даних цифровий ранг обраної відповіді, що, як і раніше, варіював від 1 до 5.

Участь у дослідженні була добровільною.

Результати. Розкид відповідей за більшістю пунктів при застосуванні нового формату відповідей покращився. Основна маса відповідей стала тяжіти до середніх, а не максимальних значень. Проте за близько 15% пунктів розкид суттєво не відрізнявся від попереднього.

Чверть пунктів навіть погіршили показники дискримінативності за рахунок зміщення розподілу показників до мінімальних значень. Так, за пунктами «Не хочеться робити будь-що, тому я не роблю нічого», «Вважаю, що творчістю можна займатись, коли вже реалізував себе в більш життєво необхідних сферах» спостерігалось 71,3% та 68,7% відповідей «не погоджуюсь». Переважно йдеться про твердження, що відображають соціально незаохочувані погляди та ставлення.

Третій етап дослідження

Метод. Викладені вище результати обумовили необхідність доповнення шкали відповідей ООЦОС опцією, що збільшувала б її розподільчу здатність на ділянці негативного ставлення до оцінюваних цінностей. Отже, було додано варіант відповіді «повністю не погоджуюсь».

В інструкції ООЦОС було замінено варіанти відповідей на такі: повністю не погоджуюсь; не погоджуюсь; важко відповісти; погоджуюсь; повністю погоджуюсь; впевнена(ий) в цьому більше, ніж в будь-чому.

Вибірка складалась зі студентів різних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка загальною чисельністю 105 осіб, серед яких налічувалось 76 жінок та 29 чоловіків. Вік досліджуваних варіював від 16 до 24 років, середній вік – 19,4 роки. Участь у дослідженні була добровільною.

Процедура. Збір даних, як і на другому етапі дослідження, здійснювався через Е-платформу «Обдарованість ТЕСТ ONLINE». Варіанти відповіді презентувались досліджуваному виключно у вербальній формі. Програмне забезпечення вносило у файл даних цифровий ранг відповіді від 1 до 6 за правилом: повністю не погоджуюсь – 1; не погоджуюсь – 2; важко відповісти – 3; погоджуюсь – 4; повністю погоджуюсь – 5; впевнена(ий) в цьому більше, ніж в будь-чому – 6.

Результати. Розподіл відповідей на запитання методики демонструє достатню розподільчу здатність кожного з пунктів опитувальника. Жодний варіант відповіді на жодний з пунктів не обирався з частотою більшою за 55%. Проте близькі до такого показника відповіді зустрічались нечасто. Переважно відповіді були відносно рівномірно розподілені за центральними позначками шкали, крайні варіанти обирались суттєво рідше. Тобто розподіли тяжіли до нормального, хоча й не були такими у статистичному сенсі. Таким чином, після двох модифікацій вдалось розробити шкалу відповідей, що характеризується гарною розподільною здатністю.

Наступний крок аналізу – перевірка факторної структури опитувальника. На першому етапі дослідження було отримано семифакторну структуру: продуктивна творча діяльність; соціальне визнання; кар’єрні досягнення; емоційна насиченість життя; ціннісна невизначеність; комфортні умови життя; суб’єктивний комфорт (Korolov, 2019: 98–108).

Аналогічним чином аналізувались отримані тепер дані. Всі відповіді на запитання опитувальника факторизувались методом головних компонент, обертання факторної структури здійснювалось методом варімакс. Змістовно інтерпретованою виявилась структура з шести факторів. У більш складних структурах з’являлись компоненти, що змістовно дублювались.

Загалом факторне рішення пояснило 43,6% загальної дисперсії змінних.

Перший фактор (13,2% дисперсії), що об’єднав цінності продуктивної творчої діяльності та емоційної насиченості життя, визначається такими пунктами (тут та далі пункти наводяться у порядку зменшення факторних навантажень): люблю відкривати для себе нове; у будь-яких обставинах потрібно знаходити можливість рухатись вперед; основний пріоритет — постійно чимось займатись та розвиватись; подобається дізнаватись те, про що не підозрював раніше; прагну до різноманітного, яскравого життя; відчую задоволення, коли виконаю велику роботу; важливо, щоб твій рід занять не заважав насолоджуватись життям; мені подобається, коли те, що я зробив, приносить користь іншим; прагну спілкуватись з цікавими людьми; я в собі дуже ціную постійний рух вперед, здатність виходити на новий рівень; постійно потрібно знаходити те, що наповнювало б моє життя; час не можна гаяти, слід витрачати його з користю; коли успішно завершую справу, це надзвичайно підіймає настрій; мені важливо час від часу говорити собі: тепер я можу, вмію ось це; я сам визначаю напрям свого подальшого розвитку; прагну мати стосунки, які б мене не обмежували та дозволяли жити вільно; для мене надзвичайно важливо серйозно займатись тим, що мені подобається; мені подобається створювати щось

нове з нічого; важливо кудись йти, щось робити, щоб підняти свій настрій; для мене важливо, щоб кожен день був сповнений враженнями, емоціями; люблю щось нове, не можу залишатись на місці; у житті все слід робити за планом; для мене радість творця – це і є самореалізація.

Другий фактор (8,1% дисперсії), до якого увійшли цінності соціального визнання, визначається такими питаннями: важливо, щоб результати моєї діяльності визнавались іншими; я хочу визнання моїх досягнень; для мене важливі увага та захоплення інших; важливо, щоб інші цінували мою роботу; приємно, коли досягаєш результат, що доступний не кожному; для мене важливо бути серед яскравих особистостей; мені подобається бути в центрі подій.

Наступний фактор (6,6% дисперсії), що відображає ціннісну невизначеність, навантажений пунктами: важливо мати багато вільного часу, щоб реалізовувати свої бажання; я все ставлю під сумнів, навіть свої переконання; у мене в житті постійні хитання; я не знаю, чого хочу в житті; хотілося б, щоб в мене не було необхідності працювати; спроби віднайти щось нове можуть заважати досягти корисного результату в житті; моє життя не має чіткої спрямованості; мені здається, що все вирішують гроші; не хочеться робити будь-що, тому я не роблю нічого.

Четвертий фактор (5,7% дисперсії), який можна інтерпретувати як орієнтацію на професію, розкриває свій зміст через пункти: професійна діяльність має бути на першому плані; моя професія є основним моїм життєвим захопленням; переважну частину свого часу та енергії приділяю своїй професії; вважаю, що творчістю можна займатись, коли вже реалізував себе в більш життєво необхідних сферах; кар'єра – мій пріоритет у житті; найважливіше відчуття, яке приносить задоволення, – це відчуття виконаного обов'язку.

Наступний фактор (5,2% дисперсії), що розглядається як орієнтація на комфортні умови життя, навантажений пунктами: прагну відпочивати, не грузнути в навчанні, роботі, якихось проблемах; не вважаю за потрібне брати на себе зобов'язання перед кимось; я хочу мати успішну сім'ю; я відволікаюсь, щоб мені було добре, комфортно; гарно, коли є кому допомогти тобі в житті; я цікавлюсь всім потроху; прагну побудувати власну сім'ю; не слід надто зосереджуватись на проблемах.

Останній фактор (4,7% дисперсії) інтерпретується як орієнтація на суб'єктивний комфорт, визначається пунктами: не слід надто перейматись проблемами, багато з них з часом вирішаться самі; хотілося б переїхати до іншої, комфортнішої для життя країни; я нікому нічого не винний; якщо в тебе є гроші, ти можеш насолоджуватись життям; про погане краще не думати; хотілося б мати стосунки без проблем та напруження.

Отже, аналізована факторна структура загалом за змістом аналогічна отриманій на першому етапі дослідження за винятком того, що раніше окремі фактори цінностей продуктивної творчої діяльності та цінностей емоційної насиченості життя об'єдналися в один.

Вважаємо, що крос-валідація факторної структури ООЦОС загалом підтвердила попередні результати. Ймовірно, знайдені відмінності обумовлені зміною шкали відповідей.

Вважаємо, що для опитувальника ціннісних уподобань важлива не лише факторна, але й змістова валідність. Тому з метою забезпечення конструювання змістовно гомогенних шкал було вирішено, по-перше, залишити окремі шкали цінностей продуктивної творчої діяльності та емоційної насиченості життя, по-друге, пункти фактору цінності комфортних умов життя та цінності суб'єктивного комфорту об'єднати в одну шкалу – цінності комфортного життя, по-третє, включати до шкал лише ті пункти з відповідних факторів, які релевантні їм за змістом.

У підсумку отримано внутрішньо узгоджені шкали (табл. 1), показник альфа Кронбаха яких лише у випадку четвертої та п'ятої шкали був на межі існуючих вимог. Однак на коефіцієнт альфа суттєво впливає кількість пунктів у розрахунку, тоді як зазначені шкали складаються лише з чотирьох та п'яти запитань відповідно.

Кореляції пунктів із загальним показником за шкалою, що отриманий без врахування внеску цього пункту, також характеризують внутрішню узгодженість шкали.

Слід звернути увагу на те, що четверта та п'ята шкали містять узгоджені з іншими запитання, коефіцієнти кореляції яких із загальним показником за шкалою вищі за пороговий рівень 0,20. Зазначене вірно й щодо інших шкал.

Таблиця 1

Коефіцієнти альфа Кронбаха шкал Опитувальника ціннісних стилів студентської молоді

Шкала	Альфа Кронбаха
1. Цінності продуктивної творчої діяльності	0,88
2. Орієнтація на емоційну насиченість життя	0,78
3. Орієнтація на соціальне визнання	0,83
4. Ціннісна невизначеність	0,68
5. Орієнтація на професію	0,69
6. Цінність комфортного життя	0,70

З метою опису комплексу зв'язків між шкалами застосовано метод багатомірного шкалювання. Як міра близькості використовувалась евклідова відстань. Змінні попередньо стандартизувались. Двомірне рішення виявилось добре інтерпретованим (Рис. 1).

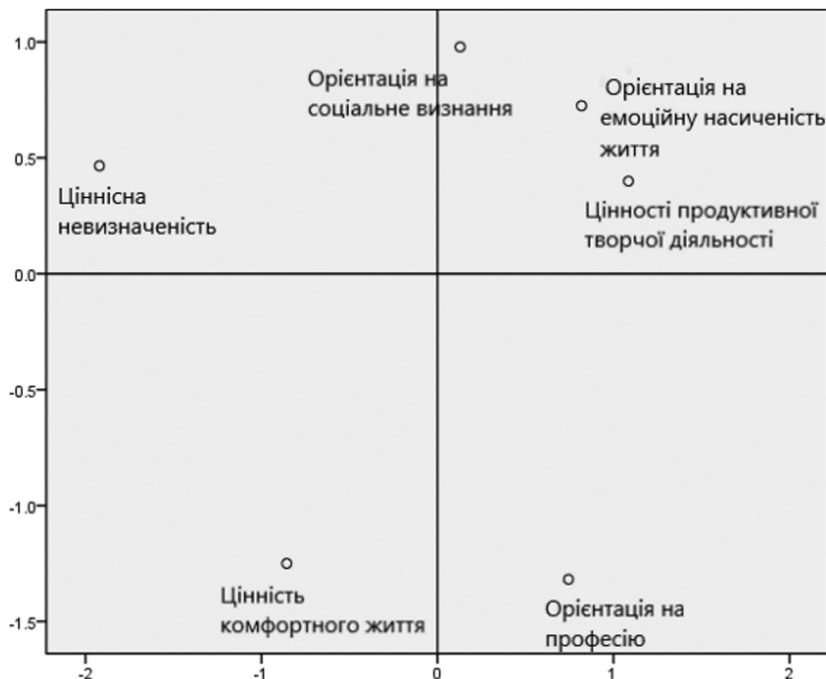

Рис. 1. Семантичний простір ціннісних стилів студентської молоді

Подану схему можна розглядати як найбільш узагальнену модель семантичного простору ціннісних стилів студентської молоді. Вісь Х слід інтерпретувати як невизначеність-інтенційність. В цьому плані орієнтація на продуктивну творчу діяльність є найбільш предметно-орієнтованим ціннісним стилем, що передбачає чітке розуміння на-пряму докладання зусиль та власне готовність такі зусилля здійснювати. На протигагу цьому, для стилю ціннісної невизначеності таке розуміння та готовність зовсім не характерні.

Орієнтація на професію (робота) та орієнтація на емоційну насиченість життя (пригоди) також характеризуються високою інтенційністю. Водночас орієнтація на комфортне життя тяжіє до ціннісної невизначеності. Орієнтація на соціальне визнання (слава) обіймає

проміжне положення, адже часто прагнення до визнання не є предметним, тобто сфери та засоби розглядаються як другорядні.

Вісь У слід тлумачити як стереотипність-творчість ціннісного стилю. Сфокусованість на професії та комфортному житті передбачають конвенційний стиль життя. Соціальне визнання (слава), емоційна насиченість життя (пригоди) вимагають пошуку індивідуалізованих життєвих траєкторій.

Отже, структурування семантичного простору ціннісних стилів студентської молоді через виділення двох його мета-вимірів дозволяє глибше зрозуміти зміст кожного ціннісного стилю та взаємовідносини між ними.

Розподіл підсумкових показників за шкалами перевірявся за допомогою критерію Колмогорова-Смирнова. Зазначені розподіли на рівні статистичної значущості 0,01 не відрізнялись від нормального. Т-критерій Стюдента не показав статистично значущих на рівні 0,01 відмінностей у показниках чоловіків та жінок. Це надає право побудувати спільні для обох статей статистичні норми за шкалами та обробляти отримані дані за допомогою статистичних методів, що вимагають нормального розподілу за змінними.

Розрахунок первинного показника за кожною шкалою здійснюється шляхом додавання відповідно до описаного вище правила балів за відповіді на запитання, що входять до шкали. Далі первинні бали за шкалами трансформуються у стандартні показники Т-шкали з середнім 50 та стандартним відхиленням 10, інтерпретація яких є загальновідомою для особистісних опитувальників.

З метою цієї трансформації необхідно від первинного бала досліджуваного відняти середній показник за методикою у вибірці, поділити на стандартне відхилення показника у вибірці (табл. 2), помножити на стандартне відхилення Т-шкали та додати середнє за Т-шкалою (формула 1):

$$T = 10 \times ((x - Mx) / \sigma x) + 50 \quad (1),$$

де Т – Т-бал досліджуваного;

х – первинний показник досліджуваного за шкалою;

Mx – середнє за шкалою у вибірці;

σх – стандартне відхилення за шкалою у вибірці.

Таблиця 2

Середні та стандартні відхилення за шкалами

Шкала	Середнє	Стандартне відхилення
1. Цінності продуктивної творчої діяльності	61,6	9,26

2. Орієнтація на емоційну насиченість життя	29,6	5,20
3. Орієнтація на соціальне визнання	28,2	5,47
4. Ціннісна невизначеність	12,4	3,75
5. Орієнтація на професію	16,2	3,75
6. Цінність комфортного життя	35,9	6,15

Далі потрібно побудувати профіль показників досліджуваного за шкалами та визначити шляхом внутрішньоіндивідуального порівняння провідні та заперецуванні ціннісні стилі.

Четвертий етап дослідження

Методи. Отримані на попередніх етапах дослідження результати надали можливість перейти до визначення ретестової надійності та критеріальної валідності ООЦОС. На заключному етапі роботи використовувались дві методики. По-перше, власне ООЦОС з виробленою на третьому етапі дослідження інструкцією та шкалою відповідей. По-друге, експертна оцінка обдарованості однокурсниками, що надала дані для встановлення критеріальної валідності ООЦОС.

Експертам пропонувалась така інструкція: «Оцініть міру обдарованості Ваших однокурсників. Ознакою обдарованості вважають особливі досягнення в певній сфері. Оцінку здійснюйте за п'ятибальною шкалою, де 1 – найнижчий показник, 5 – найвища оцінка. Напроти власного прізвища оцінку ставити не потрібно. Ваші оцінки залишаться конфіденційними та використовуватимуться лише з метою наукового дослідження».

Вибірка. З метою визначення ретестової надійності ООЦОС отримано дані від 29 осіб – студентів двох академічних груп факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Всі досліджувані – дівчата віком від 19 до 24 років, середній вік – 20,4 роки.

Дані експертної оцінки надали 25 студентів двох академічних груп, де проходило дослідження. В одній групі серед експертів налічувалось 12 дівчат, 2 юнака, середній вік – 20,1 роки. В іншій академічній групі експертами стали 11 дівчат середнім віком 21,2 роки. Склад експертів відображає склад досліджуваних груп.

Процедура. Інтервал між опитуваннями з використанням ООЦОС складав два тижні. Збір даних проведено за допомогою електронних бланків. Досліджувані працювали на добровільних засадах.

Результати. Коефіцієнти кореляції між першим та другим опитуванням за допомогою ООЦОС перевищують 0,70 (табл. 3). Отже, всі показники ретестової надійності є прийнятними.

Таблиця 3

**Коефіцієнти ретестової надійності шкал опитувальника
ціннісних стилів студентської молоді**

Шкала	Коефіцієнт кореляції Пірсона
1. Цінності продуктивної творчої діяльності	0,83**
2. Орієнтація на емоційну насиченість життя	0,72**
3. Орієнтація на соціальне визнання	0,73**
4. Ціннісна невизначеність	0,76**
5. Орієнтація на професію	0,74**
6. Цінність комфортного життя	0,70**

** $p \leq 0,01$

Перевірка критеріальної валідності опитувальника ціннісних стилів студентської молоді здійснювалась шляхом співставлення показників за його шкалами з експертними оцінками обдарованості. Досліджувані та експерти, як зазначалось, належали до двох академічних груп. В одній групі було задіяно чотирнадцять експертів, п'ятнадцятий був виключений, оскільки коефіцієнт кореляції його оцінок із загальним експертним рейтингом, що визначений без врахування його оцінок, не досягав 0,20. Інші експерти відповідали цьому критерію. Показник внутрішньої узгодженості оцінок експертів – альфа Кронбаха – дорівнює 0,86.

В іншій групі експертні оцінки надали одинадцять студентів. Альфа Кронбаха як показник узгодженості оцінок експертів дорівнює 0,87. Кореляції індивідуальних оцінок експертів із визначеним без врахування даних окремого експерта загальним експертним рейтингом у всіх випадках перевищували 0,20.

Після отримання надійних експертних оцінок обдарованості розраховано їх кореляції із шкалами опитувальника ціннісних стилів студентської молоді (табл. 4).

Таблиця 4

**Кореляції шкал опитувальника ціннісних стилів
студентської молоді та експертних оцінок обдарованості**

Шкала	Коефіцієнт кореляції Пірсона
1. Цінності продуктивної творчої діяльності	0,41 *
2. Орієнтація на емоційну насиченість життя	0,24
3. Орієнтація на соціальне визнання	0,41 *
4. Ціннісна невизначеність	0,35
5. Орієнтація на професію	0,34
6. Цінність комфортного життя	- 0,16

** р<0,05

Бачимо, що прояв обдарованості, як її бачать експерти, пов'язаний з орієнтацією на цінності продуктивної творчої діяльності та на соціальне визнання. З іншого боку, наявна, хоча й на статистично незначущому рівні, тенденція до зворотного зв'язку обдарованості із визнанням значущості у власному житті цінностей комфорту.

Дискусія

Отримані результати зі змістового погляду непогано вписуються в існуючі загальні уявлення про розвиток обдарованої особистості. Зокрема, О. Л. Музика виділяє такі особистісні цінності обдарованої особистості: цінності особистісної самобутності – смисложиттєві цінності, цінності самоідентичності; цінності саморозвитку здібностей – цінності творчості, цінності пізнання; цінності соціальної взаємодії – цінності визнання, цінності належності (Музика, 2019: 127).

Прямо порівняти представлені результати з іншими емпіричними роботами в цій сфері неможливо, оскільки в них вимірювались різні аспекти досліджуваного конструкту, використовувались різні методичні підходи. Проте змістові аналогії з емпіричними результатами інших дослідників все ж додають переконливості нашим інтерпретаціям.

Так, Н. А. Бельська при спільній факторизації відповідей інтелектуально обдарованих та пересічних старшокласників на розширений варіант методики М. Рокіча серед інших отримала фактор, що відображає орієнтацію на продуктивну творчу та особистісну самореалізацію (Бельская, 2016: 115).

В іншому дослідженні Н. А. Бельська факторизувала відповіді на опитувальник емоційно-ціннісних орієнтацій та виявила більшу значущість для учнів-членів МАН інтелектуальних емоцій та емоцій, що пов'язані зі значущими іншими (Бельская, 2014: 62–63).

У дослідженні Т. В. Спешилової обдаровані підлітки відрізнялись орієнтацією на саморозвиток, самоактуалізацію, використання власного інтелектуального потенціалу, досягнення (Спешилова, 2011; 2013).

Висновки

Розробку опитувальника особистісних цінностей обдарованих студентів (ООЦОС) завершено. Результати досліджень надають право стверджувати, що інструмент є валідним, надійним, стандартизованим. Так, методика володіє змістовою, факторною та критеріальною валідністю. Шкали опитувальника є внутрішньо узгодженими та демонструють ретестову надійність. Дискримінативність пунктів методики достатня, розподіл показників за шкалами можна вважати нормальним. Побудовані універсальні для чоловіків та жінок тестові норми. Інструмент рекомендується для використання з дослідницькими та діагностичними цілями у студентській популяції.

Перспективи подальших досліджень пов'язані із встановленням валідності методики щодо інших за експертні оцінки зовнішніх критеріїв обдарованості та з накопиченням та рефлексією досвіду використання інструменту.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Korolov, D. K. (2019). Development of the gifted students' personal values questionnaire. *Український психологічний журнал*, 2 (12), 98–108. DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2019.2\(12\).7](https://doi.org/10.17721/upj.2019.2(12).7)

Pollet, E., & Schnell, T. (2017). Brilliant: but what for? Meaning and subjective well-being in the lives of intellectually gifted and academically high-achieving adults. *Journal of Happiness Studies*, Vol. 18, Issue 5, 1459–1484. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-016-9783-4>

Sagiv, L., Roccas, S., Cieciuch, J., & Schwartz, Sh. H. (2017). Personal values in human life. *Nature Human Behaviour*, 1, 630-639. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41562-017-0185-3>

Бельская, Н. А. (2014). Особенности и характер эмоционально-ценностных ориентаций старшеклассников – членов Малой академии наук Украины. *Освіта*

та розвиток обдарованої особистості, 9-10 (28-29), 58-63. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/10708/1/%D0%91%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_9-10_2014.pdf

Бельская, Н. А. (2016). Ценностные ориентации старшеклассников с признаками интеллектуально-академической и творческой одаренности. *Одаренный ребенок*, 6, 106–118.

Корольов, Д. К. (2018). Особистісні цінності інтелектуально обдарованої особистості. *Актуальні проблеми психології*, Т. 6, Вип. 14, 137-152. Режим доступу: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i14/17.pdf>

Музыка, О. Л. (2019). Методика «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості»: теоретичні передумови й результати апробації. *Актуальні проблеми психології*, Т. 6, Вип. 15, 123-137. Режим доступу: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i15/15.pdf>

Музыка, О. Л., Біла, І. М., & Корольов, Д. К. (2017). *Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості*. О. Л. Музыка (Ред.). Київ: Видавничий Дім «Слово». Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/708203/1/Muzyka_O_L_ZDSOO_IP_2017.pdf

Пінчук, Н. І. (2010). Психологічні фактори розвитку технічно обдарованої особистості в підлітковому віці. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ. Режим доступу: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9F%D1%96%D0%BD%D1%87%D1%83%D0%BA%D0%D0%9D.%20%D0%86.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9F%D1%96%D0%BD%D1%87%D1%83%D0%BA%D0%D0%9D.%20%D0%86.$)

Спешилова, Т. С. (2013). Структура ценностно-смысловой сферы личности старшеклассников с различными формами одаренности. *Теория и практика общественного развития*, 1, 112-114. Режим доступу: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnal/2013/1/psix%D0%BEl%D0%BEgiy%D0%B0/speshilova.pdf

Спешилова, Т. С. (2011). Ценностно-смысловая сфера, ее особенности и развитие у старшеклассников с явной и скрытой формой интеллектуальной одаренности. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева*, 4, 175–178.

References

Korolov, D. K. (2019). Development of the gifted students' personal values questionnaire. *Ukrainian psychological journal*, 2 (12), 98-108. DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2019.2\(12\).7](https://doi.org/10.17721/upj.2019.2(12).7)

Pollet, E., & Schnell, T. (2017). Brilliant: but what for? Meaning and subjective well-being in the lives of intellectually gifted and academically high-achieving adults. *Journal of Happiness Studies*, Vol. 18, Issue 5, 1459-1484. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-016-9783-4>

Sagiv, L., Roccas, S., Cieciuch, J., & Schwartz, Sh. H. (2017). Personal values in human life. *Nature Human Behaviour*, 1, 630-639. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41562-017-0185-3>

Bel'skaja, N. A. (2014). Osobennosti i harakter jemocional'no-cennostnyh orientacij starsheklassnikov – chlenov Maloj akademii nauk Ukrainy [Features and nature of

emotional and value orientations of high school students – members of the Junior Academy of Sciences of Ukraine]. *Education and development of gifted personality*, 9-10 (28-29), 58-63. Retrieved from: https://lib.iitta.gov.ua/10708/1/%D0%91%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_9-10_2014.pdf [In Russian].

Bel'skaja, N. A. (2016). Cennostnye orientacii starsheklassnikov s priznakami intellektual'no-akademicheskoy i tvorcheskoy odarennosti [Value orientations of high school students with signs of intellectual, academic and creative giftedness]. *Odarenniyi rebenok – Gifted child*, 6, 106-118. [In Russian].

Korolyov, D. K. (2018). Personal values of intellectually gifted personality. *Actual Problems of Psychology*, Vol. 6, Issue 14, 137–152. Retrieved from: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i14/17.pdf> [In Ukrainian].

Muzyka, O. L. (2019). Method «Profile of the value consciousness of gifted personality»: theoretical preconditions and results of approbation. *Actual Problems of Psychology*, Vol. 6, Issue 15, 123–137. Retrieved from: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i15/15.pdf> [In Ukrainian].

Muzyka, O. L., Bila, I. M., & Korolov, D. K. (2017). *Value-conscious determination of a gifted personality development*. Kyiv: Vydavnychyj Dim «Slovo». Retrieved from: https://lib.iitta.gov.ua/708203/1/Muzyka_O_L_ZDSOO_IP_2017.pdf [In Ukrainian].

Pinchuk, N. I. Psychological factor of technically gifted personality's development during teenagers' period. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. Retrieved from: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORT ERMS=1&S21STR=%D0%9F%D1%96%D0%BD%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%9D.%20%D0%86.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORT ERMS=1&S21STR=%D0%9F%D1%96%D0%BD%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%9D.%20%D0%86.$) [In Ukrainian].

Speshilova, T. S. (2013). Structure of personality value sphere of senior pupils with different forms of giftedness. *Theory and Practice of Social Development*, 1, 112-114. Retrieved from: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2013/1/psix%D0%BEL%D0%BEGiy%D0%B0/speshilova.pdf [In Russian].

Speshilova, T. S. (2011). Cennostno-smyslovaja sfera, ee osobennosti i razvitie u starsheklassnikov s javnoj i skrytoj formoj intellektual'noj odarennosti [Value-sence sphere, its features and development in high school students with a overt and covert form of intellectual giftedness]. *The bulletin of KSPU named after V. P. Astafiev*, 4, 175–178. [In Russian].

Abstract

Korolov D. K.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: assessment@i.ua

PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF THE GIFTED STUDENTS' PERSONAL VALUES QUESTIONNAIRE

The purpose of presented research is the finalization of the gifted students' personal values questionnaire development. This work carried out in four stages: 1) approbation of the preliminary version of the questionnaire, 2) the response scale elaboration with acceptable discrimination, 3) development of internal consistent, factor and content valid scales, designing test norms, 4) assessing the instrument retest reliability and the criterion validity.

Three hundred eighty-six university students answered the questionnaire at all stages of the study. Based on factor and content analysis six measuring scales were constructed: productive creative activity values, orientation on intensive emotional experience, orientation on social recognition, value uncertainty, orientation on profession, value of comfortable living. The data confirm the questionnaire final version compliance with other standard psychometric requirements: no answer to the items was chosen more often than 55%, the distribution of raw scale scores is normal, Cronbach's Alpha closes to 0.70, corrected item-total correlation is above 0.20, retest reliability coefficient is not below 0.70.

The instrument is recommended for individual assessment and research purpose in students' population. Further research prospects are related to questionnaire validity determination in relation to other external criteria of giftedness and to the accumulation and reflection of experience in using the tool.

Key words: *giftedness, gifted personality, personal values, giftedness assessment, personality questionnaire, psychometric properties.*

Отримано – 1 квітня 2020
Received – April 1, 2020

Рецензовано – 15 квітня 2020
Revision – April 15, 2020

Прийнято – 21 квітня 2020
Accepted – April 21, 2020

УДК 159.922

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).8](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).8)

Кравченко С. І.,

аспірантка кафедри соціальної психології,
факультет психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: sophi6378@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7676-9906

РОЗРОБКА ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО КОНСОЛІДАЦІЮ ТА СПОСОБИ ЇЇ ДОСЯГНЕННЯ

У статті представлено розробку авторської методики для дослідження моделі соціальних уявлень про консолідацію та способи її досягнення. В основу її створення покладено положення про консолідацію, як вид єдності, який полягає в наявності в групі спільної ідейної основи та відчуття групової ідентичності, що повною мірою реалізується у готовності до сумісних з одностудіями дій заради досягнення спільних цілей. До структури консолідації входять: когнітивно-рефлексивний (уявлення про консолідацію та ідеологічне ядро групи, що на рівні ідей об'єднує її членів), афективний (групова ідентичність, відчуття «ми») та поведінковий компоненти (готовність до спільних дій). Системотвірним компонентом консолідації є когнітивно-рефлексивний компонент, який по суті є соціальним уявленням про консолідацію та способи її досягнення.

Методика розрахована на повнолітніх громадян, етап психолого-політичного розвитку яких передбачає політичну соціалізованість. Психологічний інструмент містить 26 питань, розділених на три шкали: діалогічність – категоричність; тоталітаризм – примат права; монолітність – баланс інтересів, зміст яких відображає різні сторони консолідації та можливі способи її формування.

Методика пройшла перевірку на надійність (метод розщеплення, альфа Кронбаха). Для виявлення внутрішньої структури та виокремлення шкал використовувався факторний аналіз, а також частотний, кореляційний аналізи, статистичний критерій Мана-Уїтні для оцінки різниці між двома вибірками (електоральних груп). Стандартизація методики здійснювалась через розрахування процентильних рангів,

які відповідають чотирьом рівням: високий, середній, нижчий за середній, низький.

Ключові слова: консолідація, соціальне мислення, солідарність, ідеологія, політична свідомість, електорат, атомізація.

Вступ

Постановка проблеми. Актуалізація питання про консолідацію в Україні обумовлена явищами атомізації та аномії, відсутністю єдиного погляду та єдиної в громадян політичної думки стосовно вектору розвитку країни. Це призводить до формування консолідованих утворень на рівні малих чи великих груп, які включають людей, об'єднаних єдиним баченням політичної ситуації та шляхів її розвитку. Це робить взаємодію її членів один з одним максимально комфортно та сприяє закріпленню відчуття «ми-вони» щодо інших, умовних чи реальних, політичних, в тому числі електоральних груп. Резюмуючи, слід зазначити, що відсутність суспільної консолідації компенсується її формуванням на нижчих рівнях об'єднання – групових, що загострює проблему роз'єднаності суспільства та конфліктності в ньому. Формування «локальних порядків солідарності» (Кочубейник, 2018: 93) призводить до руйнування суспільної єдності, що робить неможливим відкритий діалог, тим самим загострюючи ситуацію в суспільстві (в тому числі політичну). Тому постає необхідність пошуку шляхів конструювання діалогового простору та точок дотику між поляризованими групами.

Услід за С. Боттерман, Д. Гаучер, М. Кландермансом, Дж. Лоренс, К. Нейфелд, К. Старзук (Klandermans & Van Stekelenburg, 2013; Neufeld, Starzyk & Gaucher, 2019) ми відстоюємо позицію, що консолідація – це багатоаспектне явище, яке не зводиться до єдиного індексу. Тому вимірювання кожного з її компонентів, які традиційно фігурують в багатьох явищах соціальної, особливо політичної, психології (когнітивно-рефлексивного, емоційного та конотативного), потребує окремих інструментів. І якщо вимірювання афективної та дієвої складової можливе за допомогою вже існуючих в українській політичній психології інструментів (Фролов, 2014), для когнітивного компоненту такий інструментарій відсутній.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Виводячи власне бачення консолідації на основі попередніх теоретичних та емпіричних

досліджень (Dickes, Valentova & Borsenberger, 2010; Klandermans, & Van Stekelenburg, 2013; Neufeld, Starzyk & Gaucher, 2019), присвячених видам єдності, ми прийшли до висновку, що консолідація є видом єдності, який полягає в наявності в групі спільної ідейної основи та відчуття групової ідентичності, що повною мірою реалізується у готовності до сумісних з односторонніми діями заради досягнення спільних цілей. Консолідація цікава також своєю багаторівневістю, а це означає, що творення консолідації можливе, на думку Ф. Шміттєра, починаючи з незначних за кількістю учасників груп і досягнення суспільного, національного рівня (Шміттєр, 1996).

Консолідація включає як думки та уявлення (когнітивний компонент) (Ferrera & Burelli, 2019; Klandermans & Van Stekelenburg, 2013), так і відчуття «ми» та важливість приналежності до групи, ідентифікацію з нею (афективний компонент) (Ariely, 2014; Baray, Postmes & Jetten, 2009; Ferrera & Burelli, 2019; Klandermans & Van Stekelenburg, 2013; Oakes, 2002), готовність об'єднаних певною ідеєю, в першу чергу політичною, людей до спільних дій заради її відстоювання (конотативний або дієвий компонент) (Neufeld, Starzyk & Gaucher, 2019; Hund & Benford, 2007).

Спільні уявлення та групова ідентичність є, на думку Б. Кландермаса, суттєвими умовами спільних групових дій (Klandermans & Van Stekelenburg, 2013). Тому аналізуючи попередньо когнітивно-афективну складову, можна спрогнозувати дієвий рівень учасників політичної групи.

І чим більш узгодженими є соціальні уявлення в групі, тим більш зростає ймовірність їхніх спільних дій. Ж. Кодол вважає, що уявлення скеровують поведінку (Бовина, 2010), а отже, можна припустити, що уявлення про консолідацію, які є одним з трьох її системотвірних компонентів, обумовлюють її поведінковий компонент. А групова ідентичність, як афективна складова консолідації, підсилює готовність до цих дій.

Дана теоретична модель консолідації дозволяє нам досліджувати не лише факт консолідації як стану групи (на рівні поведінки), а й говорити про консолідацію як процес, що виникає не миттєво, а формується і ґрунтується на уявленнях про нього. О. Кармадонов (Кармадонов, 2015) вважає процесуальність консолідації її відмітною структурною рисою. На його думку, солідарність – це стан; консолідація, інтеграція – процес.

Дослідження консолідації ми розпочали з розбору когнітивно-рефлексивного компоненту, представленого соціальними уявленнями про неї та способи її досягнення. Під когнітивно-рефлексивним

компонентом консолідації ми розуміємо уявлення та репрезентацію в свідомості суб'єкта, рефлексію щодо цього явища. Соціальні уявлення мають фундаментальний характер та пов'язують три функції: інтеграцію нового знання, інтерпретацію дійсності, а також функцію регуляції поведінки та соціальних відносин (Дюркгейм, 1991), а також функцію регуляції поведінки та соціальних відносин (Klandermans, & Van Stekelenburg, 2013; Moscovici, 1984). Останнє є особливо важливим, оскільки ми ставимо завдання відтворити шлях формування готовності до реалізації індивідом своїх переконань на поведінковому рівні, на рівні дій. І якщо уявлення регулюють даний прояв, спрямовують його, то необхідно розуміти цю ментальну представленість, яка обумовлює інші компоненти та безпосередньо впливає на них.

Соціальні уявлення, на думку Л. Почебут, є ментальною репрезентацією ідеї, події, предмета, та представляють собою мисленнєве відтворення будь-чого (Мейжис, 2010). У нашому дослідженні йдеться про відтворення у свідомості явища консолідації та способів її досягнення.

Соціальні уявлення можна розглядати як: 1) те, що дозволяє конструювати сенс стосовно об'єктів та явищ (Жодле, 2007; Moscovici, 1984); 2) утворення, що властиве внутрішньогруповим стосункам (С. Джакомо, В. Дойз); 3) дискурсивний аналіз (М. Байліг, Р. Харрі); 4) структурний підхід, де фокус зміщується на розгляд соціальних уявлень як когнітивної активності (Ж. Абрік, З. Вергес, К. Молінер, К. Фламент) (Quenza, 2005).

В соціальній психології соціальні уявлення головним чином представлені в теорії С. Московічі, хоча поняття колективних уявлень розглядаються в працях Е. Дюркгайма (Дюркгейм, 1995) та Л. Леві-Брюля (Леві-Брюль, 2005), а також соціальне мислення у К. Абульханової-Славської (Абульханова-Славская, 1994), які по суті є соціальними уявленнями як феномену культури. Соціальні уявлення як об'єкт когнітивних наук представлено працями Дж. Новака, Т. Острома, В. Сковронські, П. Тейлора, С. Фіске (Quenza, 2005). Виходячи з вищенаведеного аналізу, нас цікавить не скільки сторона інтерналізації цінностей, вірувань та норм, що впливають на формування соціальних уявлень чи безпосередньо формують їх (як у культурологічному підході), стільки роль соціального, культурного у трансформації самого мислення людини та його категорій.

Мета: представити розробку методики з дослідження соціальних уявлень про консолідацію та способи її досягнення.

Методологія дослідження

Аналізуючи проблему консолідації електоральних груп та суспільства в цілому, проблеми виникають вже на теоретичному рівні дослідження, оскільки вона не є достатньою мірою розробленою та представленою в сучасній психологічній науці. Щодо інструментарію для емпіричного вивчення уявлень про консолідацію та її складові, слід констатувати його відсутність. Наявні теоретичні джерела переконливо свідчать про те, що системотвірним компонентом соціальних уявлень про консолідацію є когнітивний компонент. Тому наші зусилля спрямовуватимуться саме на створення методики, яка б давала змогу дослідити саме когнітивний компонент.

Методика спрямована на вимірювання соціальних уявлень про консолідацію та способи її досягнення як на міжгруповому, так і національному рівнях. Її засадами є ідея про ідеологічну основу політичної свідомості суб'єкта, яка спрямовує його поведінку.

Методика дасть змогу вийти на когнітивну мережу уявлень громадян, яка спрямовує та визначає їхні дії щодо участі в політичних об'єднаннях. Ця мережа є визначним конструктом, знання щодо якого дає можливість коригувати ці уявлення, аналізуючи їх, віднаходити спільне та відмінне між різними групами і цілеспрямовано регулювати, закріплюючи чи послаблюючи їх.

Соціальні уявлення є елементом політичної картини світу, вимірювання якого дає відповіді на питання щодо міри радикальності, замкненості групи і разом з тим, її готовності до діалогу з іншими групами, її відкритості та толерантності до прийняття протилежних або навіть ворожих точок зору (Коваленко & Безверха, 2017).

Когнітивний компонент соціальних уявлень виконує системотвірну функцію та спрямовує політичні дії і почуття суб'єкта. Тому вивчення цього компонента соціальних уявлень дозволить прогнозувати подальші дії групи у випадку розгортання політичних подій в той чи інший спосіб. У результаті використання методики можна одержати відповідь на низку питань: пошук подібного та відмінного між групами на когнітивному рівні (для їх об'єднання або роз'єднання); виявлення потенційного рівня конфронтаційності груп; прогнозування політичної поведінки; уявлення щодо оптимальних методів консолідації суспільства та політичної групи, до якої вони належать.

На початку дослідження опитувальник містив 29 питань. Запитання формувалися на основі теоретичного аналізу проблеми консолідації та можливих способів її досягнення, що дозволило

включити характерні описові елементи цього явища, зокрема, готовність йти на діалог, ставлення до необхідності врахування інтересів всіх сторін та ставлення до примусу як способу досягнення єдності в суспільстві. Формулювання запитань підлягали експертній оцінці.

В основу створення методики шкалювання закладено ідею стосовно того, що досягнення консолідації можливе двома шляхами: примусовим урівнюванням думок (що є механістичним, штучним видом суспільної солідарності за Е. Дюркгаймом) або шляхом допущення їх різноманіття та прийняття цього факту, що робить представників протилежних поглядів не ворогами, а доповнюючими частинами єдиного цілого (що відповідає органічному типу солідарності за Е. Дюркгаймом) (Дюркгейм, 1991). Ці два типи уявлень про консолідацію та її досягнення представлені шкалами, в числове значення яких закладена ідея дихотомії (та градація її значень). Відповідно шкали містять як прямі, так і зворотні запитання, що дозволяє рівномірно при вимірюванні враховувати обидва полюси.

Зміст шкал дає можливість віднаходити у відповідях досліджуваних ціннісно-ідеологічну складову політичної свідомості і розуміти, до якого плюсу схилиються учасники того чи іншого політичного групового утворення, чи є між ними імпліцитна ідеологічна єдність. Таким чином отримуємо відповідь на запитання про те, чи властива групам готовність ставати на шлях суспільної єдності, шукати точки дотику та спільні, більш важливі інтереси та цінності з опозиційними політичними групами, які є частинами єдиного суспільного простору.

Досліджуваному було запропоновано оцінити міру згоди з кожним запитанням за шкалою від 1 до 5, де 1 – однозначно ні, 5 – однозначно так, а 3 – наскільки так, настільки й ні, що є вираженням невпевненості та відсутності у досліджуваного однозначної відповіді на запитання. Цифра 3 у відповіді також прирівнюється до варіанту «важко відповісти». Підрахунок балів за прямими запитаннями: 5 – (10), 4 – (5), 3 – (0), 2 – (-5), 1 – (-10). Підрахунок за зворотніми: 5 – (-10), 4 – (-5), 3 – (0), 2 – (5), 1 – (10).

Розробка методики проводилась на вибірці двох найбільш чисельних електоральних груп під час виборів Президента 2019 – груп підтримки Порошенка та Зеленського. Усього – 101 особа, віком від 21 до 62 років. Досліджувані відрізнялися за фахом, рівнем освіти та статтю.

Переходячи до представлення процесу математичного аналізу надійності методики, варто сказати, що на першому етапі дослідження

вона містила 29 запитань. При обробці одержаних даних з'ясувалося, що при видаленні трьох елементів методики та зведенні її до 26-ти запитань зростає показник Кронбаха, який має підтвердити статистичну значущість методики та надійність запитань, які до неї входять. При аналізі 29 питань альфа Кронбаха становить 0,645. Тому при видаленні елементів, які знижували цей показник (зупинившись на 26-ти запитаннях) одержано дещо вищий результат показника альфа (рівень значущості методики та надійності запитань) – 0,68 ($p \leq 0,05$).

Після цього використовувався факторний аналіз, який завдяки сумарному відсотку дисперсії показав, що опитувальник на 68% дозволяє пояснити явище, на вимірювання якого він спрямований, – уявлення про консолідацію.

Виходячи з одержаних результатів можна зробити висновок про досить цікаву закономірність. Оптимальне значення альфа Кронбаха в 0,73 досягається при виключенні з методики ще деяких питань, зводячи їх до 21-го елемента в інструменті, але при цьому знижується сумарний відсоток сукупної дисперсії – до 61%, тому вирішено зупинитись на попередньо представленому варіанті, який містить 26 запитань.

Враховуючи те, що методика не передбачає монолітності та смислової нероздільності запитань (натомість вони розбиті за шкалами), то можна припустити, що якраз це є причиною зниження показника альфа. Водночас, саме цей розподіл запитань дозволяє краще вивчити аспекти вимірюваного конструкту та пояснити його з більш успішною відсотковою мірою.

Як результат, ми залишили 26 запитань, де альфа Кронбаха – 0,69 ($p \leq 0,05$), а сумарний відсоток дисперсії – 68%.

Результати і дискусія

Результати використання факторного аналізу дали змогу розділити 26 запитань на 3 фактори з достатньою мірою навантаження. Ці фактори стали трьома шкалами методики.

Для перевірки внутрішньої узгодженості використовувався кореляційний аналіз. Результати свідчать про те, що шкали мають зв'язки одна з одною. Оскільки в шкали закладено ідею полюсів – прямий та протилежний йому, то кореляційний аналіз підтверджує взаємопов'язаність між полюсами шкал. Так, наприклад, досліджуваний з високим рівнем «тоталітаризму», скоріше, матиме високий показник за шкалою «категоричність». І навпаки, висока «готовність до діалогу» пов'язана з «приматом права особистості».

Питання до методики. Знаком «—» позначені зворотні запитання.

1. Спільну думку не виробити без обговорень, дискусій та суперечок
2. Суперечки здатні породжувати лише конфлікти та руйнувати досягнуте —
3. Йти на поступки — значить виявляти слабкість —
4. Справжня єдність — це повна однотайність —
5. Якщо згоди не вдається досягти шляхом обговорень і дискусій, варто довіритись посередникам
6. Немає таких конфліктів, які не можна було би вирішити шляхом переговорів та взаємних поступок
7. Згода і порозуміння завжди досягається за рахунок поступок більш слабого —
8. Заради досягнення єдності інколи варто поступитися власними інтересами
9. З ворогами не домовляються, їх знищують —
10. Мистецтво переконувати є ефективнішим за уміння примушувати
11. Поважають тільки тих, кого бояться —
12. Всі люди праві по-своєму
13. Спільні інтереси еднають сильніше за мову та культуру
14. Без тиску і примусу дискусії можуть тривати нескінченно —
15. Заради дотримання порядку в країні сьогодні варто піти на деякі порушення демократичних принципів та обмеження особистих свобод —
16. Права та свободи особистості — це головне для людини, їх не можна обмежувати навіть заради суспільного блага
17. Серед українських партій та рухів є такі, чиї ідеї та програми мають бути заборонені —
18. Вироблення спільної думки потребує безкомпромісної боротьби з хибними поглядами —
19. Сила була, є і буде найпереконливішим аргументом в будь-якій суперечці —
20. Дуже важливо захищати права тих, хто перебуває в меншості і має погляди та поведінку, не схожі на інших
21. Підкорення меншості волі більшості є цілком природним і найбільш оптимальним —
22. Спільна думка має досягатись шляхом максимального врахування позицій та інтересів усіх зацікавлених сторін
23. Той, хто сьогодні не з нами, завтра проти нас —
24. Меншість має беззаперечно коритись більшості —

25. За меншістю мають бути закріплене право на пропаганду власної думки та критику більшості

26. Меншість повинна мати право не тільки пропагувати власні погляди і критикувати більшість, але й накладати вето

Шкала 1. «Діалогічність-категоричність». До неї увійшли перші 8 запитань, які стосуються усвідомлення необхідності домовлятися з протилежною стороною, виробляти спільну думку шляхом дискусій та обговорень проблемних питань. Виявляє тенденцію щодо готовності шукати з опонентами компроміс. Можна припустити наявність зворотних кореляційних зв'язків зі шкалою «тоталітаризм».

Високі значення за цією шкалою відкривають для політичного психолога шлях примирення опозиційних груп та спосіб взаємопроникнення їх ідейних конструктів. Низькі значення, окрім безкомпромісної вірності зафіксованій думці, також можуть свідчити про приховану невпевненість щодо неї або якості її аргументів.

Шкала 2. «Примат права особистості-тоталітаризм». До неї увійшли питання з 9-го по 18-те. Група з високими від'ємними показниками за цією шкалою буде схильною до створення замкнених та агресивно налаштованих систем, які впевнені у власному баченні як у єдиному вірному.

Шкала вимірює ставлення до примусу, заборон як способу консолідації, що є дієвим методом в умовах тоталітарного суспільства. Коли ж йдеться про цінність права, то важко уникнути зіткнення інтересів та існування певного рівня конфліктності. Саме цей рівень та певні розбіжності думок і поглядів у суспільстві, вважає Х. Арендт, стримує нас від переходу до тоталітаризму. А прагнення до викорінювання протилежності є умовою тоталітарного панування.

Оскільки в Україні відсутній ціннісний консенсус, про який пише М. Шульга (Шульга, 2018), то будь-які розбіжності можуть стати причиною виникнення гострих протистоянь у суспільстві, формування непримиренних опозиційних суспільних груп.

Люди з високими показниками за даною шкалою надмірно впевнені у власному єдиному вірному, на їхню думку, баченні ситуації та з більшою мірою виражатимуть готовність до відстоювання власних поглядів, переходячи до дій. Вони будуть більш схильними до створення замкнених, агресивно налаштованих систем, об'єднаних навколо ідеологічного ядра.

Високий від'ємний показник за цією шкалою дає право говорити про те, що людина здатна відстоювати власні політичні уподобання, навіть якщо це набуває характеру конфлікту, який здатен руйнувати зв'язки між людьми, псувати їхні стосунки чи вимагати серйозніших

жертв заради ідеї. Для таких громадян їхня політична ідея може стати головним стимулом дії та основою для формування консолідованих, пасіонарних та агресивних угруповань.

Її протилежним дихотомічним полюсом є відстоювання превалюючої ідеї права людини та толерантність відносно включення в суспільство груп з різними типами уявлень. Консолідація на рівні суспільства чи нації передбачає гармонійне врахування інтересів та права на існування окремих груп, чий погляди відрізняються, проте не заподіють шкоди суспільному благу та не перешкоджають досягненню спільної для великого об'єднання, в яке вони включені, мети.

Шкала 3. «Баланс інтересів-монолітизм». Шкала складається з 7-ми запитань з 19-го по 26-е, які спрямовані на вимірювання рівня прийнятності для індивіда ідеї стосовно права інакшості не лише на існування, але і її право на поширення власних ідей та позицій. Ця шкала вимірює те, наскільки рівноправними та гідними в очах суб'єкта є погляди людини з протилежною політичною думкою.

Готовність до діалогу не завжди означає для суб'єкта висловлення рівноцінних позицій з метою пошуку консенсусу. Вона може також бути лише впевненим кроком з метою переконати та підтвердити важливість власної думки. Тому якраз показник врахування інтересів представників інших політичних та суспільних груп може дати поглиблене уявлення про мету діалогу, яка сформована в свідомості суб'єкта.

Підрахунок шкал побудовано таким чином, що усі полюси, які пов'язані з примусом, замкненістю та категоричністю, набували значень зі знаком мінус, а протилежні їм – діалогічність, право, баланс – зі знаком плюс.

Поєднання суперечливих ідей у відповідях досліджуваних, відсутність однозначної, єдиної системи уявлень відповідає буденній формі політичної свідомості, для рівня теоретичного узагальнення якої характерні дифузність, суперечливість, уривчастість та випадковість компонентів. Формування такої організації свідомості виходить зі стихійності її становлення, розвитку шляхом розміщення в інформаційному середовищі побутових уявлень про політику.

Для додаткової перевірки узгодженості між шкалами ми використали кореляційний аналіз, завдяки якому було встановлено взаємопов'язаність полюсів шкал у відповідях респондентів. Наприклад, респонденти, які за шкалою 1 були розміщені на полюсі «категоричності», за другою та третьою шкалою також з високою ймовірністю тяжіли до мінусових значень полюсів: «тоталітаризму» та «монолітизму». Ступінь взаємозв'язку між шкалами представлено в табл.1.

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції між шкалами

Шкали	Шкала 1 «Діалогічність- категоричність»	Шкала 2 «Примат права- тоталітаризм»	Шкала 3 «Баланс інтересів- монологічність»
Шкала 1 «Діалогічність- категоричність»	1	0,525**, $p \leq 0,05$	0,550**, $p \leq 0,05$
Шкала 2 «Примат права-тоталітаризм»	0,525**, $p \leq 0,05$	1	0,47**, $p \leq 0,05$
Шкала 3 «Баланс інтересів-монологічність»	0,550**, $p \leq 0,05$	0,47**, $p \leq 0,05$	1

Значення коефіцієнтів кореляції свідчать про те, що вимірювані явища логічно взаємопов'язані між собою та є частинами єдиної політичної свідомості. Разом з тим, вони вимірюють все ж різні аспекти уявлень про політичну консолідацію.

Для диференціації рівнів прояву уявлень ми застосували метод процентильних рангів, щоб мати можливість аналізувати дані не лише за принципом плюсових чи мінусових значень, а ще й відмічати міру їх прояву. Рівні наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Межі рівнів шкал методики соціальних уявлень про консолідацію та способи її досягнення

Рівень	Шкала 1		Шкала 2		Шкала 3	
	Від	До	від	До	Від	до
Низький	-70	0	-110	9	-70	0
нижчий за середній	0	15	10	24	0	15
Середній	16	30	25	40	16	24
Високий	31	70	41	110	25	70

Таблиця 2 надає інформацію щодо інтерпретації шкал. Кожна з них має чотири рівні та відповідні їм числові значення у набраних досліджуваних балах.

За результатами дослідження шкали набули наступних максимальних та мінімальних значень. Шкала 1: значення від -50 до 65; шкала 2: від -30 до 75; шкала 3 від -30 до 60. Середні значення за вибіркою: Шкала 1: 14,6; Шкала 2: 23,3; Шкала 3: 13,6.

Висновки

Теоретичний аналіз наукових джерел показав, що консолідація є видом єдності, який полягає в наявності в групі спільної ідейної основи та відчуття групової ідентичності, що повною мірою реалізується у готовності до сумісних з односторонніми дій заради досягнення спільних цілей. До структури консолідації входять: когнітивно-рефлексивний (уявлення про консолідацію та ідеологічне ядро групи, що на рівні ідей об'єднує її членів), афективний (групово ідентичність, відчуття «ми») та поведінковий компоненти (готовність до спільних дій). Системотвірним компонентом консолідації є когнітивно-рефлексивний компонент, який по суті є соціальним уявленням про консолідацію та способи її досягнення.

Відсутність інструментарію з вимірювання уявлень про консолідацію та способи її досягнення зумовило пошук можливостей його розробки. Представлено розробку методики, що складається з трьох шкал (діалогічність – категоричність; тоталітаризм – примат права; монолітність – баланс інтересів), зміст яких відображає різні сторони консолідації та можливі способи її формування. Методика була перевірена на надійність (метод розщеплення, альфа Кронбаха), виявлення внутрішньої структури та виокремлення шкал (факторний аналіз), а також частотний, кореляційний аналізи, статистичний критерій Манна-Уїтні для оцінки різниці між двома вибірками (електоральними групами). Стандартизація методики здійснювалась через розрахування процентильних рангів, які відповідають чотирьом рівням.

Перспективи подальших досліджень. Розширення методики та її апробація, а також розвідки в напрямі розробки гіпотези про зв'язність компонентів консолідації стануть завданням подальшої роботи.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

- Ariely, G. (2014). Does diversity erode social cohesion? Conceptual and methodological issues. *Political Studies*, 62(3), 573–595. doi:10.1111/14679248.12068
- Baray, G., Postmes, T. & Jetten, J. (2009). When I equals we: Exploring the relation between social and personal identity of extreme right-wing political party members.

The British journal of social psychology / the British Psychological Society, 48, 625–647. doi: 10.1348/014466608X389582.

Borradori, G. (1994). *The American Philosopher*. Chicago : University of Chicago Press.

Davidson, D. (2001). *Subjective, Intersubjective, Objective*. New York : Oxford University Press.

Dickes, P., Valentova, M. & Borsenberger, M. (2010). Construct Validation and Application of a Common Measure of Social Cohesion in 33 European Countries. *Social Indicators Research*, 98, 451–473. doi: 10.1007/s11205-009-9551-5.

Ferrera, M., & Burelli, C. (2019). Cross-National Solidarity and Political Sustainability in the EU after the Crisis. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 57(1), 94–110. doi:10.1111/jcms.12812

Hund, S. A., & Benford, R. A. (2007). Collective Identity, Solidarity, and Commitment. *The Blackwell Companion to Social Movements*, 433–457. doi: 10.1002/9780470999103.ch19

Juul, S. (2010). Solidarity and Social Cohesion in Late Modernity: A Question of Recognition, Justice and Judgement in Situation. *European Journal of Social Theory – EURJ SOC THEORY*, 13, 253–269. doi: 10.1177/1368431010362296

Klandermans, B., & Van Stekelenburg, J. (2013). Social movements and the dynamics of collective action. *The Oxford handbook of political psychology*, 774–811. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199760107.013.0024

Makanju, D., Livingstone, A. G., & Sweetman, J. (2020). Testing the effect of historical representations on collective identity and action. *PLOS ONE*, 15(4), 1–27. doi: 10.1371/journal.pone.0231051

Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In R. M. Farr? S. Moscovici (Eds.). *Social representations* (pp. 3–69). Cambridge : Cambridge University Press.

Neufeld, K., Starzyk, K. & Gaucher, D. (2019). Political Solidarity: A Theory and a Measure. *Journal of Social and Political Psychology*, 7, 726–765. doi: 10.5964/jssp.v7i2.1058

Oakes, P. (2002). Psychological Groups and Political Psychology: A Response to Huddy's «Critical Examination of Social Identity Theory.» *Political Psychology*, 23(4), 809–824. doi: 10.1111/0162-895x.00308

Quenza, C. J. P. (2005). On the Structural Approach to Social Representations. *Theory & Psychology*, 15(1), 77–100. doi: 10.1177/0959354305049746

Schiefer, D., & van der Noll, J. (2016). The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. *Social Indicators Research*, 132(2), 579–603. doi:10.1007/s11205-016-1314-5

Stroebe, K., Postmes, T., & Roos, C. A. (2018). Where did inaction go? Towards a broader and more refined perspective on collective actions. *British Journal of Social Psychology*, 58, 649–667. doi: 10.1111/bjso.12295

Абульханова-Славская, К. (1994). Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования. *Психологический журнал*, 15(4), 39–55. Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21401135>

Бовина, И. (2010). Теория социальных представлений: история и современное развитие. *Социологический журнал*, 3, 5–20. Режим доступа: <https://www.jour.isras.ru/index.php/socjour/article/view/1155>

Дюркгейм, Э. (1995). *Социология: ее предмет, метод, предназначение*. Москва : Канон.

Дюркгейм, Э. (1991). *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва : Наука.

Жодле, Д. (2007). *Социальное представление: феномены, концепт и теория*. Санкт-Петербург : Питер.

Кармадонов, О. (2015). Солидарность, интеграция, конъюнкция. *Социологические исследования*, 2, 3–12. Режим доступа: <http://socis.isras.ru/article.html?id=5066>

Коваленко, А. & Безверха, К. (2017). Модифікація опитувальника соціальної ідентичності. *Український психологічний журнал*, 4(6), 53–65. doi: [https://doi.org/10.17721/urj.2017.4\(6\).5](https://doi.org/10.17721/urj.2017.4(6).5)

Кочубейник, О. (2018). Локальні порядки солідарності як синдром соціальної аномії. Психологічні науки проблеми і здобутки, 2, 93–110. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_2_7

Леви-Брюль, Л. (2005). Первобытное мышление. *Общая психология: тексты*, 158–167.

Мейжис, И. (2010). *Социальная психология*. Санкт-Петербург : Питер.

Фролов, П. (2014). Громадська думка: критерії та моделі консолідації. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*, 234–244. Режим доступу: file:///C:/Users/User/Downloads/Nsspp_2014_34_21.pdf

Хабермас, Ю. (2000). *Моральное сознание и коммуникативное действие*. Москва : Наука.

Шульга, М. (2018). *Збій соціальної матриці*. (Монографія). Київ : Інститут соціології НАН України.

Шміттер, Ф. (1996). Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*, 5, 16–27. Режим доступа: https://www.civisbook.ru/files/File/Shmitter_1996_5.pdf

References

Ariely, G. (2014). Does diversity erode social cohesion? Conceptual and methodological issues. *Political Studies*, 62(3), 573–595. doi:10.1111/14679248.12068

Baray, G., Postmes, T. & Jetten, J. (2009). When I equals we: Exploring the relation between social and personal identity of extreme right-wing political party members. *The British journal of social psychology / the British Psychological Society*, 48, 625–647. doi: 10.1348/014466608X389582.

Borradori, G. (1994). *The American Philosopher*. Chicago : University of Chicago Press.

Davidson, D. (2001). *Subjective, Intersubjective, Objective*. New York : Oxford University Press.

Dickes, P., Valentova, M. & Borsenberger, M. (2010). Construct Validation and Application of a Common Measure of Social Cohesion in 33 European Countries. *Social Indicators Research*, 98, 451–473. doi: 10.1007/s11205-009-9551-5.

Ferrera, M., & Burelli, C. (2019). Cross-National Solidarity and Political Sustainability in the EU after the Crisis. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 57(1), 94–110. doi:10.1111/jcms.12812

Hund, S. A., & Benford, R. A. (2007). Collective Identity, Solidarity, and Commitment. The Blackwell Companion to Social Movements, 433–457. doi: 10.1002/9780470999103.ch19

Juul, S. (2010). Solidarity and Social Cohesion in Late Modernity: A Question of Recognition, Justice and Judgement in Situation. *European Journal of Social Theory – EUR J SOC THEORY*, 13, 253–269. doi: 10.1177/1368431010362296

Klandermans, B., & Van Stekelenburg, J. (2013). Social movements and the dynamics of collective action. *The Oxford handbook of political psychology*, 774–811. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199760107.013.0024

Makanju, D., Livingstone, A. G., & Sweetman, J. (2020). Testing the effect of historical representations on collective identity and action. *PLOS ONE*, 15(4), 1–27. doi: 10.1371/journal.pone.0231051

Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In R. M. Farr? S. Moscovici (Eds.). *Social representations* (pp. 3–69). Cambridge : Cambridge University Press.

Neufeld, K., Starzyk, K. & Gaucher, D. (2019). Political Solidarity: A Theory and a Measure. *Journal of Social and Political Psychology*, 7, 726–765. doi: 10.5964/jssp.v7i2.1058

Oakes, P. (2002). Psychological Groups and Political Psychology: A Response to Huddy's «Critical Examination of Social Identity Theory.» *Political Psychology*, 23(4), 809–824. doi: 10.1111/0162-895x.00308

Quenza, C. J. P. (2005). On the Structural Approach to Social Representations. *Theory & Psychology*, 15(1), 77–100. doi: 10.1177/0959354305049746

Schiefer, D., & van der Noll, J. (2016). The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. *Social Indicators Research*, 132(2), 579–603. doi:10.1007/s11205-016-1314-5

Stroebe, K., Postmes, T., & Roos, C. A. (2018). Where did inaction go? Towards a broader and more refined perspective on collective actions. *British Journal of Social Psychology*, 58, 649–667. doi: 10.1111/bjso.12295

Abul'hanova-Slavskaja, K. (1994). Social'noe myshlenie lichnosti: problemy i strategii issledovanija [Social thinking of personality: problems and research strategies]. *Psihologicheskij zhurnal*, 15(4), 39–55. [in Russian]. Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21401135>

Bovina, I. (2010). Teorija social'nyh predstavlenij: istorija i sovremennoe razvitie [Theory of social representations: history and modern development]. *Sociologicheskij zhurnal*, 3, 5–20. [in Russian]. Retrieved from <https://www.jour.isras.ru/index.php/socjour/article/view/1155>

Djurkgejm, Je. (1995). *Sociologija: ee predmet, metod, prednaznachenie [Sociology: its subject, method, purpose]*. Moscow : Kanon. [in Russian].

Djurkgejm, Je. (1991). *O razdelenii obshhestvennogo truda. Metod sociologii [About division of social labor. Sociology method]*. Moscow : Nauka. [in Russian].

Zhodle, D. (2007). *Social'noe predstavlenie: fenomeny, koncept i teorija [Social representation: phenomena, concept and theory]*. Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian].

Karmadonov, O. (2015). Solidarnost', integracija, kon"junkcija [Solidarity, integration, conjunction]. *Sociologicheskie issledovanija*, 2, 3–12. [in Russian]. Retrieved from <http://socis.isras.ru/article.html?id=5066>

Kovalenko A. B., & Bezverkha K. S. (2017). Social identity questionnaire's modification. *Ukrainian Psychological Journal*, 4(6), 53–65. [in Ukrainian]. doi: [https://doi.org/10.17721/upj.2017.4\(6\).5](https://doi.org/10.17721/upj.2017.4(6).5)

Kochubeinyk, O. (2018). Lokalni poriadky solidarnosti yak syndrom sotsialnoi anomii [Local orders of solidarity as a syndrome of social anomie]. *Psykhologichni nauky problemy i zdobutky*, 2, 93–110. [in Ukrainian]. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_2_7

Levi-Brjul', L. (2005). Pervobytnoe myshlenie [Primeval thinking]. *Obshhaja psihologija: teksty*, 158–167. [in Russian].

Mejzhis, I. (2010). *Social'naja psihologija [Social Psychology]*. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].

Frolov, P. D. (2014). Public opinion: criteria and consolidation models. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 234–244. [in Ukrainian]. Retrieved from file:///C:/Users/User/Downloads/Nssp_2014_34_21.pdf

Habermas, Ju. (2000). *Moral'noe soznanie i kommunikativnoe dejstvie [Moral Consciousness and Communicative Action]*. Moscow : Nauka. [in Russian].

Shulha, M. (2018). *Zbii sotsialnoi matrytsi [Failed social matrix]*. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Shmitter, F. (1996). Razmyshlenija o grazhdanskom obshhestve i konsolidacii demokratii [Reflections on Civil Society and the Consolidation of Democracy]. *Polis*, 5, 16–27. [in Russian]. Retrieved from https://www.civisbook.ru/files/File/Shmitter_1996_5.pdf

Abstract

Kravchenko S. I.,

PhD Student,
Social Psychology Department,
Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: sophi6378@gmail.com

ELABORATION OF THE METHOD TO RESEARCH SOCIAL REPRESENTATION OF CONSOLIDATION AND WAYS TO ACHIEVE IT

The article presents the elaboration of the author's method for social representations about consolidation and ways for its achieving. Its creation is based on understanding consolidation as a kind of unity which is composed of the existing common ideological basis and a sense of group identity which is fully realized in the group member's readiness for common actions of like-minded people for the sake to achieve common goals. The consolidation structure includes the cognitive-reflexive component (the

idea on consolidation and the ideological core that unites the group members on the level of the ideas), the affective one (group identity and a sense of «us») and the behavioral component (willingness to act together). The system-building component of consolidation is a cognitive-reflexive component that is social representations about the consolidation and ways to achieve it.

The tool is designed for adults older than 21 years, when political socialization is formed. The psychological tool contains 26 questions divided into three scales: «dialogical – categorical», «totalitarianism – the primacy of rights», «monolithic – the balance of interests». The content of the scales reflects different sides of consolidation and possible ways of its achieving.

The method was searched for reliability (splitting method, Cronbach's alpha). For internal structure detection and scale separation, the factor analysis and the correlation analyzes were used, as well as the frequency analysis and Mann-Whitney statistical test for difference between two samples (electoral groups). The tool standartization was performed by calculating percentile rankings corresponding to four levels: high, average, below the average, low.

Key words: consolidation, social thinking, solidarity, ideology, political consciousness, electorate, atomization.

Отримано – 20 січня 2020
Received – January 20, 2020

Рецензовано – 31 січня 2020
Revision – January 31, 2020

Прийнято – 5 лютого 2020
Accepted – February 5, 2020

УДК 159. 907

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).9](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).9)

Леонova I. M.,

кандидат психологічних наук

E-mail: inoskazanie@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9798-9737

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЧУТТЯ САМОТНОСТІ ЖІНКАМИ З РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

У статті представлено результати дослідження особливостей переживання почуття самотності жінками з різних соціальних груп. Встановлено, що на переживання почуття самотності у жінок, безпосередньо впливає специфіка групи членства. На рівні тенденції виявлено, що найвищий рівень самотності спостерігається в групі жінок з інвалідністю, а найнижчий в групі жінок, які знаходяться на тимчасово окупованій території Донбасу та переселенок. Середній рівень спостерігається в групі релігійних жінок та киянок.

Встановлено, що наявність або відсутність дітей у жінок не має суттєвого впливу на рівень переживання самотності. В описі вказується тільки те, що жінки релігійні, що знаходяться у виправній колонії і інваліди (глухонімі), мають вищі показники самотності, ніж жінки, які перебувають на тимчасово окупованій території Донбасу, переселенки і киянки.

Виявлено психологічні чинники, які впливають на рівень самотності: життєрадісність, особистісний потенціал (успішній або неуспішний) та наявність чи або відсутність мотивації на самореалізацію та займана позиція особистості щодо до себе й інших: агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований). Жінки, в яких відсутня мотивація на досягнення успіху і на особистісний розвиток, з агресивною поведінкою та негативною позицією щодо себе й інших, які відчувають наслідки конфліктів, більш соціально дезадаптовані в соціумі і відчувають себе самотніми, ніж жінки, які мають позитивний настрій, займають поблажливую позицію щодо себе й інших, життєрадісні, мотивовані на самореалізацію та успіх.

Ключові слова: самотність, соціальні групи, наявність чи відсутність дітей, психологічні чинники, рівень самотності.

Вступ

Постановка проблеми. За даними опитування, проведеного на початку 2017 року соціологічною групою «Рейтинг», в Україні регулярно відчують себе самотніми 45% людей. З них 5% – майже кожного дня, 12% – кілька разів на тиждень, ще 28% – кілька разів на місяць. Як правило, почуття самотності пов'язане як з особистісними рисами людини, так і з характеристиками її оточення.

Самотність як явище може виявлятися у всіх сферах життєдіяльності людини. Одним з чинників, на думку С. В. Духновського, який провокує почуття самотності у людей, – це особливості і характер міжособистісних стосунків. Нині існують різні трактування поняття «самотність», і тим не менше вони сходяться в одному – самотність пов'язана з соціальними зв'язками людини: чим більш дизгармонійні стосунки, тим глибше переживається почуття самотності їх суб'єктами (Духновский, 2007).

Самотність є складним багатогранним соціально-психологічним феноменом, який можна представляти у вигляді моделі, що включає сукупність причин, форм, видів і типологій переживання самотності (Заворотных, 2009; Корчагина, 2008; Щитова, 2009).

Але незважаючи на те, що самотності присвячено досить велика кількість праць, ця тема залишається актуальною та недостатньо повно дослідженою. Особливо це стосується сутності, чинників та особливостей переживання самотності жінками, які належать до різних соціальних груп.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основі сучасних теоретичних розробок знаходяться причини виникнення самотності, а саме: незадоволеність вищих потреб (в повазі, у визнанні, в самореалізації), страх негативної оцінки від оточуючих, порушення сприймання часу: провина (минуле), сором (теперішнє), передбачення побоювання (майбутнє), вимушені соціальні ролі (стереотипи) та незадоволеність міжособистісними стосунками. На самотність впливають радикальні зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві: економічні, політичні, культурні та ін., а також умови життя, коли людина залишається одна в натовпі і втрачає цінності та сенс свого існування (Гасанова & Омарова, 2017; Голдберг, 2001; Новицкая, 2013; Романова & Осинский, 2000; Сасіорро, Hawkey & Ernst, 2006; Теоретические и прикладные вопросы психологии. Прикладные проблемы психологии, 1995).

Жіноча самотність досліджувалась за самовизначенням жінок з різними типами гендерної ідентичності. Результати цих досліджень свідчать

про різне уявлення про жіночність жінок чоловіками і жінками. Чоловіки бажають бачити біля себе жінку з фемінною поведінкою (ніжна, м'яка, залежна тощо), а жінки навпаки намагаються бути більш самостійними, незалежними, заповзятливими, будувати кар'єру, тобто володіти чоловічими якостями, яким властива андоржинність чи маскулінність. Це безпосередньо позначається на проблемах сучасної сім'ї (Берн, 2001; Кулаєва, 2009; Курицына, 2007; Malin Lindberg, Lena Forsberg & Helena Karlberg, 2016; Foley, Linnehan, Greenhaus, Jeffrey & Christy, 2006).

Також досліджувались психологічні особливості образу Я у самотніх жінок, який створювався на підставі видокремленої типології самотності, яка являла собою відсутність реалізації в сімейно-шлюбній сфері, коли за основу значущих критеріїв було обрано взаємини з чоловіками (або їх відсутність) (Сіляєва, 2004).

Дослідження феномену самотності у групах розлучених і одружених чоловіків і жінок, показав, що існує різниця між самотністю соціальною, коли важлива підтримка з боку соціуму, та емоційною, яка пов'язана з відсутністю партнера. Встановлено, що чоловіки надають більшого значення наявності партнера, ніж жінки. Жінки, як правило, мають більшу підтримку від соціального оточення, ніж чоловіки, тому у чоловіків спостерігається вищий рівень соціальної самотності. Стосовно розлучених жінок, вони також менш схильні страждати від емоційної самотності, ніж чоловіки (Pearl, 2007; Dykstra & de Jong Gierveld, 2004; Van Tilburg, Havens & Gierveld 2004).

Результати досліджень свідчать також про віковий вимір самотності: широко поширений стереотип асоціює старість із соціальною ізоляцією та самотністю. Однак, як вказують дослідники, лише 5% – 15% людей похилого віку повідомляють про самотність, 20% – 40%, вказують на тимчасове відчуття переживання самотності. Причиною є зменшення частоти соціальних контактів, а також сімейної підтримки (втрата соціальної ролі, смерть партнера, розлучення, переїзд тощо). Статистично встановлено, що жінок-вдів набагато більше ніж чоловіків, тому вони частіше стикаються з відчуттям самотності (Pinquart & Sörensen, 2001; Sum, Mathews, Hughes & Campbell, 2008; Green, Richardson, Lago & Schatten-Jones, 2001).

Більш того, в дослідженнях (Owens & Swensen, 2000) одержано дані, що серед заміжніх жінок існує більший ризик самотності в ситуації, коли вони доглядають за чоловіком-інвалідом або, навпаки, самі є інвалідами.

Отже, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених проблемі самотності, тема жіночої самотності практично не розроблена. Проте, більшість дослідників відзначають, що жінка переживає почуття

самотності складніше за чоловіка, оскільки потреба в емоційній прихильності та приналежності у жінки виражена яскравіше. Саме значущість і недостатня розробленість аспектів проблеми жіночої самотності у різних соціальних групах обумовили вибір теми дослідження.

Виокремлення не вирішених раніше частин проблеми. Зважаючи на нинішній стан розроблення проблеми жіночої самотності, її особливостей, причин, проявів (Коростылева, 2000; Кулаева, 2009; Токарева, 2015; Фромм, 1990; Хамитов, 2005; Хорни, 1993; Цветкова, 2014; Щитова, 2009) слід констатувати, що донині відсутнє однозначне тлумачення виникнення і переживання почуття самотності жінками, які знаходяться в різних соціальних групах, а також її чинників.

Мета статті: проаналізувати особливості переживання почуття самотності у жінок, які належать до різних соціальних груп.

Методологія дослідження

У ході емпіричного дослідження використовувався такий психодіагностичний інструментарій: Фрайбурзький особистісний опитувальник F P I (форма B) А.О. Крилова і Т.І. Ронгінської (Вансовская, Гайда & Гербачевский, 1997; Теоретические и прикладные вопросы психологии. Прикладные проблемы психологии, 1995); особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (Колесникова, 2019); методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК)» М.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов (Фетискин, Козлов & Мануйлов, 2002); опитувальник базових прагнень О.І. Моткова (Мотков, 1998); методика актуальності основних потреб в модифікації І. О. Акіндінової (Настольная книга практического психолога, 2008; Пугачев, 2003); діагностика спрямованості особистості на мотивацію до успіху та до уникнення невдач Т. Елерса (Райгородский, 2002); тест смислоттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва (Леонтьев, 2000); диференційована шкала Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale) (Тихонов, 2006); SELSA (Di Tommaso & Spinner, 1993; Крюкова & Екимчик, 2013); методика суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків СОМО С. В. Духновського (Духновский, 2006); методика С. Бем маскуліність – фемінність (Практикум по гендерной психологии, 2003); шкала інтимності Бернса (Тихонов, 2006) та методика індекс якості життя Р.С. Еліота (Практикум по психологии здоровья, 2005).

Вибірка. У дослідженні взяли участь різні групи жінок: 1) перебувають на тимчасово окупованій території; 2) релігійні; 3) перебувають у виправній колонії (ВК); 4) переселенці із тимчасово окупованої території; 5) інваліди (глухонімі); 6) контрольна групи (княини). Загальна кількість досліджуваних 180 осіб, по 30 осіб у кожній групі.

Для статистичної обробки даних використовувався багатofакторний дисперсійний аналіз. Залежною змінною виступила «самотність», двома незалежними змінними: 1) соціальна група, до якої належить жінка; 2) наявність чи відсутність у них дітей. Це дозволило об'єднати групи за подібністю середніх показників і виявити статистично значущі відмінності між ними (табл. 1).

Таблиця 1

Описові дані груп жінок, які перебувають у різних соціальних групах залежно від наявності або відсутності дітей (залежна змінна: самотність)

Незалежна змінна		Середні	Тьюки В	F	Значущість	Часткова ета-квадрат
1	тимчасово окуповані	,2000	1	13,941***	,000	,293
	Релігійні	1,4000	2			
	Виправна колонія	2,9333	3			
	Переселенці	,7000	1			
	Інваліди	3,0333	3			
	Киянки	1,8000	2			
2	Наявність Дітей	1,6061		2,147	,145	,013
	Відсутність дітей	1,8750				
Взаємодія між незалежними змінними				,614	,689	,018

Примітка: $p < ,001^{***}$; $p < ,01^{**}$; $p < ,005^{*}$

При порівнянні середніх показників за двома незалежними змінними з урахуванням ступеню свободи (F) і значущості можна помітити, що перша незалежна змінна (групи жінок) має показник $F = 13,941$ і статистичну значущість $p < ,001$. Це означає, що самотність має статистично значущу різницю між групами за першою незалежною змінною, тобто можна говорити про наявність значущих відмінностей в показниках самотності в різних досліджуваних групах (29,3% варіації, часткова ета-квадрат). Друга незалежна змінна (наявність або відсутність дітей

у досліджуваних жінок) має ступінь свободи $F = 2,147$, а значущість $p < ,145$, отже статистично значуща відмінність відсутня, тобто наявність чи відсутність дітей суттєво не впливає на прояви почуття самотності.

Статистична взаємодія двох незалежних змінних ($F = ,614$, $p < ,689$) свідчить про те, що взаємозв'язок між групою, до якої належить жінка, із самотністю не змінюється залежно від значення другої незалежної змінної (наявність чи відсутність дітей у жінок).

Спираючись на отриманий критерій рівності дисперсій Лівіня ($p < ,001$), який показав, що виконані умови для дисперсійного аналізу, застосовувався критерій попарного порівняння Тьюкі В до шістьох досліджуваних груп жінок при розгляді їх середніх показників (табл. 1).

Результати і дискусія

Результати свідчать про низькі показники самотності у групі жінок, які перебувають на тимчасово окупованій території, і у жінок-переселенок із тимчасово окупованої території. Середні значення показників самотності виявлено в групі релігійних жінок і киянок. Високий рівень показник самотності зафіксовано у жінок, які перебувають у виправній колонії, і в жінок з інвалідністю. Тому можна говорити про подібність проявів самотності у жінок, які належать до певних соціальних груп.

Використанням дисперсійного аналізу дало змогу поділити досліджуваних на чотири підгрупи.

Таблиця 2

Критерій попарного порівняння Тьюкі В груп жінок які знаходяться в різних соціальних групах

Групи жінок	Підгрупи			
	1	2	3	4
Жінки які перебувають на тимчасово окупованій території	,2000			
Жінки переселені із тимчасово окупованої території		,7000		
Релігійні жінки			1,4000	
Жінки-кияни			1,8000	
Жінки які перебувають у виправній колонії				2,9333
Жінки з інвалідністю				3,0333

Аналізуючи дані табл. 2, видно, що групи жінок, які знаходяться на тимчасово окупованій території, і переселенки із тимчасово окупованої території значуще не відрізняються за середнім значенням показника самотності і об'єднані в одну підгрупу (перша). Важливо тут відзначити, що переселенки також належать і до іншої підгрупи, об'єднуючись з групою релігійних жінок, їхні середні значення показника самотності значуще не відрізняються (друга підгрупа). Разом з тим, група релігійних жінок за рівнем прояву самотності подібні до групи киянок (третья підгрупа).

Таким чином, можна говорити про те, що групи жінок-переселенок і релігійних можуть мати різний рівень переживання почуття самотності. А ось групи жінок, які перебувають у виправній колонії, і жінки з інвалідністю за рівнем переживання почуття самотності потрапили до четвертої підгрупи. Це дозволяє говорити про те, що в групі жінок, які перебувають у виправній колонії, і в жінок з інвалідністю рівень переживання самотності подібний і значуще відрізняється від досліджуваних інших груп.

На наступному етапі використовувався множинний регресійний дисперсійний аналіз з включенням в нього психологічних чинників (незалежних змінних), які безперервно впливають на самотність. Одержані результати представлено в табл. 3.

Таблиця 3

Критерії міжгрупових ефектів з включенням психологічних чинників самотності жінок, які належать до різних соціальних груп (залежна змінна: самотність)

Джерело	F	Статистична значущість
Життєрадісний	9,442	,002
Фактор 2. Займана позиція особистості щодо себе і до інших: агресивно-негативна або позитивно-поблажлива (соціально-адаптований або дезадаптований)	29,223	,000
Фактор 5. Особистісний потенціал (успішний чи ні) та наявність або відсутність мотивації на самореалізацію	6,720	,010
Групи жінок	1,405	,225
Діти (наявність чи відсутність)	2,082	,151
Групи жінок та діти (наявність чи відсутність)	,352	,880

З табл. 3 видно, що статистично значущими психологічними чинниками залежної змінної виступають: життєрадісний ($F = 9,442$, $p < ,005$), фактор 2 – займана позиція особистості щодо себе й інших: агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований) ($F = 29,223$, $p < ,001$) і фактор 5 – особистісний потенціал (успішний чи ні) та наявність або відсутність мотивації на самореалізацію ($F = 6,720$, $p \leq ,01$). Проте значущість групових відмінностей виявилася вищою прийнятного рівня $\alpha = 0,05$. Це дозволяє говорити про те, що дані психологічні чинники значуще впливають на переживання самотності у всіх жіночих групах, не розділяючи їх за соціальними відмінностями (об'єктивні чинники), а також за наявністю чи відсутністю дітей.

Оцінки параметрів побудованої моделі наводяться в наступній таблиці 4.

Таблиця 4

Оцінки параметрів та порівняння жінок, які належать до різних соціальних груп (залежна змінна: самотність)

Параметр	В	Т-критерій Стьюдента	Значущість
Життєрадісний	-,125	-3,073	,002
Фактор 2. Займана позиція особистості щодо себе й інших: агресивно-негативна або позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований)	1,080	5,406	,000
Фактор 5. Особистісний потенціал (успішний чи ні) та наявність або відсутність мотивації на самореалізацію	-,373	-2,592	,010
Жінки, які знаходяться на тимчасово окупованій території	-,651	-,879	,381
Жінки-киянки	,240	,276	,783
Жінки релігійні	-,395	-,550	,583
Жінки, які перебувають у виправній колонії	-,639	-1,267	,207
Жінки-переселенки із тимчасово окупованої території	-,473	-,524	,601

Жінки з інвалідністю	0 ^a		
Наявність дітей	,791	1,598	,112
Відсутність дітей	0 ^a	.	.

Примітка:

а. параметр із значенням нуль присвоєно групі, де параметр самотності є надмірним і є основою для порівняння рівня почуття самотності між групами.

б. В – нестандартизований коефіцієнт регресії

Аналізуючи дані таблиці 4, можна говорити про те, що найвищий рівень переживання самотності виявляється в групі жінок з інвалідністю, а найнижчий – у групі жінок, які знаходяться на тимчасово окупованій території. Але статистичної значущості ці значення не мають, тому ці відмінності між групами на рівні тенденції.

Проте варто зазначити, що психологічні чинники є статистично значущими і по-різному впливають на рівень переживання жінками почуття самотності. Негативний зв'язок спостерігається між самотністю і життєрадісністю ($B = -,125, p < ,001$), а також між самотністю і фактором 5 – особистісний потенціал (успішний або неуспішний) та наявність або відсутність мотивації на самореалізацію ($B = -,373, p \leq ,01$). Позитивний зв'язок виявлено між самотністю і фактором 2 – займана позиція особистості щодо себе й інших: агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований) ($B = 1,080, p < ,001$). Таким чином, можна говорити про те, що чим більше у жінок спостерігається агресивно-негативна особистісна позиція щодо себе й інших та відсутня мотивація на успіх і самореалізацію, тим більше вони соціально дезадаптовані в соціумі і тим вищий у них рівень прояву почуття самотності. І навпаки, якщо жінки займають позицію позитивно-поблажливу щодо себе й інших, життєрадісні з наявністю мотивації на самореалізацію та успіх, тим більше вони соціально адаптовані і тим нижчий рівень прояву почуття самотності мають.

Далі наведено графік порівняння маргінальних середніх в моделі (рис.1)

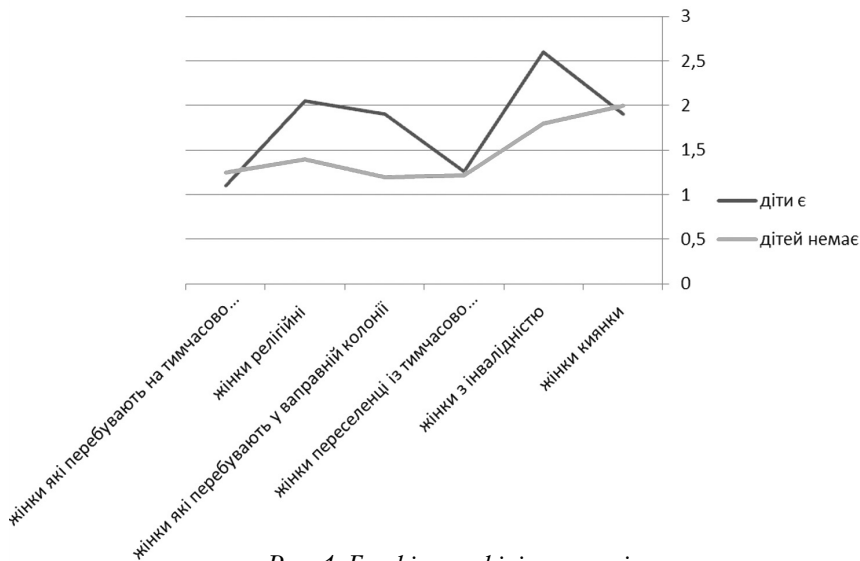

Рис. 1. Графік профілів груп жінок

Розглядаючи профілі рис.1, можна помітити, як наявність чи відсутність дітей впливає на рівень самотності у різних групах жінок. Видно, що жінки, які перебувають на тимчасово окупованій території, жінки-переселенки та киянки мають подібність значень двох незалежних змінних, на що вказує у графіку збіг ліній. Це означає, що наявність чи відсутність дітей в цих групах не впливає на рівень прояву почуття самотності. Відмінності впливу спостерігаються в групах жінок: релігійних, тих, що перебувають у виправній колонії, та у жінок з інвалідністю, на що вказують розбіжності ліній у графіку. Це означає, що жінки цих груп, які мають дітей, більшою мірою відчувають почуття самотності, ніж ті жінки, які не мають дітей. Разом з тим, неможливо стверджувати про наявність взаємодії між двома незалежними змінними (група жінок та наявність чи відсутність дітей) та самотністю. Це означає, що наявність чи відсутність дітей суттєво не впливає на прояви почуття самотності.

Висновки

Отримані в ході дослідження результати розкривають особливості переживання почуття самотності у жінок, які належать до різних соціальних груп, а також виявляють зв'язки між психологічними чинниками та рівнем переживання самотності.

Доведено, що на переживання почуття самотності у жінок впливає приналежність до певних соціальних груп, а наявність чи відсутність дітей суттєвого впливу на це переживання не мають.

Виявлена подібність проявів самотності та різний рівень переживання цього почуття у жінок, які належать до певних соціальних груп. У групу з низьким рівнем потрапили жінки, які перебувають на тимчасово окупованій території. Середній рівень переживання самотності виявлено в групі киянок. Високий рівень показник самотності зафіксовано у жінок, які перебувають у виправній колонії, і в жінок з інвалідністю. Окрім того встановлено, що жінки-переселенки можуть мати як низький, так і середній рівень переживання самотності, а група релігійних жінок – середній та високий рівень.

На рівні тенденції показано, що найвищий рівень переживання самотності виявляється в групі жінок з інвалідністю, а найнижчий у групі жінок, які знаходяться на тимчасово окупованій території.

Також емпірично встановлено, що чинниками переживання почуття самотності у жінок з різних соціальних груп є: життєрадісність, займана позиція особистості щодо себе й інших та особистісний потенціал. Вони дозволяють стверджувати, що чим більше у жінок спостерігається агресивно-негативна особистісна позиція щодо себе й інших та відсутня мотивація на успіх і самореалізацію, тим більше вони соціально дезадаптовані в соціумі і тим вищий їхній рівень почуття самотності. І навпаки, якщо жінки займають позицію позитивно-поблажливу що до себе й інших, життєрадісні та мають мотивацію на самореалізацію та успіх, тим більше вони соціально адаптовані і тим нижчий у них рівень переживання почуття самотності.

Перспективи подальших досліджень. Серед перспективних напрямків подальших досліджень вбачається розробка прогностичної регресійної моделі залежності між самотністю та її психологічними чинниками.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Cacioppo, J. T., Hawkley, L. C., & Ernst, J. M. (2006). Loneliness within a nomological net: An evolutionary perspective. *Journal of Research in Personality*, 40, 1054–1085. Retriever from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.487.3200&rep=rep1&type=pdf>

Cacioppo, J. T., Hughes, M. E., Waite, L. J., Hawkley, L. C., & Thisted, R. A. (2006). Loneliness as a specific risk factor for depressive symptoms: Cross-sectional

and longitudinal analyses. *Psychology and Aging*, 21(1), 140–151. doi: <https://doi.org/10.1037/0882-7974.21.1.140>

Di Tommaso, E., & Spinner, B. (1993). The Development and Initial Validation of Social and Emotional Loneliness Scale for Adults (SELSA). *Personality and Individual Differences*, 14(1), 127–134. doi: [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(93\)90182-3](https://doi.org/10.1016/0191-8869(93)90182-3)

Dykstra, P. A. & De Jong Gierveld, J. (2004). Gender and marital history differences in emotional and social loneliness among Dutch older adults. *Journal on Aging / La Revue Canadienne du Vieillessement*, 23, 141–155.

Foley, S., Linnehan, F., Greenhaus, H. Jeffrey, & Christy, H. (2006). The Impact of Gender Similarity, Racial Similarity, and Work Culture on Family-Supportive Supervision. *First Published Group & Organization Management*, 420–441. doi: <https://doi.org/10.1177/1059601106286884>

Green, L. R., Richardson, D. S., Lago, T., & Schatten-Jones, E. C. (2001). Network correlates of social and emotional loneliness in young and older adults. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(3), 281–288. doi: <https://doi.org/10.1177/0146167201273002>

Lindberg, M., Forsberg, L., & Karlberg, H. (2016). Gender dimensions in women's networking for social innovation. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 29(4), 410–423. doi: <https://doi.org/10.1080/13511610.2016.1166037>

Owens, S. J. & Swensen, C. H. (2000). Loneliness in older adult spousal caregivers. *Paper presented at the 108th Annual Meeting of the American Psychological Association, Washington* «Loneliness in older adult spousal caregivers» (Washington, August 2000). Washington, DC.

Pearl, A. (2007). Dykstra Social and Emotional Loneliness Among Divorced and Married Men and Women: Comparing the Deficit and Cognitive Perspectives. *Basic and Applied Social Psychology*, 29(1), 1–12. doi: <https://doi.org/10.1080/01973530701330843>

Pinquart, M., & Sörensen, S. (2001). Influences on loneliness in older adults: A meta-analysis. *Basic and Applied Social Psychology*, 23(4), 245–266. doi: <https://doi.org/10.1207/153248301753225702>

Sum, S., Mathews, M., Hughes, I., & Campbell, A. (2008). Internet Use and Loneliness in Older Adults. *Cyber Psychology & Behavior*, 11(2), 208–211. doi: [10.1089/cpb.2007.0010](https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0010)

Van Tilburg, T. G., Havens, B., & Gierveld, J. J. (2004). Loneliness among older adults in the Netherlands, Italy and Canada: A multi-faceted comparison. *Canadian Journal on Aging*, 23(2), 169–180. doi: [10.1353/cja.2004.0026](https://doi.org/10.1353/cja.2004.0026)

Берн, Ш. М. (2001). *Гендерная психология*. Санкт-Петербург, Москва : Прай-ЕВРОЗНАК, ОЛМА-Пресс.

Вансовская, Л. И., Гайда, В. К., & Гербачевский, В. К. и др. (1997). *Практикум по экспериментальной и практической психологии*. А. А. Крылова (Ред.). Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета.

Гасанова, П. Г., & Омарова, М. К. (2017). *Психология одиночества*. Киев : Общество с ограниченной ответственностью «Финансовая Рада Украины».

Голдберг, К. (2001). Одиночество как нарушение восприятия времени. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 4(31).

Духновский, С. В. (2007). *Одиночество в межличностных отношениях: диагностика и преодоление*. (Монография). Курган : Издательство Курганского государственного университета.

Духновский, С. В. (2006). Субъективная оценка межличностных отношений: описание методики. *Вестник Курганского государственного университета*, 2, 84–89. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/subektivnaya-otsenka-mezhlichnostnyh-otnosheniy-opisanie-metodiki/viewer>

Заворотных, Е. Н. (2009). *Социально-психологические особенности одиночества как субъективного переживания*. (Дисс. канд. психолог. наук). Санкт-Петербург.

Колесникова, Г. И. (2019). *Методология психолого-педагогических исследований* (2-е изд.). Москва : Издательство Юрайт.

Коростылева, Л. А. (2000). *Психология самореализация личности: брачно-семейные отношения*. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского государственного университета.

Корчагина, С. Г. (2008). *Психология одиночества*. Москва : Московский психолого-социальный институт.

Крюкова, Т. Л., & Екимчик, О. А. (2013). Результаты начального варианта адаптации русскоязычной «Шкалы одиночества» (LS) Дж. Гервельд и Т. фон Тилбурга, 1999. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. Серия: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика*, 19(4), 63–69. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21022777>

Кулаева, Е. В. (2009). *Самоопределение женщин с различными типами гендерной идентичности*. (Дисс. канд. психолог. наук). Ярославль.

Курицына, Е. В. Гендерная идентичности как фактор преодоления стрессов работающих женщин. *Материалы международной научно-практической конференции «Психология совладающего поведения» (г. Кострома, 16–18 мая 2007 г.)* (с. 256–258). – Кострома : Костромской государственный университет имени Н. А. Некрасова.

Леонтьев, Д. А. (2000). *Тест смысловжизненных ориентации (СЖО)* (2-е изд.). Москва : Смысл.

Мотков, О. И. (1998). Методика «Базовые стремления». *Газета «Школьный психолог»*, 35, 8–9. Режим доступа: http://www.ucheba.com/met_rus/k_psihologiya/k_psiholichnost/m_bazstremlenia_3.htm

Настольная книга практического психолога (2008). С. Т. Посохова, С. Л. Соловьева (Ред.). Москва : АСТ : ХРАНИТЕЛЬ, Санкт-Петербург : Сова.

Новицкая, Л. Ф. (2013). *Культура и возможность преодоления одиночества современного человека*. Москва : Флинта.

Практикум по гендерной психологии (2003). И. С. Клециной (Ред.). Санкт-Петербург : Питер.

Практикум по психологии здоровья (2005). Г. С. Никифорова (Ред.). Санкт-Петербург : Питер.

Пугачев, В. П. (2003). *Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом*. Москва : Аспект Пресс.

Райгородский, Д. Я. (2002). *Практическая психодиагностика. Методики и тесты*. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М».

Романова, Н. П., & Осинский, И. И. (2000). *Одинокие женщины: потребности, жизненные ориентации и пути их реализации*. (Монография). Чита : ЧитГТУ.

Сіляєва, В. І. (2004). Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Харків.

Слободчиков, И. М. (2007). Современные исследования переживания одиночества. *Психологическая наука и образование*, 12(3), 27–35. Режим доступа: https://psyjournals.ru/psyedu/2007/n3/Slobodchikov_full.shtml

Теоретические и прикладные вопросы психологии. Прикладные проблемы психологии (1995). А. А. Крылова. (Ред.). Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета.

Тихонов, Г. М. (2006). Феномен одиночества: теоретические и эмпирические аспекты. (Дисс. д-ра. философ. наук). Ижевск.

Токарева, М. Н. (2015). Теоретические основы изучения проблемы одиночества и ее взаимосвязь с общением в социальных сетях. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Филология, Педагогика, Психология*, 11, 129–135. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-izucheniya-problemy-odinochestva-i-ee-vzaimosvyaz-s-obscheniem-v-sotsialnyh-setyah/viewer>

Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., & Мануйлов, Г. М. (2002). Диагностика коммуникативной социальной компетентности (КСК). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп* (с. 138–149). Москва : Издательство Института Психотерапии.

Фромм, Э. (1990). *Бегство от свободы*. Москва : Прогресс.

Хамитов, Н. В. (2005). *Освобождение от одиночества*. Москва : ООО «Издательство АСТ», Харьков : «Горсинг».

Хорни, К. (1993). *Женская психология*. Санкт-Петербург : Восточно-Европейский институт психоанализа.

Цветкова, Н. А. (2014). Личностные особенности одиноких женщин, обращающихся за психологической помощью. *Женщина в российском обществе*, 3, 61–72. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnostnye-osobennosti-odinokih-zhenschin-obraschayuschih-sya-za-psihologicheskoy-pomoschyu/viewer>

Щитова, Н. В. (2009). Социально-психологические особенности одиноких женщин. (Дисс. канд. психол. наук). Воронеж.

References

Cacioppo, J. T., Hawkley, L. C., & Ernst, J. M. (2006). Loneliness within a nomological net: An evolutionary perspective. *Journal of Research in Personality*, 40, 1054–1085. Retriever from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.487.3200&rep=rep1&type=pdf>

Cacioppo, J. T., Hughes, M. E., Waite, L. J., Hawkley, L. C., & Thisted, R. A. (2006). Loneliness as a specific risk factor for depressive symptoms: Cross-sectional and longitudinal analyses. *Psychology and Aging*, 21(1), 140–151. doi: <https://doi.org/10.1037/0882-7974.21.1.140>

Di Tommaso, E., & Spinner, B. (1993). The Development and Initial Validation of Social and Emotional Loneliness Scale for Adults (SELSA). *Personality and Individual Differences*, 14(1), 127–134. doi: [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(93\)90182-3](https://doi.org/10.1016/0191-8869(93)90182-3)

Dykstra, P. A. & De Jong Gierveld, J. (2004). Gender and marital history differences in emotional and social loneliness among Dutch older adults. *Journal on Aging / La Revue Canadienne du Vieillessement*, 23, 141–155.

Foley, S., Linnehan, Frank, Greenhaus, H. Jeffrey, & Christy, H. (2006). The Impact of Gender Similarity, Racial Similarity, and Work Culture on Family-Supportive Supervision. *First Published Group & Organization Management*, 420–441. doi: <https://doi.org/10.1177/1059601106286884>

Green, L. R., Richardson, D. S., Lago, T., & Schatten-Jones, E. C. (2001). Network correlates of social and emotional loneliness in young and older adults. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(3), 281–288. doi: <https://doi.org/10.1177/0146167201273002>

Lindberg, M., Forsberg, L., & Karlberg, H. (2016). Gender dimensions in women's networking for social innovation. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 29(4), 410–423. doi: <https://doi.org/10.1080/13511610.2016.1166037>

Owens, S. J. & Swensen, C. H. (2000). Loneliness in older adultspousal caregivers. *Paper presented at the 108th Annual Meeting of the American Psychological Association, Washington «Loneliness in older adult spousal caregivers»* (Washington, August 2000). Washington, DC.

Pearl, A. (2007). Dykstra Social and Emotional Loneliness Among Divorced and Married Men and Women: Comparing the Deficit and Cognitive Perspectives. *Basic and Applied Social Psychology*, 29(1), 1–12. doi: <https://doi.org/10.1080/01973530701330843>

Pinquart, M., & Sörensen, S. (2001). Influences on loneliness in older adults: A meta-analysis. *Basic and Applied Social Psychology*, 23(4), 245–266. doi: [10.1207/153248301753225702](https://doi.org/10.1207/153248301753225702)

Sum, S., Mathews, M., Hughes, I., & Campbell, A. (2008). Internet Use and Loneliness in Older Adults. *Cyber Psychology & Behavior*, 11(2), 208–211. doi: [10.1089/cpb.2007.0010](https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0010)

Van Tilburg, T. G., Havens, B., & Gierveld, J. J. (2004). Loneliness among older adults in the Netherlands, Italy and Canada: A multi-faceted comparison. *Canadian Journal on Aging*, 23(2), 169–180. doi: [10.1353/cja.2004.0026](https://doi.org/10.1353/cja.2004.0026)

Bern, Sh. M. (2001). *Gendernaja psihologija [Gender Psychology]*. Sankt-Peterburg, Moscow : Praj-EVROZNAK, OLMA-Press. [in Russian].

Vansovskaja, L. I., Gajda, V. K., & Gerbachevskij, V. K. i dr. (1997). *Praktikum po jeksperimental'noj i prakticheskoj psihologii [Workshop on experimental and practical psychology]*. A. A. Krylova (Red.). Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. [in Russian].

Gasanova, P. G., & Omarova, M. K. (2017). *Psihologija odinochestva [Psychology of loneliness]*. Kiev: Obshhestvo s ogranichennoj otvetstvennost'ju «Finansovaja Rada Ukrainy». [in Ukrainian].

Goldberg, K. (2001). Odinochestvo kak narushenie vosprijatija vremeni [Loneliness as a violation of the perception of time]. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 4(31). [in Russian].

Duhnovskij, S. V. (2007). *Odinochestvo v mezhlchnostnyh otnoshenijah: diagnostika i preodolenie [Loneliness in interpersonal relationships: diagnosis and overcoming]*. Kurgan: Izdatel'stvo Kurganskogo gosudarstvennogo universiteta. [in Russian].

Duhnovskij, S. V. (2006). Sub"ektivnaja ocenka mezhlchnostnyh otnoshenij: opisanie metodiki [Subjective assessment of interpersonal relationships: a description of the methodology]. *Vestnik Kurganskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2, 84–89. [in

Russian]. Retriever from <https://cyberleninka.ru/article/n/subektivnaya-otsenka-mezhlichnostnyh-otnosheniy-opisanie-metodiki/viewer>

Zavorotnyh, E. N. (2009). Social'no-psichologicheskie osobennosti odinochestva kak sub"ektivnogo perezhivaniya [Socio-psychological features of loneliness as a subjective experience]. *Candidate's thesis*. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Kolesnikova, G. I. (2019). *Metodologiya psichologo-pedagogicheskikh issledovaniy [The methodology of psychological and pedagogical research]* (2-e izd.). Moskva : Izdatel'stvo Jurajt. [in Russian].

Korostyleva, L. A. (2000). *Psichologiya samorealizatsiya lichnosti: brachno-semejnye otnosheniya [Psychology of self-actualization of personality: marriage and family relations]*. Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. [in Russian].

Korchagina, S. G. (2008). *Psichologiya odinochestva [Psychology of loneliness]*. Moskva: Moskovskij psichologo-social'nyj institute. [in Russian].

Krjukova, T. L., & Ekimchik, O. A. (2013). Rezul'taty nachal'nogo varianta adaptatsii russkojazyčnoj «Shkaly odinochestva» (LS) Dzh. Gervel'd i T. fon Tilburga, 1999 [The results of the initial version of the adaptation of the Russian-speaking «Scale of Solitude» (LS) J. Gerveld and T. von Tilburg, 1999]. *Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.A. Nekrasova. Serija: Pedagogika. Psichologiya. Social'naja rabota. Juvenologija. Sociokinetika*, 19(4), 63–69. [in Russian]. Retrieved from <https://elibrary.ru/item.asp?id=21022777>

Kulaeva, E. V. (2009). Samoopredelenie zhenshhin s razlichnymi tipami gendernoj identichnosti [Self-determination of women with various types of gender identity]. *Candidate's thesis*. Jaroslavl'. [in Russian].

Kuricyna, E. V. Gendernaja identichnosti kak faktor preodolenija stressov rabotajushhih zhenshhin [Gender identity as a factor in overcoming the stresses of working women]. Proceedings from: Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija «Psichologiya sovladejushhego povedeniya» – *International scientific-practical conference "Psychology of coping behavior"* (Kostroma, May 16–18th, 2007) (pp. 256–258). – Kostroma: Kostromskoj gosudarstvennyj universitet imeni N. A. Nekrasova. [in Russian].

Leont'ev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennyh orientatsii (SZhO) [Test of meaning-life orientation (LSS)]* (2-e izd.). Moskva : Smysl. [in Russian].

Motkov, O. I. (1998). Metodika «Bazovye stremleniya» [Methodology "Basic aspirations"]. *Gazeta «Shkol'nyj psiholog»*, 35, 8–9. [in Russian]. Retrieved from http://www.ucheba.com/met_rus/k_psihologiya/k_psiholichnost/m_bazstremlenia_3.htm

Nastol'naja kniga prakticheskogo psihologa [Handbook of the Practical Psychologist] (2008). S. T. Posohova, S. L. Solov'eva (Red.). Moskva : AST : HRANITEL", Sankt-Peterburg : Sova. [in Russian].

Novickaja, L. F. (2013). *Kul'tura i vozmozhnost' preodoleniya odinochestva sovremennogo cheloveka [Culture and the opportunity to overcome the loneliness of modern man]*. Moskva : Flinta. [in Russian].

Praktikum po gendernoj psihologii [Practical work on gender psychology] (2003). I. S. Klecinoj (Red.). Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian].

Praktikum po psihologii zdorov'ja [Practical work on Health Psychology] (2005). G. S. Nikiforova (Red.). Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian].

Pugachev, V. P. (2003). *Testy, delovye igry, treningi v upravlenii personalom [Tests, business games, training in personnel management]*. Moscow : Aspekt Press. [in Russian].

Rajgarodskij, D. Ja. (2002). *Prakticheskaja psihodiagnostika. Metodiki i testy* [Practical psychodiagnosics. Methods and Tests]. Samara : Izdatel'skij Dom «BAHRAH-M». [in Russian].

Romanova, N. P., & Osinskij, I. I. (2000). *Odinokie zhenshhiny: potrebnosti, zhiznennye orientacii i puti ih realizacii* [Single women: needs, life orientations and ways of their realization]. Chita : ChitGTU. [in Russian].

Siljaeva, V. I. (2004). Psihologichne vivchennja ta korekcija obrazu Ja u samotnih zhinok [Psychological study and correction of the image of I in single women]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Harkiv. [in Ukrainian].

Slobodchikov, I. M. (2007). Sovremennye issledovanija perezhivaniya odinochestva [Contemporary Studies of Loneliness]. *Psihologicheskaja nauka i obrazovanie*, 12(3), 27–35. [in Russian]. Retrieved from https://psyjournals.ru/psyedu/2007/n3/Slobodchikov_full.shtml

Teoreticheskie i prikladnye voprosy psihologii. Prikladnye problemy psihologii [Theoretical and applied questions of psychology. Applied Psychology Problems] (1995). A. A. Krylova. (Red.). Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. [in Russian].

Tihonov, G. M. (2006). Fenomen odinochestva: teoreticheskie i jempiricheskie aspekty [The phenomenon of loneliness: theoretical and empirical aspects]. *Doctor's thesis*. Izhevsk. [in Russian].

Tokareva, M. N. (2015). Teoreticheskie osnovy izuchenija problemy odinochestva i ee vzaimosvjaz' s obshheniem v social'nyh setjah [Theoretical foundations of the study of loneliness and its relationship with social networking]. *Vestnik Baltijskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. Serija: Filologija, Pedagogika, Psihologija*, 11, 129–135. [in Russian]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-izucheniya-problemy-odinochestva-i-ee-vzaimosvjaz-s-obscheniem-v-sotsialnyh-setyah/viewer>

Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manujlov, G. M. (2002). Diagnostika kommunikativnoj social'noj kompetentnosti (KSK) [Diagnosis of communicative social competence (CSC)]. *Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp – Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups* (pp. 138–149). Moscow : Izdatel'stvo Intituta Psihoterapii. [in Russian].

Fromm, Je. (1990). *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom]. Moscow : Progress. [in Russian].

Hamitov, N. V. (2005). *Osvobozhdenie ot odinochestva* [Release from loneliness]. Moscow : OOO «Izdatel'stvo AST», Har'kov : «Torsing». [in Russian].

Horni, K. (1993). *Zhenskaja psihologija* [Women's Psychology]. Sankt-Peterburg : Vostochno-Evropejskij institut psihoanaliza. [in Russian].

Cvetkova, N. A. (2014). Lichnostnye osobennosti odinokih zhenshhin, obrashhajushhhsja za psihologicheskoj pomoshh'ju [Personal characteristics of single women seeking psychological help]. *Zhenshhina v rossijskom obshhestve*, 3, 61–72. [in Russian]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnostnye-osobennosti-odinokih-zhenschin-obraschayuschihsya-za-psihologicheskoy-pomoschyu/viewer>

Shhitova, N. V. (2009). Social'no-psihologicheskie osobennosti odinokih zhenshhin [Socio-psychological features of single women]. *Candidate's thesis*. Voronezh. [in Russian].

Abstract

Leonova I. M.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences)

E-mail: inoskazanie@mail.ru

PECULARITIES OF EXPERIENCE OF FEELING OF LONELINESS BY WOMEN FROM DIFFERENT SOCIAL GROUPS

The article presents the results of research on an experienced feeling of loneliness by women from different social groups. It was determined that an experienced feeling of loneliness by women was affected directly by the specific group membership. It was revealed as a trend that graver loneliness was observed in the group of women with disabilities, and the easiest one in the group of women at the temporarily occupied territory of Donbass or internally displaced women. The average level observed in the group of religious women from Kyiv.

Existence or absence of children at women had no significant effect on women's feeling of loneliness. The description indicated only that religious women in the penal colony or the disabled (deaf and dumb) women had graver loneliness than women at the temporarily occupied territory of Donbass, IDP or Kyivans.

The identified psychological factors that affect loneliness: cheerfulness, personal potential (successful or failed), present or absent motivation for self-realization and an individual position in relation to herself and others: positive-indulgent or aggressive-negative (socially adapted or disadaptive). Women without motivation to achieve success or to personal development, with aggressive behaviour and negative attitude to themselves and others, experiencing conflicts are more socially disadaptive in society and feel lonely than women with good mood, positive attitudes to themselves and others, cheerful, who are motivated for self-realization and success.

Key words: *loneliness, social groups, presence or absence of children, psychological factors, level of loneliness.*

Отримано – 24 січня 2020
Received – January 24, 2020

Рецензовано – 9 лютого 2020
Revision – February 9, 2020

Прийнято – 15 лютого 2020
Accepted – February 15, 2020

УДК 159.98

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).10](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).10)

Осьодло В. І.,

доктор психологічних наук,
професор, начальник гуманітарного інституту,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського,
E-mail: v.osyodlo@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2893-4721

Зубовський Д. С.,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу (проблем психологічного
вивчення особового складу)
НМЦ КП МОУ
E-mail: z.dmitry.zub@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8973-4868

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ

У статті наведені результати емпіричного дослідження індивідуально-психологічних чинників прояву посттравматичного зростання військовослужбовців – учасників АТО. Вибірку складали 297 військовослужбовців – учасників АТО (278 чоловічої та 19 жіночої статі) у віковому діапазоні від 19 до 54 років. В ході дослідження у групу індивідуально-психологічних чинників посттравматичного зростання учасників АТО було віднесено: основні характеристики особистості; диспозиційний оптимізм; копінг-стратегії; локус контролю.

Отримані емпіричні дані дали змогу встановити залежність вираженості феномену посттравматичного зростання від низки характеристик особистості, рівня диспозиційного оптимізму, інтернального локусу контролю та деяких функціональних видів копінг-стратегій учасників АТО. Зокрема загальна вираженість посттравматичного зростання значуще пов'язана з такими характеристиками особистості, як «доброзичливість» та «сумлінність». Також встановлено, що фактор №1 («зміни у сприйнятті власного «Я» / нові можливості») посттравматичного зростання статистично значуще корелював з фактором

«Відкритість мислення»; фактором № 2 («міжособистісні відносини») посттравматичного зростання значуще корелював з фактором «Доброзичливість»; фактором № 3 («життєва філософія») посттравматичного зростання значуще корелював з такими факторами особистості, як «Екстраверсія», «Доброзичливість» та «Сумлінність».

Крім цього, спостерігається позитивна кореляція із загальним рівнем оптимізму, що характерно як для вираженості посттравматичного зростання в цілому так і для окремих його сфер. Лише одна копінг-стратегія – позитивної переоцінки – продемонструвала статистично значущий кореляційний зв'язок із посттравматичним зростанням учасників бойових дій. Встановлені у дослідженні кореляційні зв'язки узгоджуються з результатами зарубіжних досліджень.

Ключові слова: *посттравматичне зростання, військовослужбовці, учасники АТО, індивідуально-психологічні характеристики, диспозиційний оптимізм, копінг-стратегія.*

Вступ

Постановка проблеми. У відповідь на гібридну війну, військово-політичним керівництвом України, з 14 квітня 2014 року проводилась антитерористична операція (АТО), яка з квітня 2018 року була замінена на Операцію об'єднаних сил (ООС).

У зв'язку з інтенсивністю та масштабністю бойових дій в ході АТО, її учасниками стала значна кількість військовослужбовців. Більшість з них брали участь у бойових діях і зазнали впливу значної кількості стресорів воєнної обстановки починаючи від низькоінтенсивних (перебування далеко від дому та сім'ї), до високоінтенсивних (смерть побратимів, особисті поранення, каліцтва людей в бойових умовах тощо).

Ці стресори стали суворим випробуванням фізичних та психологічних ресурсів військовослужбовців, їх здатності протистояти дії екстремальних чинників бойової обстановки. Участь у бойових діях значно впливала на особистість значної кількості військовослужбовців, змінюючи їхній внутрішній світ, емоційні стани, цінності, погляди на життя, що зумовлює потребу у психологічному супроводі зазначеної категорії військовослужбовців.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових праць із зазначеного питання свідчить, що тривалий час у психологічній науці основна увага акцентувалась на патологічних змінах особистості

учасників бойових дій. Ця тенденція знайшла своє відображення у появі та розвитку положень концепції посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Переважна більшість українських дослідників, починаючи з 2014 року, теж апелювали до негативних наслідків участі у бойових діях.

Водночас, низка зарубіжних досліджень свідчить про те, що внаслідок травматичної події тільки близько 10–20% демонструють негативні зміни у вигляді посттравматичного стресового розладу, більшість же навпаки, має досвід позитивних або адаптаційних змін особистості (Бодалев, Столин & Аванесов, 2000).

У зарубіжній психології позитивні наслідки травматичного досвіду знайшли своє відображення у концепції посттравматичного зростання особистості (ПТЗО). Піонери дослідження цього феномену Р. Тедескі та Л. Калхоун визначають посттравматичне зростання як «позитивні психологічні зміни, що виникли внаслідок боротьби з травматичними або складними життєвими обставинами» (Tedeschi & Calhoun, 1996: 3).

Емпіричні дослідження прояву ПТЗО серед учасників бойових дій здійснювалися переважно американськими вченими та фокусувалися на ветеранах таких збройних конфліктів, як війна в Перській затоці, війна в Іраку та операція «Нескорена свобода» у Афганістані (Бодалев, Столин & Аванесов, 2000). Щоправда за останні декілька років стали з'являтися й перші вітчизняні емпіричні дослідження присвячені прояву феномену посттравматичного зростання серед українських військовослужбовців. Зокрема, було здійснено першу адаптацію зарубіжних методик для вимірювання посттравматичного зростання, продемонстровано якісні та кількісні характеристики прояву цього феномену (Бодалев, Столин & Аванесов, 2000; Зубовський, 2018).

Водночас, незважаючи на здійснені вітчизняні дослідження залишається не розкритим питання про вплив індивідуально-психологічних характеристик військовослужбовців – учасників АТО на ймовірність появи у них посттравматичного зростання.

Мета статті: емпірично дослідити взаємозв'язок між індивідуально-психологічними характеристиками військовослужбовців – учасників АТО та проявом посттравматичного зростання.

Методологія дослідження

Формування вибірки дослідження здійснювалось за допомогою двох підходів: а) інтернет-опитування; б) традиційне опитування з використанням паперових бланків. Комбінація цих підходів зумовле-

на намаганням досягти максимальної репрезентативності вибіркової сукупності учасників АТО та достовірності емпіричних результатів. Подібні підходи властиві більшості сучасних емпіричних досліджень особистісного зростання учасників бойових дій, проведених за межами України.

Вибірку складали 297 військовослужбовців – учасників АТО (278 чоловічої та 19 жіночої статі) у віковому діапазоні від 19 до 54 років. Відсотковий розподіл досліджуваних за категоріями на момент їхньої участі в АТО був таким: 58,3% – офіцери, 13,9% – сержанти, 27,8% – солдати. За часом участі в АТО досліджувані поділялися так: 56,7% брали участь у 2014 році, 29,4% – у 2015 році, 11,1% – у 2016 році, 1,6% – у 2017 році.

В ході дослідження у групу індивідуально-психологічних чинників посттравматичного зростання учасників АТО було віднесено: основні характеристики особистості; диспозиційний оптимізм; копінг-стратегії; локус контролю.

У дослідженні застосовувались наступні психодіагностичні методики: «Опитувальник посттравматичного зростання» (ОПТЗ, україномовна адаптація) (Бодалев, Столин & Аванесов, 2000), «Опитувальник змін у поглядах» (ОЗУП, україномовна адаптація) (Зубовський, 2019), опитувальник «Велика п'ятірка – 2» (Зубовський, 2019), «Тест диспозиційного оптимізму» (Бодалев, Столин & Аванесов, 2000), опитувальник «Способи копінг-поведінки» (Крюкова & Куфтяк, 2007), «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» (Бодалев, Столин & Аванесов, 2000).

Результати і дискусія

Для дослідження взаємозв'язку між основними характеристики особистості учасників АТО та посттравматичним зростанням використовувався кореляційний аналіз між результатами за опитувальником «Велика п'ятірка – 2» (ОВП-2) та показниками за методиками для вивчення ПТЗО (табл. 1).

Як видно з наведених у таблиці 1 даних, середнє значення ОПТЗ було статистично значуще пов'язано з такими шкалами ОВП-2, як «доброзичливість» ($r = 0,24$; $p < 0,001$) та «сумлінність» ($r = 0,13$; $p < 0,045$). Ідентична закономірність спостерігалася для середнього значення шкали позитивних змін методики ОЗУП. Зокрема, сила кореляції для шкали «доброзичливість» перебувала на рівні $r = 0,26$ ($p < 0,001$); для шкали «сумлінність» на рівні $r = 0,20$ ($p < 0,012$).

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції між показниками опитувальника ОВП-2 та методик для оцінювання посттравматичного зростання

«Велика п'ятірка – 2»	Опитувальник посттравматичного зростання	Опитувальник змін у поглядах
«Екстраверсія»	$r = 0,09$ ($p = 0,143$)	$r = 0,08$ ($p = 0,302$)
«Доброзичливість»	$r = 0,24$ ($p < 0,001$)	$r = 0,26$ ($p < 0,001$)
«Сумлінність»	$r = 0,13$ ($p < 0,045$)	$r = 0,20$ ($p < 0,012$)
«Негативні емоції»	$r = -0,03$ ($p < 0,597$)	$r = -0,19$ ($p < 0,022$)
«Відкритість мислення»	$r = 0,10$ ($p = 0,115$)	$r = 0,09$ ($p = 0,271$)

Утім, щодо методики ОЗУП, окрім вищезазначених кореляцій, встановлено і статистично значущий негативний кореляційний зв'язок зі шкалою «негативні емоції» ($r = -0,19$; $p < 0,022$). Стосовно «Опитувальника посттравматичного зростання» вищезазначений взаємозв'язок не досягав статистичної значущості.

Встановлені у дослідженні кореляційні зв'язки узгоджуються з низкою результатів зарубіжних праць. Зокрема, Дж. Шекспір-Френч у дослідженні працівників швидкої медичної допомоги встановила значущий кореляційний зв'язок між вираженістю посттравматичного зростання та фактором «доброзичливість» на рівні ($r = 0,14$; $p < 0,01$); ідентичну силу кореляції констатовано для фактора «сумлінність» ($r = 0,14$; $p < 0,01$) (Shakespeare-Finch, Gow & Smith, 2005). Про таку ж закономірність повідомляв А. Каранчі у дослідженні посттравматичного зростання турецьких громадян (969 дорослих): «сумлінність» ($r = 0,19$; $p < 0,05$), «доброзичливість» ($r = 0,21$; $p < 0,05$) (Karanci, Işık, Aker, Gül, Erkan, & Özkol, H., et al., 2012).

Встановлені у нашому дослідженні взаємозв'язки між вираженістю ПТЗО та особистісними рисами учасників АТО є цілком логічними з точки зору сутнісного наповнення останніх. Зокрема, як зазначали у своїх наукових працях Р. МакКрай та О. Джон, «сумлінність» як особистісна риса передбачає високий рівень саморегуляції, наполегливості, контролю імпульсивності, орієнтації на досягнення та самодисципліну (McCrae & John, 1992). Встановлено, що ці риси істотно пов'язані з проблемно-орієн-

тованими копінг-стратегіями та схильністю до когнітивної реструктуризації. Як наслідок, цілком імовірно, що військовослужбовцям із вираженими особистісними рисами за фактором «Сумлінність» значно простіше опрацьовувати свій травматичний досвід і безпосередньо долати його наслідки. Такі військовослужбовці меншою мірою застосовують малоефективну копінг-стратегію уникнення та більшою мірою орієнтовані на сприймання зростання в усіх його проявах. Зокрема, у деяких зарубіжних дослідженнях встановлено, що сумлінність доволі тісно пов'язана з кількістю позитивних подій у житті (Magnus, Diener, Fujita & Pavot, 1993). Також цілком імовірно, що ті військовослужбовці, які вже мають схильність до дисциплінованості та твердий характер, у результаті пережитих бойових дій починають ще більше цінувати в собі ці якості та розвивати їх у майбутньому.

Що стосується фактора «доброзичливість», то згідно з Р. МакКрайом та О. Джоном він відображає такі особистісні риси, як довірливість, альтруїзм та поступливість (McCrae & John, 1992). В іншому дослідженні встановлено, що ці риси особистості пов'язані з високим рівнем як суб'єктивно сприйнятої, так і об'єктивно наданої соціальної підтримки (Bowling, Beehr & Swader, 2005). Як наслідок, цілком розумно припустити, що ця риса особистості значно полегшує прояв ПТЗО, стає поштовхом до прийняття травматичної події та пошуку соціальної підтримки для її подолання.

Доволі суперечлива для інтерпретації ситуація склалася з фактором «негативні емоції» (нейротизм, за деякими авторами). Цей фактор представлений такими рисами, як негативна емоційність, фізіологічна реактивність на стрес, тривожність та дратівливість (McCrae & John, 1992). Той факт, що у випадку використання однієї методики на оцінку посттравматичного зростання спостерігався негативний кореляційний зв'язок з фактором «негативні емоції», а у випадку використання іншої жодного зв'язку не було, є ознакою доволі складного співвідношення цієї особистісної риси із проявом особистісного зростання.

Аналіз зарубіжної емпіричної літератури засвідчує, що у більшості досліджень не встановлено значущих взаємозв'язків між ПТЗО та нейротизмом. Зокрема, такі дані зафіксовані у дослідженнях Р. Тадеші та Л. Салхаун, а також Дж. Шекспір-Френч (Shakespeare-Finch, Gow & Smith, 2005; Tedeschi & Calhoun, 1996). Ці науковці дійшли висновку, що така закономірність свідчить про те, що нейротизм, як правило, не пов'язаний із психологічним здоров'ям та являє собою окрему психологічну конструкцію. Позитивні й негативні впливи травмуючих подій, імовірно, можуть співіснувати в одній особі. Тобто коли певна особа сприймає переваги свого досвіду, вона не обов'язково заперечує наявність певних психологічних труднощів (Tedeschi & Calhoun, 1996).

Для поглиблення розуміння зв'язку між особистісними рисами учасників АТО та проявом посттравматичного зростання використувався кореляційний аналіз між показниками ОВП-2 і трьома факторами ОПТЗ (табл. 2).

Як можна помітити з наведених даних, фактор № 1 статистично значуще корелював лише з фактором «Відкритість мислення» ($r = 0,20$; $p < 0,002$). Жоден інший фактор не продемонстрував значущого зв'язку із зазначеною сферою посттравматичного зростання учасників АТО.

Слід зауважити, що подібний взаємозв'язок зафіксовано в низці зарубіжних емпіричних праць. Зокрема, Р. Тадеші та Л. Келхаунв своєму дослідженні встановили, що кореляційний зв'язок між фактором «нові можливості» англомовної версії ОПТЗ та шкалою «Відкритість досвіду» (методика «NEOPI») виявився на рівні ($r = 0,25$; $p < 0,01$) (Tedeschi & Calhoun, 1996). З огляду на те, що пункти вищезазначеної оригінальної шкали при факторизації україномовної версії методики сформували фактор № 1 «Зміни у сприйнятті власного «Я» / нові можливості», зазначені результати можна вважати взаємодоповнюючими. Щоправда, у дослідженні Р. Тадеші та Л. Келхаунв вказана сфера зростання також статистично значуще корелювала з шкалою «Екстраверсія» ($r = 0,16$; $p = 0,01$). У нашому дослідженні цей зв'язок не досягнув необхідної значущості ($r = 0,11$; $p = 0,084$) (тенденція зберігалась).

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції між результатами ОВП-2 та сферами прояву посттравматичного зростання учасників АТО

«Велика п'ятірка – 2»	Фактор № 1 «Зміни у сприйнятті власного «Я» / нові можливості»	Фактор № 2 «Міжособистісні відносини»	Фактор № 3 «Життєва філософія»
«Екстраверсія»	$r = 0,11$ ($p = 0,084$)	$r = 0,01$ ($p = 0,861$)	$r = 0,13$ ($p < 0,045$)
«Доброзичливість»	$r = 0,09$ ($p = 0,164$)	$r = 0,38$ ($p < 0,001$)	$r = 0,16$ ($p < 0,045$)
«Сумлінність»	$r = 0,11$ ($p = 0,092$)	$r = 0,10$ ($p = 0,113$)	$r = 0,13$ ($p < 0,045$)
«Негативні емоції»	$r = -0,07$ ($p = 0,252$)	$r = -0,01$ ($p = 0,846$)	$r = 0,08$ ($p = 0,474$)
«Відкритість мислення»	$r = 0,20$ ($p < 0,002$)	$r = -0,03$ ($p = 0,662$)	$r = 0,03$ ($p = 0,682$)

Згідно з Р. МакКрайом та О. Джоном, особи з вираженим фактором відкритості новому досвіду є інтелектуально допитливими, винахідливими та емоційно чуйними (McCrae, & John, 1992). З огляду на те, що когнітивна обробка є вкрай важливою для посттравматичного зростання, цілком логічно очікувати, що військовослужбовців, які проявляють відкритість мислення, з більшою ймовірністю будуть готові опрацьовувати травматичний досвід. Вони здатні застосовувати свій травматичний досвід для навчання та особистісного розвитку. Крім того, відкритість мислення зумовлює інтерес військовослужбовців до нових ситуацій, нових вражень та ідей. Цей природний інтерес представлений: твердженням № 14 *«Я відчую появу нових можливостей, які раніше були мені недоступними»*; твердженням № 11 *«Я можу зробити своє життя кращим»*; твердження № 7 *«Я спрямував своє життя по новому шляху»*; твердження № 17 *«Я більш охоче намагаюся змінювати речі, які потребують змін»*; твердження № 3 *«У мене з'явилися нові інтереси»*.

Також у ході дослідження встановлено позитивний кореляційний зв'язок між фактором № 2 «Міжособистісні відносини» та особистісним фактором «Доброзичливість» ($r = 0,38$; $p < 0,001$). Жоден інший фактор особистості не продемонстрував статистично значущий зв'язок із вказаною сферою посттравматичного зростання учасників АТО.

Встановлений кореляційний зв'язок цілком очікуваний з точки зору сутнісного наповнення фактора «Доброзичливість» та фактора № 2 «Міжособистісні відносини». Особи з домінуючим фактором «Доброзичливість» схильні до висловлення запиту та сприймання соціальної підтримки, саморозкриття та отримання розуміння. Це робить вказаних осіб особливо схильними до знаходження позитивних змін за фактором № 2 «Міжособистісні відносини», який представляють: твердження № 6 *«Я зрозумів, що можу покластися на людей, якщо потраплю в небезпеку»*; твердження № 9 *«Я легше виражаю свої емоції»*; твердження № 20 *«Я багато дізнався про те, якими чудовими бувають люди»*. Окрім зазначеного, така риса особистості підштовхує військовослужбовців до знаходження позитивних здобутків у сфері родини та оточення: твердження № 21 *«Я став більше визнавати, що маю потребу в інших людях»*; твердження № 15 *«У мене з'явилося більше співчуття до інших»*; твердження № 16 *«Я докладая більше зусиль для налагодження та збереження взаємовідносин з іншими»*; твердження № 8 *«Я відчую значну близькість з оточуючими»*.

Окрім цього, у нашому дослідженні спостерігався статистично значущий кореляційний зв'язок між фактором № 3 «Життєва філософія» і такими факторами особистості як «Екстраверсія» ($r=0,13$; $p<0,045$),

«Доброзичливість» ($r = 0,16$; $p < 0,045$) та «Сумлінність» ($r = 0,13$; $p < 0,045$).

Існування зв'язку між цією сферою посттравматичного зростання та екстраверсією цілком очікуване, оскільки екстраверти здатні краще переносити збудження та використовувати соціальну підтримку. Подібні кореляційні зв'язки також зафіксовані у дослідженні Р. Тадеші та Л. Келхауна (Tedeschi & Calhoun, 1996). З огляду на те, що твердження вищезазначених оригінальних шкал в українськомовній методиці наповнювали фактор № 3 «Життєва філософія», ці результати можна вважати ідентичними.

Для емпіричної перевірки взаємозв'язку між диспозиційним оптимізмом та вираженістю посттравматичного зростання учасників АТО використовувався кореляційний аналіз між середнім значенням «Тесту диспозиційного оптимізму» (ТДО) та методиками оцінки посттравматичного зростання (табл. 3).

Таблиця 3

Значення коефіцієнтів кореляції між результатами ПДО та методик для оцінювання посттравматичного зростання

Методика	Опитувальник посттравматичного зростання	Опитувальник змін у поглядах
Тест диспозиційного оптимізму (загальний бал)	$r = 0,25$ ($p < 0,001$)	$r = 0,25$ ($p < 0,004$)
Тест диспозиційного оптимізму (субшкала негативних очікувань)	$r = -0,15$ ($p < 0,029$)	$r = -0,21$ ($p < 0,015$)
Тест диспозиційного оптимізму (субшкала позитивних очікувань)	$r = 0,27$ ($p < 0,001$)	$r = 0,18$ ($p < 0,038$)

Отримані дані засвідчили, що середнє значення методики ОПТЗ статистично значуще пов'язане із загальним балом ТДО ($r = 0,25$; $p < 0,001$), а також субшкалою позитивних очікувань ($r = 0,27$; $p < 0,001$). Окрім того, між середнім значенням ОПТЗ та субшкалою негативних очікувань ТДО спостерігалася статистично значуща негативна кореляція ($r = -0,15$; $p < 0,029$).

Ідентична закономірність спостерігалася для середнього значення методики ОЗУП. Зокрема, сила кореляції із загальним балом ТДО перебувала на рівні $r = 0,25$ ($p < 0,004$); із субшкалою позитивних очікувань ТДО – на рівні $r = 0,18$ ($p < 0,038$). Як і у попередньому випадку,

між середнім значенням ОЗУП та субшкалою негативних очікувань ТДО спостерігався негативний зв'язок.

Встановлені у дослідженні кореляційні зв'язки узгоджуються з результатами зарубіжних досліджень (Park, Cohen, & Murch, 1996; Tedeschi & Calhoun, 1996). Серед учасників бойових дій позитивний взаємозв'язок ($r = 0,54$; $p < 0,01$) між диспозиційним оптимізмом та особистісним зростанням зафіксовано у дослідженні А. Фебер (Feder, Southwick, Goetz, Wang, Alonso, & Smith, et al., 2008).

Для глибшого вивчення взаємозв'язку між диспозиційним оптимізмом та посттравматичним зростанням нами використовувався кореляційний аналіз між показниками ТДО та трьома факторами ОПТЗ (табл. 4).

Таблиця 4

Значення коефіцієнтів кореляції між показниками ТДО та сферами прояву посттравматичного зростання учасників АТО

	Фактор № 1 «Зміни у сприйнятті власного «Я» / нові можливості»	Фактор № 2 «Міжособи- стісні відносини»	Фактор № 3 «Життєва філософія»
Тест диспозиційного оптимізму (загальний бал)	$r = 0,18$ ($p < 0,006$)	$r = 0,24$ ($p < 0,001$)	$r = 0,22$ ($p < 0,001$)
Тест диспозиційного оптимізму (позитивні очікування)	$r = 0,18$ ($p < 0,009$)	$r = 0,26$ ($p < 0,001$)	$r = 0,32$ ($p < 0,001$)
Тесту диспозиційного оптимізму (негативні очікування)	$r = -0,13$ ($p < 0,057$)	$r = -0,14$ ($p < 0,035$)	$r = -0,08$ ($p < 0,211$)

Як видно з наведених у таблиці даних, загальний бал ТДО був значуще пов'язаний з усіма сферами посттравматичного зростання.

Встановлений у дослідженні статистично значущий кореляційний зв'язок між диспозиційним оптимізмом та посттравматичним особистісним зростанням учасників АТО є цілком зрозумілим з точки зору наявних сьогодні наукових відомостей про психологічну сутність феномену диспозиційного оптимізму. Так, у науковій літературі констатується визначне місце диспозиційного оптимізму у структурі психологічної стійкості особистості (Lechner & Antoni, 2004). Зазначається, що оптимісти

постійно намагаються відшукувати та підкреслювати позитивні аспекти у складних життєвих ситуаціях, що дає їм змогу переспрямовувати свою увагу на релевантні проблемно-орієнтовані копінг-стратегії. На наш погляд, такий пошук позитиву значно підвищує ймовірність формування позитивних психологічних змін у військовослужбовців після перебування в зоні бойових дій. Оптимістичні військовослужбовці здатні доволі швидко помітити певні позитивні тенденції у своїй особистості ще на початку їх формування і за допомогою природної схильності розвинути ці позитивні зміни в особистісні психологічні ресурси.

Також, на наш погляд, диспозиційний оптимізм може бути пов'язаний із посттравматичним зростанням учасників АТО завдяки його впливу на процес когнітивного опрацювання травматичного досвіду. Зокрема, Л. Ассінвол, Л. Ріchter та Р. Хоффман встановили, що оптимісти здатні краще зосереджувати свою увагу та ресурси на найважливіших питаннях і абстрагуватися від негативних або не придатних для розв'язання проблем (Aspinwall, Richter & Hoffman, 2001). Це вміння може бути особливо важливим для когнітивної переробки, що відбувається після травми. У зарубіжній психотравматології часто констатується, що особи, які пережили психологічну травму, схильні рефлексувати про конфлікт цілей та когнітивних схем, що склався у їхньому житті. Вони починають поділяти своє життя на відрізки «до» та «після» кризової життєвої події (ситуація кардинального життєвого повороту). Життєві цілі та схеми, які були актуальними до вказаного життєвого повороту, могли бути актуальними колись, але не актуальні зараз. Це особливо часто трапляється у випадку, коли поставлені цілі або схеми є надзвичайно високого порядку (пов'язаними з ідентичністю та метою). Свого часу вказані цілі й когнітивні схеми вважалися правильними та цілковито досяжними, але тепер, після травматичної події, є практично недосяжними. Звільнення від недосяжних цілей або світогляду, які не можуть умістити реальність після травми, може дозволити особам, які її пережили, сформувані нові цілі та світогляд. Це дасть їм змогу усвідомити, що вони рухаються до досягнення своєї мети у тому світі і в тих умовах, у яких це можливо зараз.

Негативний кореляційний взаємозв'язок між субшкалою негативних очікувань ТДО та проявом посттравматичного зростання учасників АТО можна пояснити тим фактом, що особи з песимістичним складом характеру нечасто переживають позитивні очікування стосовно подолання труднощів і частіше реагують на них пасивною або звикаючою поведінкою.

Окрім зазначеного, слід зауважити, що в нашому дослідженні між проявом посттравматичного зростання та оптимізмом завжди спосте-

рігалася лише помірна кореляція: для показників двох методик вона мала значення від ($r = 0,25$). На нашу думку, це підтримує твердження Р. Тадеші про те, що посттравматичне зростання та оптимізм є різними психологічними концептами.

Окрім диспозиційних характеристик особистості, у дослідженні також вивчали роль та місце типу копінг-поведінки в детермінації посттравматичного зростання учасників АТО. Як основний показник типу копінг-поведінки застосовувався опитувальник «Способи копінг-поведінки Р. Лазаруса» (ОСКП). Розраховувався коефіцієнт кореляції між «сирими балами» субшкал ОСКП та показниками методики оцінки посттравматичного зростання (табл. 5).

Як видно з наведених даних, лише одна копінг-стратегія – позитивної переоцінки – продемонструвала статистично значущий кореляційний зв'язок із посттравматичним зростанням учасників бойових дій. Зокрема, сила кореляційного зв'язку із середнім значенням методики ОПТЗ перебувала на рівні $r = 0,23$ ($p < 0,007$). Із середнім значенням ОЗУП сила кореляційного зв'язку виявляється на рівні $r = 0,27$ ($p < 0,001$).

Таблиця 5

Значення коефіцієнтів кореляції при аналізі ОСКП

Опитувальник копінг-поведінки	Опитувальник посттравматичного зростання	Опитувальник змін у поглядах
Конфронтаційний допінг	$r = -0,11$ ($p=0,081$)	$r = 0,05$ ($p=0,510$)
Дистанціювання	$r = 0,05$ ($p=0,573$)	$r = 0,02$ ($p=0,737$)
Самоконтроль	$r = -0,01$ ($p=0,855$)	$r = -0,02$ ($p=0,730$)
Пошук соціальної підтримки	$r = -0,01$ ($p=0,878$)	$r = -0,05$ ($p=0,424$)
Прийняття відповідальності	$r = -0,05$ ($p=0,565$)	$r = -0,01$ ($p=0,906$)
Втеча – уникнення	$r = -0,07$ ($p=0,416$)	$r = -0,04$ ($p=0,541$)
Планування вирішення проблем	$r = 0,10$ ($p=0,230$)	$r = 0,02$ ($p=0,743$)
Позитивна переоцінка	$r = 0,23$ ($p < 0,007$)	$r = 0,27$ ($p < 0,001$)

Встановлена нами закономірність кореляційного зв'язку є цілком очікуваною з огляду на сутнісне наповнення стратегії позитивної переоцінки. Учасники АТО, які застосовують цю стратегію, намагаються подолати негативні переживання за рахунок їх позитивного переосмислення, розглядають її як стимул до особистісного зростання. Для таких військовослужбовців характерна орієнтованість на надособистісне, філософське осмислення проблемної ситуації, включення її до ширшого контексту роботи особистості щодо саморозвитку. Як зазначала К. Пак, особи, в яких домінує копінг-стратегія позитивної переоцінки, ставлять перед собою завдання «навчитися чогось нового в результаті свого досвіду» і насамперед «зрости як особистість» (Park, Cohen & Murch, 1996:97). Окрім того, цілком можливо, що зусилля військовослужбовця, спрямовані на позитивну інтерпретацію травматичного досвіду, можуть спрацьовувати як самоздійснюване пророцтво і, як наслідок, пришвидшувати перебіг процесу позитивних особистісних змін.

Доцільно також зазначити, що встановлений у ході нашого дослідження взаємозв'язок між копінг-стратегією позитивної переоцінки та ПТЗО цілком узгоджується з результатами двох метааналітичних досліджень, нещодавно проведених зарубіжними науковцями. Так, за результатами метааналітичного дослідження В. Гелгесона і К. Рейнольдс, проведеного у 2006 році на семи емпіричних роботах, встановлено статистично значущий вплив стратегії позитивної переоцінки на рівень посттравматичного зростання (Helgeson, Reynolds & Tomich, 2006). До подібного висновку в 2009 році дійшли також Г. Праті та Л. Пітрантоні на розширеній вибірковій сукупності досліджень (Prati & Pietrantonì, 2009).

Для емпіричної перевірки взаємозв'язку між типом локусу контролю та вираженістю посттравматичного зростання учасників АТО використовувався кореляційний аналіз (табл. 7).

Таблиця 7

Значення коефіцієнтів кореляції між показниками локусу контролю та показниками посттравматичного зростання

Тест «Локусу контролю Роттера»	Опитувальник посттравматичного зростання	Опитувальник змін у поглядах
Шкала «Екстернальність»	$r = -0,15$ ($p < 0,026$)	$r = -0,17$ ($p = 0,058$)
Шкала «Інтернальність»	$r = 0,15$ ($p < 0,026$)	$r = 0,17$ ($p = 0,058$)

Як можна помітити із наведених даних, спостерігався значущий кореляційний зв'язок між середнім значенням шкали «Інтернальність» та середнім значенням ОПТЗ, а також статистично значущий негативний зв'язок між шкалою «Екстернальність» та середнім значенням ОПТЗ. Взаємозв'язок з методикою ОЗУП продемонстрував ідентичну тенденцію, однак не досягнув статистичної значущості.

Встановлені у нашому дослідженні взаємозв'язки типу локусу контролю та посттравматичного зростання можуть бути інтерпретовані в декількох площинах. Так, позитивний взаємозв'язок між інтернальним локусом контролю та рівнем зростання можна пояснити тим, що інтернальний локус контролю опосередковано впливає на застосування ефективних проблемно-сфокусованих копінг-стратегій, які, як було продемонстровано в попередньому пункті, сприяють особистісному зростанню. Емпіричну підтримку такої точці зору було знайдено в дослідженні А. Меркер (Maercker & Langner, 2001), який встановив, що посттравматичне зростання позитивно пов'язане з інтернальним локусом контролю на рівні $r = 0,34$ ($p < 0,05$).

Своею чергою, екстернальний локус контролю негативно пов'язаний із ПТЗО через те, що такий тип локусу контролю зазвичай характерний для осіб з такими особистісними рисами, як: непевність у своїх можливостях, неврівноваженість, прагнення відкласти реалізацію намірів на невизначений термін, тривожність, підозрілість, конформність та агресивність. За неможливості впливати на перебіг подій в осіб із зовнішнім локусом контролю зазвичай формується безпорадність та знижується пошукова активність, що не дає змогу виявити позитивні здобутки в результаті набутого досвіду.

Висновки

Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних чинників прояву посттравматичного зростання учасників АТО дало змогу встановити зв'язок вираженості цього феномену від низки характеристик особистості, рівня диспозиційного оптимізму, інтернального локусу контролю та деяких функціональних видів копінг-стратегій учасників АТО. Зокрема вираженість посттравматичного зростання значуще пов'язана з такими характеристиками особистості, як «доброзичливість» та «сумлінність». Крім цього, спостерігається позитивна кореляція із загальним рівнем оптимізму, що характерно як для вираженості посттравматичного зростання в цілому, так і для окремих його сфер. Лише одна копінг-стратегія – позитивної переоцінки – продемонструвала статистично значущий кореляційний зв'язок із посттравматичним зростанням учасників бойових дій.

Перспективи подальших досліджень. Описане у цій статті емпіричне дослідження побудоване у форматі одномоментного психодіагностично зрізу, що не дозволяє встановити прогностичний вплив вивчених індивідуально-психологічних характеристик на подальший прояв посттравматичного зростання у військовослужбовців. Для з'ясування цього впливу подальші емпіричні дослідження повинні відбуватись у руслі лонгітудної парадигми.

Декларація про конфлікт інтересів. Автори заявляю про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Aldwin, C. M., Levenson, M. R., & Spiro, A. (1994). Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? *Psychology and aging*, 9(1), 34–44. doi: 10.1037//0882-7974.9.1.34

Aspinwall, L. G., Richter, L., & Hoffman, R. R. (2001). Understanding how optimism works: An examination of optimists' adaptive moderation of belief and behavior. Optimism and pessimism: *Implications for theory, research, and practice*, 217–238. doi: <https://doi.org/10.1037/10385-010>

Bowling, N., Beehr, T., & Swader, W. (2005). Giving and receiving social support at work: The roles of personality and reciprocity. *Journal of Vocational Behavior*, 67(3), 476–489. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.08.004>

Feder, A., Southwick, S. M., Goetz, R. R., Wang, Y., Alonso, A., & Smith, B., et al. (2008). Posttraumatic growth in former Vietnam prisoners of war. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 71(4), 359–370. doi: 10.1521/psyc.2008.71.4.359.

Helgeson, V. S., Reynolds, K. A., & Tomich, P. L. (2006). A meta-analytic review of benefit finding and growth. *Journal of consulting and clinical psychology*, 74(5), 797–816. doi: 10.1037/0022-006X.74.5.797

Karanci, A. N., Işıklı, S., Aker, A. T., Gül, E. I., Erkan, B. B., & Özkol, H., et al. (2012). Personality, posttraumatic stress and trauma type: factors contributing to posttraumatic growth and its domains in a Turkish community sample. *European journal of psychotraumatology*, 3(1), 1–14. doi: <https://doi.org/10.3402/ejpt.v3i0.17303>

Lechner, S. C., & Antoni, M. H. (2004). Posttraumatic growth and group-based interventions for persons dealing with cancer: Whathave we learned so far? *Journal of Psychologica Inquiry*, 15(1), 35–41.

Magnus, K., Diener, E., Fujita, F., & Pavot, W. (1993). Extraversion and neuroticism as predictors of objective life events: a longitudinal analysis. *Journal of personality and social psychology*, 65(5), 1046–1053. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.65.5.1046>

Maercker, A., & Langner, R. (2001). Persönliche Reifung (personal growth) durch Belastungen und Traumata: Validierung zweier deutschsprachiger Fragebogenversionen. *Diagnostica*, 47(3), 153–162. doi: 10.1026//0012-1924.47.3.153

McCrae, R. R., & John, O. P. (1992). An introduction to the five-factor model and its applications. *Journal of personality*, 60(2), 175–215. doi: 10.1111/j.1467-6494.1992.tb00970.x

Park, C. L., Cohen, L. H., & Murch, R. L. (1996). Assessment and prediction of stress-related growth. *Journal of personality*, 64(1), 71–105. doi: 10.1111/j.1467-6494.1996.tb00815.x

Prati, G., & Pietrantonio, L. (2009). Optimism, social support, and coping strategies as factors contributing to posttraumatic growth: A meta-analysis. *Journal of loss and trauma*, 14(5), 364–388. doi: <https://doi.org/10.1080/15325020902724271>

Shakespeare-Finch, J., Gow, K., & Smith, S. (2005). Personality, coping and posttraumatic growth in emergency ambulance personnel. *Traumatology*, 11(4), 325–334. doi: <https://doi.org/10.1177/153476560501100410>

Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455–471. doi: 10.1007/bf02103658

Бодалев, А. А., Столин, В. В., & Аванесов, В. С. (2000). *Общая психодиагностика*. Санкт-Петербург: Издательство «Речь».

Гордеева, Т. О., Сычев, О. А., & Осин, Е. Н. (2010). Разработка русскоязычной версии теста диспозиционного оптимизма (ЛОТ). *Психологическая диагностика*, 2, 36–64. Режим доступа: <http://www.bigpi.biysk.ru/psyfac/downloads/docs/so102.pdf>

Зубовський, Д. С. (2018). Адаптація та апробація україномовної версії методики «Опитувальник посттравматичного зростання». *Психологічний часопис*, 7(17), 121–135. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2018.7.17.8>

Зубовський, Д. С. (2018). Структура прояву особистісного зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 3(47), 177–188. Режим доступу: <http://tppjournal.com.ua/contents/n47y2k18folder/n47y2k18a24.html>

Зубовський, Д. С. (2019). *Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період*. (Дис. канд. психол. наук). Київ.

Крюкова, Т. Л., & Куфтяк, Е. В. (2007). Опросник способів совладання (адаптація методики WCQ). *Журнал практического психолога*, 3, 93–112.

References

Aldwin, C. M., Levenson, M. R., & Spiro, A. (1994). Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? *Psychology and aging*, 9(1), 34–44. doi: 10.1037//0882-7974.9.1.34

Aspinwall, L. G., Richter, L., & Hoffman, R. R. (2001). Understanding how optimism works: An examination of optimists' adaptive moderation of belief and behavior. Optimism and pessimism: Implications for theory, research, and practice, 217–238. doi: <https://doi.org/10.1037/10385-010>

Bowling, N., Beehr, T., & Swader, W. (2005). Giving and receiving social support at work: The roles of personality and reciprocity. *Journal of Vocational Behavior*, 67(3), 476–489. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.08.004>

Feder, A., Southwick, S. M., Goetz, R. R., Wang, Y., Alonso, A., & Smith, B., et al. (2008). Posttraumatic growth in former Vietnam prisoners of war. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 71(4), 359–370. doi: 10.1521/psyc.2008.71.4.359.

Helgeson, V. S., Reynolds, K. A., & Tomich, P. L. (2006). A meta-analytic review of benefit finding and growth. *Journal of consulting and clinical psychology*, 74(5), 797–816. doi: 10.1037/0022-006X.74.5.797

Karanci, A. N., Işıklı, S., Aker, A. T., Gül, E. I., Erkan, B. B., & Özkol, H., et al. (2012). Personality, posttraumatic stress and trauma type: factors contributing to posttraumatic growth and its domains in a Turkish community sample. *European journal of psychotraumatology*, 3(1), 1–14. doi: <https://doi.org/10.3402/ejpt.v3i0.17303>

Lechner, S. C., & Antoni, M. H. (2004). Posttraumatic growth and group-based interventions for persons dealing with cancer: What have we learned so far? *Journal of Psychosocial Inquiry*, 15(1), 35–41.

Magnus, K., Diener, E., Fujita, F., & Pavot, W. (1993). Extraversion and neuroticism as predictors of objective life events: a longitudinal analysis. *Journal of personality and social psychology*, 65(5), 1046–1053. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.65.5.1046>

Maercker, A., & Langner, R. (2001). Persönliche Reifung (personal growth) durch Belastungen und Traumata: Validierung zweier deutschsprachiger Fragebogenversionen. *Diagnostica*, 47(3), 153–162. doi: [10.1026//0012-1924.47.3.153](https://doi.org/10.1026//0012-1924.47.3.153)

McCrae, R. R., & John, O. P. (1992). An introduction to the five-factor model and its applications. *Journal of personality*, 60(2), 175–215. doi: [10.1111/j.1467-6494.1992.tb00970.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1992.tb00970.x)

Park, C. L., Cohen, L. H., & Murch, R. L. (1996). Assessment and prediction of stress-related growth. *Journal of personality*, 64(1), 71–105. doi: [10.1111/j.1467-6494.1996.tb00815.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1996.tb00815.x)

Prati, G., & Pietrantonio, L. (2009). Optimism, social support, and coping strategies as factors contributing to posttraumatic growth: A meta-analysis. *Journal of loss and trauma*, 14(5), 364–388. doi: <https://doi.org/10.1080/15325020902724271>

Shakespeare-Finch, J., Gow, K., & Smith, S. (2005). Personality, coping and posttraumatic growth in emergency ambulance personnel. *Traumatology*, 11(4), 325–334. doi: <https://doi.org/10.1177/153476560501100410>

Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455–471. doi: [10.1007/bf02103658](https://doi.org/10.1007/bf02103658)

Bodalev, A. A., Stolin, V. V., & Avanesov, V. S. (2000). *Obshhaja psihodiagnostika [General psychodiagnosis]*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo «Rech'». [in Russian].

Gordeeva, T. O., Sychev, O. A., & Osin, E. N. (2010). Razrabotka russkojazychnoj versii testa dispozicionnogo optimizma (LOT) [Development of the Russian version of the dispositional optimism test (LOT)]. *Psihologicheskaja diagnostika*, 2, 36–64. [in Russian]. Retrieved from <http://www.bigpi.biysk.ru/psyfac/downloads/docs/so102.pdf>

Zubovskiy, D. S. (2018). Adaptation and appropriation of the ukrainian version of the «Posttraumatic growth inventory» methodic. *Psychological Journal*, 7(17), 121–135. [in Ukrainian]. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2018.7.17.8>

Zubovskiy, D. S. (2018). Structure of personalized growth of «ATO» participants in the posttraumatic period. *Theoretical and applied problems of psychology*, 3(47), 177–188. [in Ukrainian]. Retrieved from <http://tppjournal.com.ua/contents/n47y2k18folder/n47y2k18a24.html>

Zubovskiy, D. S. (2019). Osobystisne zrostannia uchasnykiv ATO u posttravmatychnyi period [Personal growth of ATO participants in the post-traumatic period]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

Krjukova, T. L., & Kuftjak, E. V. (2007). Oprosnik sposobov sovladanija (adaptacija metodiki WCQ) [Questionnaire of coping methods (adaptation of WCQ methodology)]. *Zhurnal prakticheskogo psihologa*, 3, 93–112. [in Russian].

A b s t r a c t

Osodlo V. I.,

Doctor of Psychology, Associate professor,
Chief of the Social Studies Institute of
the National Defense University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi
E-mail: v.osyodlo@gmail.com

Zubovskyi D. S.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Senior Researcher,
Scientific and Methodological Centre for personnel
policy of the Military of Defense of Ukraine
E-mail: z.dmitry.zub@gmail.com

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE POST-TRAUMATIC GROWTH OF COMBATANTS PARTICIPATED IN THE CONFLICT AT EASTERN UKRAINE

The article presents the empirical study of individual psychological factors helping post-traumatic growth among military personnel - participants of the anti-terrorist operation (ATO). The sample consisted of 297 ATO participants (278 men and 19 women) of 19 to 54 year old. The following individual psychological factors examined to reveal their influence on ATO participants' post-traumatic growth: basic personal characteristics; dispositional optimism; coping strategies; locus of control.

The obtained data allowed us to determine the dependence of post-traumatic growth on ATO participants' several personal characteristics, dispositional optimism, the internal locus of control and some coping strategies. In particular, the overall post-traumatic growth correlated significantly with such personal characteristics as «benevolence» and «diligence». We also found that factor 1 («changes in self-perception / new opportunities») of post-traumatic growth correlated statistically significantly with the «Open-mindedness»; factor 2 («interpersonal

relationships») of post-traumatic growth correlated significantly «benevolence»; factor 3 («life philosophy») of post-traumatic growth correlated significantly with such personal characteristics as «extraversion», «kindness», and «diligence».

In addition, there were positives correlation of optimism in general with post-traumatic growth as a whole and with some its indicators. Only one coping strategy – a positive reassessment – correlated statistically significant with combatants' post-traumatic growth. The correlations determined in our study are consistent with the results obtained at foreign studies.

Key words: *post-traumatic growth, military personnel, ATO participants, individual psychological characteristics, dispositional optimism, coping strategy.*

Отримано – 10 лютого 2020
Received – February 10, 2020

Рецензовано – 19 лютого 2020
Revision – February 19, 2020

Прийнято – 25 лютого 2020
Accepted – February 25, 2020

УДК 159.94

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).11](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).11)

Сердюк Л. З.,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії
психології особистості імені П. Р. Чамати,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
E-mail: lzserdyuk15@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8301-4034
Researcher ID: G-4410-2018

Баранаускіне І. І.,

доктор наук (соціальні науки), професор,
головний науковий співробітник,
Клайпедський університет
E-mail: ingrida.baranauskiene@ku.lt
ORCID: 0000-0003-2158-4941
Researcher ID: AAC-5661-2019

Володарська Н. Д.,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України
E-mail: volodarskaya@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1223-718X

ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВНУТРІШНЬОПЕРЕМІЩЕНИМ ОСОБАМ ВНАСЛІДОК КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Окреслена актуальність дослідження проблеми відновлення психоемоційного стану внутрішньопереміщених осіб унаслідок військового конфлікту на сході України. Здійснено аналіз сучасних досліджень психологічних проблем та особливостей психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. Визначено спектр соціально-економічних та психологічних проблем, з якими вони зазвичай зустрічаються і потребують психологічної допомоги. Виявлено, що найбільш гострими залиша-

ються проблеми: прийняття ситуації «свій–чужий»; втрата ідентичності; адаптації на новому місці; втрата відчуття стабільності і безпеки; сімейні конфлікти тощо. Визначено психологічні способи надання психологічної допомоги, напрямки подальшої роботи: соціалізація та інтеграція дітей і підлітків; профорієнтація; організація груп підтримки; тематичний жіночий клуб (жіноче здоров'я, сімейні конфлікти, вікові кризи та ін.); організація груп психоедукації (освітні групи: як допомогти собі та іншим, навчитись навичкам саморегуляції); залучення психологів з числа переселенців до роботи груп підтримки; організація оздоровчих, розвивальних програм для дітей, підлітків; проведення досліджень з питання «Що і як змінилося у ставленні до внутрішньо переміщених осіб через 5 років». Надані рекомендації щодо організації психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам у відновленні їхнього психоемоційного стану. Проведений аналіз бар'єрів соціальної адаптації особистості у кризових ситуаціях. Обґрунтовано засоби застосування методик зниження емоційної напруги особистості, відновлення психоемоційного стану, спрямованих на зміцнення здоров'я, сприяння подальшому працевлаштуванню, особистісному розвитку, психологічному благополуччю та повноцінній інтеграції у суспільство.

Key words: *адаптація, переселенці, гештальттерапія, позитивна психотерапія, казкотерапія, групова терапія, психологічні захисти.*

Вступ

Актуальність. Унаслідок військового конфлікту на сході України, у 2018 році, за даними Міністерства соціальної політики, кількість внутрішніх переселенців в Україні з Донбасу і Криму була близька до 1,5 млн. осіб. Внаслідок травматичного досвіду ці люди переживають стани, які спричиняють нестабільність і втрату контролю над ситуацією, власним життям, втрату автономності та суб'єктності, порушення ідентичності, розгубленість, регрес, побоювання відторгнення, відчуття незахищеності, стан жертви, злість та пошук «зовнішнього ворога», відсутність можливостей прогнозувати майбутнє, низька самооцінка, функціональні симптоми, психосоматичні розлади, порушення адаптації, в тому числі й посттравматичний стресовий розлад (Бурлака, Кондратенко & Манилова, 2016; Кісарчук, Омельченко, Лазос, Литвиненко & Царенко, 2015; Коваленко & Безверха, 2017; Максименко & Сердюк, 2019; Мельник, Остапчук, Пилипас, Семенко & Грудій, 2015). Як наслідок цього, простежуються також тенденції до поширення насильницьких дій у сім'ї, у стосунках батьків і дітей, між членами подружжя та у міжособистісній взаємодії загалом. Підґрунтям таких поведінкових

проявів часто буває брак довіри (або втрата довіри до будь-чого/будь-кого). Тому у місцях розміщення переселенців виникають численні конфлікти, мешканці переважно живуть ізольовано, мало спілкуються між собою, відчувається відчуженість і недовіра один до одного, до психологів, до представників влади тощо (Кісарчук, Омельченко, Лазос, Литвиненко & Царенко, 2015). Також значна частина із них зіштовхуються з труднощами та бар'єрами на ринку праці, тим більше, що вони переїхали з індустріальних регіонів і їхні професійні навички на новому місці проживання часто бувають незатребуваними.

З огляду на викладене, незважаючи на те, що ситуація має вже більш ніж п'ятирічну історію, надання психологічної допомоги внутрішньо-переміщеним особам не втрачає актуальності і, безперечно, сприятиме зміцненню їхнього здоров'я, особистісному розвитку, психологічному благополуччю та повноцінній інтеграції в суспільство.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на актуальність та гострий суспільний запит на дослідження соціально-психологічних проблем постраждалих громадян України, комплексних наукових досліджень все ж недостатньо. Однією з недостатньо розв'язаних аспектів проблеми є відновлення психоемоційного стану та цілісності особистості, що найбільш ефективно відбувається в діалозі з іншими за рахунок відновлення природної динаміки переживання людини.

Внутрішньопереміщеними особами вважаються люди, змушені залишити свої домівки (місця проживання) для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту (ситуації загального насилля, порушень прав людини) або стихійних лих чи техногенних катастроф, які не перетнули визнаний на міжнародному рівні державний кордон країни. Відмічається, що людина, яка пережила вимушену міграцію та екстремальні ситуації, має певні психологічні особливості, що виражаються у специфічному світосприйманні, пригніченості психічних функцій, наявності психологічного травмування тощо (Громадський простір, 2014).

Досвід вітчизняних психологів надання психологічної допомоги постраждалим унаслідок військового конфлікту в Україні охоплює різні аспекти переживання кризових травматичних ситуацій різних категорій громадян (Бурлака, Кондратенко & Манилова, 2016; Кісарчук, Омельченко, Лазос, Литвиненко & Царенко, 2015; Мельник, Остапчук, Пилипас, Семенко & Грудій, 2015; Пророк, Бурлака & Кондратенко, 2015). Вивчення досвіду роботи служби «Телефон довіри», проблеми психологічної підтримки волонтерів, використання мас-медіа як простору психологічної допомоги населенню дало змогу визначити такі

головні функції психолога, який здійснює психологічну допомогу внутрішньо переміщеним особам: 1) психологічна адаптація: опрацювання важких стресових станів; допомога у сприйманні змін і поверненні до життя; допомога у асиміляції та інтеграції отриманого досвіду і створенні нових життєвих перспектив; 2) соціальна адаптація: допомога тимчасовим переселенцям в адаптації до нового середовища (місця переїзду) (Кісарчук, Лазос, Омельченко, Литвиненко & Царенко, 2015).

У працях Л. Балабанової показана наявність у внутрішньопереміщених осіб непродуктивних типів рефлексії, що може розглядатись як прояв психологічних захисних механізмів у психотравмуючій ситуації. А тому психологічна допомога в такому разі повинна спрямовуватись на розвиток системної рефлексії, як найбільш продуктивного її типу (Балабанова, 2017). Вивчення впливу стресу «гібридної» війни на психічне та фізичне здоров'я людини стало основою для розробки рекомендацій щодо адаптації до стресу постраждалих у військовому конфлікті (Бурлака, Кондратенко & Манилова, 2016; Пророк, Бурлака & Кондратенко, 2015).

Значна увага приділяється визначенню шляхів допомоги дітям, постраждалим внаслідок військового конфлікту, акцентованих на соціальній ідентичності як механізмі адаптації особистості під час суспільної кризи (Пророк, Бурлака & Кондратенко, 2015).

Досвід надання ефективної психологічної допомоги внутрішньопереміщеним особам дозволив визначити головні принципи відновлення їхнього психоемоційного стану, засновані на почуттях, відчуттях, переживаннях особистості, диференціація яких створює поле взаємодії, в якому відбувається процес концептуалізації цієї взаємодії. Цей принцип закладений у методах гештальттерапії (Лебедева & Іванова, 2004), транскультуральних аспектах позитивної психотерапії (Пезешкіан, 1999), кросс-культурної терапії (МакМалліан, 2001). Сучасні тенденції провідних світових психологічних напрямків полягають у переорієнтації на позитивні пріоритети (Селігман, 2010). Як зазначає М. Селігман, психологія багато років була «негативною», займаючись психічними розладами. За межами психології довго залишалися найважливіші для людини феномени – цілі і сенс її життя, щастя, вивчення і розвиток кращого в людині. В основу цих методів покладено модель автономного індивідуалізму, характеристики якого окреслені межами «Я-інший». Результат осмислення переживань допомагає активізувати пошук вирішення проблемної ситуації, а технологія взаємодії з іншими активізує пошук можливостей досягнення актуальних життєвих цілей особистості (Селігман, 2010).

Оскільки вимушені переселенці потерпають від зміни соціального оточення, нових правил, норм поведінки, прийнятих в цьому оточенні, розгляд особливостей адаптації особистості зумовлюється принципом

цілісності, найбільш виражено представленим в позитивній психотерапії (Пезешкіан, 1999), кроскультурній когнітивній терапії (МакМіллін, 2001) та ін. Культура детермінує більшість з когніцій особистості – це те, у що вона вірить і заперечує, які цінності вважає важливими і що вважає причиною своїх проблем. У таких випадках транскультуральні аспекти психотерапії спрямовуються на усвідомлення власних кордонів особистості, контактів з іншими, що забезпечують збереження власної ідентичності і можливості взаємодіяти з іншими, не розчиняючись в цій взаємодії. На практиці це означає сприяння створенню позитивного образу людини, що означає прийняття себе та інших такими, якими вони є зараз, але також і розуміння того, ким ми можемо стати (Пезешкіан, 2019).

Метою дослідження є визначення найбільш актуальних психологічних проблем внутрішньопереміщених осіб унаслідок військового конфлікту на сході України та особливостей відновлення їхнього психоемоційного стану.

Методологія дослідження

Об'єкт дослідження – засоби відновлення психоемоційного стану внутрішньопереміщених осіб унаслідок військового конфлікту на сході України.

Методи дослідження. Дослідження проводилось в рамках виконання проекту Програми Розвитку співпраці і допомоги демократії від Посольства Литовської Республіки в Україні «Сприяння соціальній інтеграції громадян, які постраждали від конфлікту на Сході України» (№P2019-VB-UK-18 від 25.04.2019 р.).

Основним методом дослідження було «Світове кафе» (World café), ще називається знаннєве кафе (Knowledge café) – це методологія проведення громадських обговорень, що відбуваються зі значною кількістю учасників за заздалегідь визначеними темами з метою виявлення позиції щодо цих тем. Вибірку досліджуваних склали 120 внутрішньопереміщених осіб з Луганської, Донецької областей та Криму. Вік досліджуваних складав від 26 до 55 років; 108 жінок та 12 чоловіків.

Крім цього, проводились дискусії, опитування, групові та індивідуальні психотерапевтичні методи (арт-терапія, казкотерапія та ін. у гештальт-підході та позитивній психотерапії).

Результати

У результаті зустрічей із внутрішньо переміщеними особами визначено актуальні соціально-економічні та психологічні проблеми, з якими вони зазвичай стикаються.

На основі узагальнення відповідей визначено чотири основних блоки проблем і актуальних напрямків допомоги:

«Як зміцнити співпрацю»:

- Прийняття ситуації «свій – чужий», питання приналежності до народу, до своєї країни – пошук свого місця (хто я тут?), адаптації на новому місці.

- Втрата відчуття стабільності, надійності – страх, що буде завтра, почуття непотрібності, покинутості на свавілля, вигнання. У зв'язку з цим виникає запит на пошук нових сенсів та ідеалів. Орієнтація на розкриття внутрішніх ресурсів і прихованого потенціалу.

- Запит на розширення особистих професійних компетенцій з метою самонавчання, самодопомоги та, згодом, можливості допомагати іншим.

- Професійна переорієнтація. Профорієнтація дітей і підлітків.

- Сімейні тренінги – у зв'язку з переселенням актуалізуються питання пошуку нових партнерів, нових можливостей і ресурсів.

- Проведення досліджень з питання «Що і як змінилося у ставленні внутрішньопереміщених осіб через 5 років».

«Потреби співпраці»:

- Заявити про свої потреби (он-лайн підтримка; телефони довіри; контакти професіоналів за компетенціями та професійних співтовариств);

- Прояснити для себе питання: Як «прижитися», якщо «повернення до минулого життя неможливе»? Як повернути відповідальність за своє життя?

- Повернути відчуття безпеки, захищеності (робота зі страхами);

- Отримати відчуття визнання і поваги (робота з комплексом «жертви» і «переселенця»);

- Соціалізація та інтеграція дітей і підлітків;

- Психосоматика; депресивні стани (клінічні і неклінічні випадки);

- Прояснення своїх здібностей; профорієнтація; орієнтація на ресурсний стан;

- Пошук сенсу життя; потреба у відчутті «добра і рівності»;

- Крос-культурний контакт між жителями різних регіонів.

«Цілі»:

- Допомога в знаходженні власного ресурсу для життя; мотивація;

- Консультації НР, допомога в складанні резюме, рекомендації для проходження співбесіди;

- Допомога у виході з емоційної травми;

- Знаходження в просторі, де вислухають і підтримають. Спілкування.
- Профорієнтація і коучинг;
- Знаходження нових цілей і сенсів; розширення цілей;
- Тренінги для зміцнення самооцінки;
- Консультації з питань сімейних взаємин (як взаємодіяти з дітьми, підтримати партнера);
- Допомога в проживанні горя; взаємодопомога;
- Клуб для тих, кому за- (спілкування для пенсіонерів); проблема самотності;
- Емоційне вигоряння;
- Робота з тривогою і невпевненістю.

«Форми і методи психологічної допомоги»:

- Необхідність просвітницької програми про становище переселенців; зниження негативного тла в стосунках з «корінними» жителями і «понаїхавшими»; проблема булінгу;
- Організація груп підтримки, взаємодопомоги людей з аналогічним життєвим досвідом;
- Залучення психологів з числа переселенців до роботи груп підтримки;
- Підтримка психологів, організаторів роботи з переселенцями, профілактика професійного вигорання;
- Обмін досвідом в групах онлайн і офлайн;
- Допомога жінкам вікової групи 55+. Тематичний жіночий клуб (жіноче здоров'я, сімейні конфлікти, вікові кризи та ін.).

Загалом, узагальнення і подальший аналіз відповідей учасників свідчить про те, що найбільш гострими залишаються проблеми прийняття ситуації «свій-чужий», втрата ідентичності, адаптація на новому місці, втрата відчуття стабільності і безпеки, сімейні конфлікти тощо.

Актуальними запитами на надання психологічної допомоги є такі: соціалізація та інтеграція дітей і підлітків; профорієнтація; організація груп підтримки; тематичний жіночий клуб (жіноче здоров'я, сімейні конфлікти, вікові кризи та ін.); організація груп психоедукації (освітні групи: як допомогти собі та іншим, навчитися навичкам саморегуляції) залучення психологів з числа переселенців до роботи груп підтримки; організація оздоровчих, розвивальних програм для дітей, підлітків; проведення досліджень з питання «Що і як змінилося у ставленні до внутрішньопереміщених осіб через 5 років».

Аналіз теоретико-методологічних підходів до проблем відновлення психоемоційного стану людей, що потерпають від наслідків військово-

го конфлікту, став основою для обґрунтування методів та принципів їх проведення. Зокрема, показав ефективність діалогово-феноменологічний метод, що передбачав опис психоемоційного стану особи і спрямовувався на диференціацію її переживань, відчуттів, емоцій та подальше їх усвідомлення і прийняття нових форм їх прояву. На корекцію психоемоційного стану спрямовувались групові вправи (метод знайомств через власні історії, спогади, обговорення емоційного стану кожного учасника), арт-терапевтичні (спільний малюнок святкування позитивної події, малюнок чи скульптура стосунків в сімейній парі, родині, створення казки на позитивні відчуття психологічного благополуччя) тощо. Ґрунтуючись на принципах гештальт-підходу (Лебедева & Іванова, 2004), застосовувались методи діалогової моделі, спрямовані на активізацію інтересу особистості до нових думок, стратегій поведінки, життєвих перспектив, які виникають у взаємодії.

Дискусія

З огляду на спектр актуальних психологічних проблем внутрішньоопереміщених осіб та виходячи із практики надання їм психологічної допомоги, найбільш ефективною є орієнтація психотерапевтичних підходів на позитивний, гуманістичний образ людини. Така орієнтація веде до довіри до своїх індивідуальних здібностей і можливостей. А саме, «базові здібності утворюють потенціал можливостей, властивий кожній людині незалежно від її соціального положення і оточення» (Пезешкіан, 2019). Тому ефективність позитивної психотерапії для цієї категорії людей, по суті, є очевидною. Це психодинамічний метод терапії з екзистенційно-гуманістичним баченням природи людини, збагачений транскультуральним підходом і поведінковими техніками, спрямований на мобілізацію ресурсів людини для прийняття позитивних рішень, що у результаті сприяє формуванню позитивного світогляду і особистісному зростанню.

Висновки

Незважаючи на більш ніж п'ятирічну історію військового конфлікту на сході України, надання психологічної допомоги внутрішньоопереміщеним особам не втрачає своєї актуальності. Спектр соціально-економічних та психологічних проблем, з якими вони зазвичай зустрічаються і потребують психологічної допомоги, стосується прийняття ситуації «свій-чужий», втрата ідентичності, адаптації на новому місці, втрата відчуття стабільності і безпеки, сімейні конфлікти тощо.

Психологічна допомога у відновленні психоемоційних станів внутрішньопереміщених осіб та сприяння їх повноцінній адаптації до нових умов життя полягає в актуалізації внутрішніх ресурсів особистості, що криються в осмисленні резервів повноцінної реалізації в теперішньому та можливості розвитку своїх здібностей у майбутньому.

Орієнтація на екзистенційно-гуманістичні пріоритети при наданні психологічної допомоги постраждалим сприятиме відновленню порушеного балансу в системі самосприймання та ставлень особистості, що в перспективі допоможе мобілізувати ресурси людини для прийняття позитивних рішень, формування позитивного світогляду та особистісного зростання.

Перспективним напрямком дослідження є вивчення впливу побудови життєвих перспектив та інших провідних чинників на психологічне благополуччя внутрішньопереміщених осіб.

Декларація про конфлікт інтересів. Автори заявляють про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Балабанова, Л. М. (2017). Психологічні особливості рефлексії вимушених переселенців. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 22, 51–59. Режим доступу: <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol22/6.pdf>

Бурлака, О. В., Кондратенко, Л. О., & Манилова Л. М. (2016). Вплив стресу «гібридної» війни на психічне та фізичне здоров'я вчителів. *Technologies of intellect development*, 2(2), Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_2_3

Громадський простір (2014). *Конфлікт в Україні змушує все більше людей залишати свої оселі*. Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=konflikt-v-ukrajini-zmushuje-vse-bilshe-lyudej-zalyshaty-svoji-oseli>

Кісарчук, З. Г., Омельченко, Я. М., Лазос, Г. П., Литвиненко, Л. І., & Царенко, Л. Г. та ін. (2015). *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій*. З. Г. Кісарчук (Ред.). Київ : Логос.

Коваленко, А. Б., & Безверха, К. С. (2017). Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи. *Український психологічний журнал*, 1(3), 48–62. doi: [http://doi.org/10.17721/upj.2017.1\(3\).5](http://doi.org/10.17721/upj.2017.1(3).5)

Лебедева, Н. М., & Иванова, Е. А. (2004). *Путешествие в гештальт: теория и практика*. Санкт-Петербург : Речь.

МакМаллин, Р. (2001). *Практикум по когнитивной терапии*. Санкт-Петербург : Речь.

Максименко, С. Д., & Сердюк, Л. З. (2019). Психологічна підтримка громадян України, постраждалих від анексії Криму та конфлікту на сході України. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 1(1), 1–9. doi: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2019-1-1-4-1>

Мельник, Л. А., Остапчук, Г. В., Пилипас, Ю. В., Семенко, І. М., & Грудій, М. А.

(2015). *Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України*. Л. С. Волинець (Ред.). Київ : ТОВ Видавничий дім «Калита».

Пезешкиан, Х. (2019). В поисках смысла. *Психотерапия маленькими шагами*. Киев : Издательство Ростислава Бурлаки.

Пезешкиан, Х. (1999). Транскультурная психотерапия в России. *Московский психотерапевтический журнал*, 3(4), 47–74. Режим доступа: https://psyjournals.ru/files/23578/mpj_1999_Pezeshkian.pdf

Пророк, Н. В., Бурлака, О. В., & Кондратенко, Л. О. та ін. (2015). *Допомога дітям, постраждалим внаслідок воєнного конфлікту: довідник вихователя дошкільного навчального закладу*. Н. В. Пророк (Ред.). Київ : ТОВ Гамазин.

Селигман, М. (2010). *В поисках счастья. Как получать удовольствие от жизни каждый день*. Киев : Издательство Манн, Иванов и Фебер.

References

Balabanova, L. M. (2017). Psykhologichni osoblyvosti refleksii vymushenykh pereselentsiv [Psychological features of reflection of internally displaced persons]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii*, 22, 51–59. [in Ukrainian]. Retrieved from <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol22/6.pdf>

Burlaka O. V., Kondratenko L. O., & Manylova L. M. (2016). The effect of hybrid war stress on teachers mental and physical health. *Technologies of intellect development*, 2(2). [in Ukrainian]. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_2_3

Hromadskyi prostir (2014). *Konflikt v Ukraini zmushuie vse bilshe liudei zalyshaty svoi oseli* [The conflict in Ukraine is forcing more and more people to leave their homes]. [in Ukrainian]. Retrieved from <https://www.prostir.ua/?news=konflikt-v-ukrajini-zmushuje-vse-bilshe-lyudej-zalyshaty-svoji-oseli>

Kisarchuk, Z. H., Omelchenko, Ya. M., Lazos, H. P., Lytvynenko, L. I., & Tsarenko, L. H. та ін. (2015). *Psykhologichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii* [Psychological assistance to victims of traumatic crisis events]. Z. H. Kisarchuk (Red.). Kyiv : Lohos. [in Ukrainian].

Kovalenko, A. B., Bezverkha, K. S. (2017). Social identity as an adaptation mechanism of personality in the social crisis. *Ukrainian psychological journal*, 1(3), 48–62. [in Ukrainian]. doi: [https://doi.org/10.17721/upj.2017.1\(3\).5](https://doi.org/10.17721/upj.2017.1(3).5)

Lebedeva, N. M., & Ivanova, E. A. (2004). *Puteshestvie v geshtal't: teoriya i praktika* [Journey to Gestalt: Theory and Practice]. Sankt-Peterburg : Rech'. [in Russian].

MakMallin, R. (2001). *Praktikum po kognitivnoj terapii* [Practical work on cognitive therapy]. Sankt-Peterburg : Rech'. [in Russian].

Maksymenko, S. D., Serdiuk, L. Z. (2019). Psychological support for Ukrainian citizens affected by Crimea annexation and the conflict at the eastern Ukraine. *Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 1(1), 1–9. [in Ukrainian]. doi: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2019-1-1-4-1>

Melnyk, L. A., Ostapchuk, H. V., Pylypas, Yu. V., Semenko, I. M., & Hrudii, M. A. (2015). *Psykhosotsialna dopomoha vnutrishno peremishchenym ditiam, yikhnim batkam ta simiam z ditmy zi Skhodu Ukrainy* [Psychosocial assistance to internally displaced children, their parents and families with children from East Ukraine]. L. S. Volynets (Red.). Kyiv : TOV Vydavnychiy dim «Kalyta». [in Ukrainian].

Pezeshkian, H. (2019). *V poiskah smysla. Psihoterapija malen'kimi shagami [In search of meaning. Psychotherapy in small steps]*. Kiev : Izdatel'stvo Rostislava Burlaki. [in Russian].

Pezeshkian, H. (1999). Transkul'turnaja psihoterapija v Rossii [Transcultural psychotherapy in Russia]. *Moskovskij psihoterapevticheskij zhurnal*, 3(4), 47–74. [in Russian]. Retrieved from https://psyjournals.ru/files/23578/mpj_1999_Pezeshkian.pdf

Prorok, N. V., Burlaka, O. V., & Kondratenko, L. O. ta in. (2015). *Dopomoha ditiam, postrazhdalym vnaslidok voiennoho konfliktu: dovidnyk vykhovatelja doshkilnoho navchalnoho zakladu [Assistance to children affected by military conflict: A preschool teacher's guide]*. N. V. Prorok (Red.). Kyiv : TOV Hamazyn. [in Ukrainian].

Seligman, M. (2010). *V poiskah schast'ja. Kak poluchat' udovol'stvie ot zhizni kazhdyj den' [In search of happiness. How to enjoy life every day]*. Kiev : Izdatel'stvo Mann, Ivanov i Feber. [in Russian].

Abstract

Serdyuk L. Z.,

Dr. of Science (Psychology), Professor,
Head of Laboratory of Psychology of Personality of
G. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine
E-mail: lzserdyuk15@gmail.com

Baranauskienė I. I.,

Dr. of Science (Social Science, Education),
Professor Klaipėda University, Lithuania
E-mail: ingrida.baranauskiene@ku.lt

Volodarska N. D.,

PhD (in Psychology), Senior Researcher,
Laboratory of Psychology of Personality of
G. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine
E-mail: volodarskaya@ukr.net

PARTICULARITIES OF THE PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE PROVISION TO INTERNALLY DISPLACED PERSONS AS A CONSEQUENCE OF CONFLICT IN THE EAST OF UKRAINE

The relevance of study is specified of the problem of psycho-emotional state restoration for internally displaced persons as a consequence of military conflict in the East of Ukraine. Current studies of psychological

problems and features of psychological assistance to internally displaced persons (IDP) are analyzed. The spectrum is identified of commonly encountered socio-economic and psychological problems that require psychological assistance. It is revealed that the problems such as: acceptance of the «friend-or-foe» situation; loss of identity; adaptation to a new place; loss of sense of stability and safety; family conflicts, etc., remain as major ones. Psychological methods of the psychological assistance provision are determined, as well as directions of further work are defined: socialization and integration of children and adolescents; vocational guidance; organization of support groups; thematic women's club (women's health, family conflicts, age-related crises, etc.); organization of psycho educational groups (educational groups: how to help to oneself and others, learn self-regulation skills); involvement of displaced psychologists in support groups; organization of recreational and developmental programs for children and adolescents; conducting studies of the issue «What and how has changed in relation to IDPs in 5 years?» Recommendations are given on organization of the psychological assistance to internally displaced persons in the recovery of their psycho-emotional state. The barriers to social adaptation of individual in crisis situations are analyzed. Means are substantiated of techniques application for reduction of emotional stress of individual and restoration of psycho-emotional state, aimed at health promotion, assistance in further employment, personal development, psychological well-being and full integration into society.

Key words: *adaptation, displaced persons, gestalt therapy, positive psychotherapy, fairytale therapy, group therapy, psychological protection.*

Отримано – 1 березня 2020
Received – March 1, 2020

Рецензовано – 14 березня 2020
Revision – March 14, 2020

Прийнято – 20 березня 2020
Accepted – March 20, 2020

УДК 159.9.923.2:5

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).12](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).12)

Соснюк О. П.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: oleh.sosniuk@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7558-8879
Researcher ID: W-2633-2017

Власюк І. Ю.,

бакалавр психології,
кафедра соціальної психології,
факультет психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: irina_vlasyuk99@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4332-2280

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ АНІМАЦІЙНОЇ РЕКЛАМИ МОЛОДІЖНОЮ ЦІЛОВОЮ АУДИТОРІЄЮ

Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження психосемантичних особливостей сприймання анімаційної реклами представниками молодіжної цільової аудиторії.

Встановлено відмінності у сприйманні анімаційної реклами між представниками різних вікових груп в межах молодіжної цільової аудиторії. Авторами виокремлено чотири фактори («Впевненість», «Довіра», «Привабливість», «Споживча активність»), які проявляються в процесі сприймання анімаційної реклами молодшими підлітками (12–15 років). Водночас для юнаків (16–19 років) та молоді (20–24 років) виокремлено три фактори («Впевненість», «Привабливість», «Споживча активність»), які визначають їх ставлення до анімаційної реклами.

Виявлено особливості ставлення молоді до анімаційної реклами з різними типами графіки (2-D, 3-D, комбінована) та споживчої мотивації даної цільової аудиторії. Встановлено, що рекламні ролики на основі використання 3-D графіки, оцінюються представниками молодіжної

аудиторії (всіх вікових груп) найбільш позитивно та частіше викликають у них бажання придбати продукцію марки, що рекламується. Рекламні ролики, створені на основі використання технології 2-D графіки, найбільше привертають увагу молодших підлітків (12–15 років) та створюють у них відповідну споживчу мотивацію. Рекламні ролики, створені на основі комбінованої графіки, найменше зацікавляють представників молодіжної цільової аудиторії. Проте ідеї, закладені в основу такої реклами, є найбільш зрозумілими для молоді, а сама реклама сприймається як релевантна та викликає почуття довіри до продукту та бренду.

Виявлено зв'язок між рівнем емоційного інтелекту та креативності з особливостями сприймання анімаційної реклами. Досліджувані з високим рівнем емоційного інтелекту оцінюють анімаційну графіку в рекламі більш позитивно, ніж особи, які мають низькі показники емоційного інтелекту. Представники молодіжної цільової аудиторії (всіх вікових груп) з високими показниками емоційного інтелекту є найбільш чутливими до анімаційної реклами з використанням 3-D графіки. Схожа тенденція простежується у досліджуваних з високим рівнем креативності, які вище оцінюють та більш позитивно сприймають рекламні ролики з використанням 3-D графіки (порівняно з досліджуваними з низьким рівнем креативності). Встановлено, що молодші підлітки (12–15 років) з високим рівнем креативності також позитивно сприймають анімаційну рекламу з використанням технології 2-D графіки.

Перспективи подальших досліджень передбачають більш детальне вивчення особливостей сприймання анімаційної реклами з різними типами графіки представниками різних вікових груп, визначення зв'язку між сприйманням анімаційної реклами та ціннісно-сисловою сферою особистості споживачів.

Ключові слова: психосемантика, фактори сприймання, анімаційна реклама, типи графіки, семантичний диференціал, молодіжна цільова аудиторія.

Вступ

В сучасній рекламній практиці дуже важлива роль відводиться анімаційним технологіям. Привабливість їх використання зумовлена широким спектром можливостей для реалізації творчих ідей рекламистів. Анімаційна графіка дозволяє: покращувати окремі деталі та загальну естетичність рекламних роликів, акцентувати увагу споживачів на найбільш драматичних моментах і ключових інформаційних повідомленнях, привносити емоційну забарвленість і підвищувати рі-

вень запам'ятовування реклами, пропонувати споживачам релевантний контент та гнучко використовувати різні рекламні носії і засоби поширення реклами.

Постановка проблеми. В процесі створення анімаційної реклами застосовують різні типи графіки. Окремі моменти їх використання аналізуються науковцями і практиками (У. Д. Боумен, В. Є. Демидов, С. А. Рязанов, Т. В. Антропова, О. В. Катернюк, Н. Г. Рожкова, П. П. Данилов, В. М. Шитов). Однак особливості сприймання анімаційної реклами та доцільність використання в ній різних видів графіки залишаються недостатньо вивченими. Це спонукало нас до проведення власного дослідження.

Мета статті полягає у розкритті психосемантичних особливостей сприймання анімаційної реклами з різними типами графіки представниками молодіжної цільової аудиторії.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки дослідники приділяють увагу різним аспектам створення, сприймання та практичного застосування анімаційної реклами. Теоретико-методологічною основою нашого дослідження виступили наступні напрацювання науковців та практиків:

- положення про миттєвий характер сприймання анімаційних образів в рекламі та класифікація анімаційної реклами на три типи за технологією графіки: 2D-, 3D- та комбінований тип (Pieters & Wedel, 2004);
- положення про варіативність реалістичності анімації з різним типом графіки та можливості підвищення її ефективності за рахунок імітації рухів (Rayner, Reichle, Stroud, Williams & Pollatsek, 2006);
- ідеї пришвидшеного сприймання персоніфікованих та кольорових візуальних образів в рекламній комунікації (Hervet, Guérard, Tremblay & Chtourou, 2011; Lohse & Wu, 2001; Rossotti, 1985);
- положення про домінанту позитивних емоцій у сприйманні анімаційних образів в рекламі (Kuisma, 2010);
- ідеї концепції мінімізації візуальної конкуренції в рекламі (Chitchyan, 2011);
- положення про пріоритетність сприймання візуальних образів порівняно с текстами в анімаційній рекламі (Rosenkrans, 2010; Sharma, Bhosle & Chaudhary, 2012);
- ієрархічна модель ефектів в анімаційній рекламі та їх вплив на когнітивні процеси у споживачів (Ausman, Lin, Kidwai, Munyofu, Swain & Dwyer, 2004; Braddick & Atkinson, 2011; Burke, Hornof, Nilsen & Gorman, 2005; Yoo, Kim & Stout, 2004);

– положення про вплив елементів бренду в рекламі на характер сприймання комунікації (Hershberger, Donthu & Lohtia, 2002);

– ідеї симпліфікації сприймання реклами засобами анімації та підвищення ефективності її впливу на споживачів (Васильєв, 2000; Катернюк, 2001; Курушин, 2001; Рожкова, Данилов & Шитов, 2006).

Виділення невіршених раніше частин проблеми. Розмаїття досліджень, присвячених вивченню анімаційної реклами, не дозволяє отримати чіткі відповіді на питання про те, як відбувається сприймання анімаційної реклами з різними типами графіки і в який спосіб це впливає на мотивацію споживачів. Сподіваємось, що наше дослідження допоможе вирішити ці завдання.

Методологія дослідження

Для досягнення дослідницьких цілей та завдань нами були використані наступні **методи та методики**: метод експертних оцінок – для підбору стимульного матеріалу (комерційних рекламних роликів з різними типами анімаційної графіки), які використовувались на наступних етапах емпіричного дослідження; методи інтерв'ю та асоціативного експерименту – для розробки шкал семантичного диференціалу; метод семантичного диференціалу (Методика оцінки особливостей сприймання реклами та Методика оцінки впливу реклами на мотиви споживчої поведінки); методи математичної обробки даних (факторний аналіз).

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилося на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Славутського обласного ліцею-інтернату. У дослідженні приймали участь учні 6 класу ліцею-інтернату, студенти факультету соціології та факультету психології віком від 12 до 24 років.

Також у дослідженні приймали участь експерти в сфері маркетингу та реклами, що працюють у дослідницьких та рекламних агенціях м. Києва.

Загальна кількість вибірки 130 осіб (з них 73 – жіночої статі та 57 – чоловічої статі), з них: 10 осіб приймали участь в емпіричному дослідженні у якості експертів; 120 осіб приймали участь у якості учасників основної частини емпіричного дослідження.

Процедура. Емпіричне дослідження проводилось в чотири етапи:

I етап – попередній. Підбір рекламних роликів, які включають в себе основні типи графіки та максимально якісно і виразно їх відображають. В якості основного дослідницького інструменту на даному етапі використовувався метод експертних оцінок.

II етап – розробка інструментарію. На даному етапі нами здійснювалась розробка шкал семантичного диференціалу для вивчення осо-

бливостей сприймання анімаційної реклами. В процесі розробки використовувались методи асоціативного експерименту та інтерв'ю.

При використанні методів експертних оцінок, інтерв'ю та асоціативного експерименту на перших двох етапах дослідження ми спирались на напрацювання інших дослідників (Белановський, 1993; Мертон, Фіске & Кендалл, 2000; Остапенко, 2017) та досвід власних досліджень (Соснюк, 2008).

III етап – основний. На даному етапі нами проводилось емпіричне дослідження психосемантичних особливостей сприймання молоддю анімаційної реклами з різними типами графіки та визначення впливу такої реклами на мотиви споживчої поведінки досліджуваних. Ми використовували метод семантичного диференціалу (методику оцінки особливостей сприймання реклами та методику оцінки впливу реклами на мотиви споживчої поведінки, розроблені на попередньому етапі).

IV етап – додатковий. На цьому етапі ми намагались додатково визначити зв'язок між сприйманням анімаційної реклами з різними типами графіки і рівнем розвитку емоційного інтелекту та рівнем креативності представників молодіжної цільової аудиторії. Нами використовувались Методика діагностики емоційного інтелекту Н. Холла (адаптація Є. Ільїна) та Методика діагностики особистісної креативності О. Є. Туник.

Результати

За результатами експертного опитування на попередньому етапі дослідження нами було відібрано шість роликів анімаційної реклами з різними видами графіки різних харчових торгівельних марок («Rastishka», «RedBull», «Kinder Pingui», «MacDonalds», «Простоквашино» та «Живчик»), в основу розробки яких було покладено різні типи графіки (2D-, 3D- та комбінований тип).

На другому етапі нами було розроблено два варіанти шкал монополярного семантичного диференціалу – Методику оцінки особливостей сприймання реклами та Методику оцінки впливу реклами на мотиви споживчої поведінки.

Базовий перелік шкал для Методики оцінки особливостей сприймання реклами було взято з наших попередніх досліджень (Соснюк & Соснюк, 2013). Однак за результатами асоціативного експерименту та інтерв'ю перелік було відкориговано. У кінцевий варіант методики було включено наступні шкали: 1) рекламний ролик привернув мою увагу; 2) рекламний ролик мені сподобався; 3) рекламний ролик викликав у мене зацікавленість; 4) ідея реклами є зрозуміла для мене; 5) рекламний ролик викликав у мене позитивні емоції; 6) дана реклама близька мені за духом; 7) реклама викликає в мене довіру; 8) після пе-

регляду реклами виникло бажання придбати продукт; 9) дана реклама покращує імідж марки.

Для даної методики було обрано 5-бальну метрику з вербальним (від «абсолютно не відповідає» до «повністю відповідає») та цифровим (від 1 до 5) маркуванням. Такий спосіб маркування робить методику більш універсальною з точки зору використання серед споживачів з різною освітою, а 5-бальна метрика забезпечує достатній рівень чутливості шкали при вимірюванні.

В процесі розробки шкал для Методики оцінки впливу реклами на мотиви споживчої поведінки нами використовувались індикатори споживчої мотивації, які було виявлено в наших попередніх дослідженнях (Sosniuk, 2016).¹

За результатами асоціативного інтерв'ю було визначено 16 шкал, які дозволяють виявити те, як реклама впливає на споживача: 1) викликає бажання придбати продукцію марки; 2) дозволяє підкріпити позитивний настрій; 3) надає можливість виявити власну індивідуальність, самовиразитись; 4) дозволяє отримати задоволення (задовільнити бажання, власний каприз, побалувати себе.); 5) надає відчуття впевненості в собі (власної самодостатності); 6) дозволяє отримати відчуття внутрішньої свободи; 7) надає можливість набути відчуття внутрішнього комфорту; 8) дозволяє створювати творчий настрій; 9) дозволяє викликати інтерес до себе; 10) задовольняє інтерес до новинок, прагнення до нового, незвичайного, інноваційного; 11) надає можливість продемонструвати єдність смаків з друзями (найближчим соціальним оточенням); 12) дозволяє продемонструвати оточуючим власний стиль; 13) надає можливість підкреслити власну жіночність / мужність; 14) допомагає продемонструвати себе оточуючим з найкращого боку; 15) надає можливість продемонструвати ексклюзивність власного вибору; 16) дозволяє продемонструвати відповідність стандартам, які популярні у соціальному оточенні (прагнення бути як всі).

Для даної методики також було обрано 5-бальну метрику з вербальним (від «абсолютно відсутнє» до «точно має місце») та цифровим (від 1 до 5) маркуванням.

На третьому етапі ми визначали особливості сприймання молодіжною цільовою аудиторією анімаційних рекламних роликів з різними типами графіки.

¹ Більш детально познайомитись з повним переліком індикаторів споживчої мотивації можна також в наших україномовних публікаціях: Соснюк О. П. (2014). Проективна методика «Креативний простір» як інструмент діагностики споживчої поведінки. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : Збірник наукових праць, 23 (2), 239–244; Соснюк О. П. (2011). Проективна методика «Креативний простір» як психодіагностичний та дослідницький інструмент. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 971, 145–151.

Факторний аналіз результатів дослідження, отриманих за Методикою оцінки особливостей сприймання реклами та Методикою оцінки впливу реклами на мотиви споживчої поведінки, дозволив визначити психосемантичну структуру сприймання молодіжною цільовою аудиторією анімаційної реклами з різними типами графіки.

Нами було виявлено, що структура сприймання анімаційної реклами підлітками відрізняється від структури сприймання такої рекламної продукції юнаками та молоддю.

Так, в структурі сприймання анімаційної реклами підлітками було визначено 4 фактори («Впевненість», «Довіра», «Привабливість», «Споживча активність»). При цьому, загальний відсоток описаної дисперсії дорівнює 61,7%.

Фактор 1. «Впевненість» (дисперсія 23.9%). Даний фактор включає наступні характеристики (табл. 1): надає можливість продемонструвати єдність смаків з друзями (найближчим соціальним оточенням) (0,765); задовольняє інтерес до новинок, прагнення до нового незвичайного інноваційного (0,739); надає можливість продемонструвати ексклюзивність власного вибору (0,716); допомагає продемонструвати себе оточуючим з найкращого боку (0,671); надає можливість відчуття внутрішнього комфорту (0,668); надає можливість підкреслити свою жіночність\мужність (0,647); дозволяє продемонструвати відповідність стандартам, які популярні у соціальному оточенні (прагнення бути як всі) (0,627); дозволяє отримати відчуття внутрішньої свободи (0,625); дозволяє продемонструвати оточуючим власний стиль (0,574); надає відчуття впевненості в собі, власної самодостатності (0,529).

Таблиця 1

**Факторні навантаження у підлітковій вибірці
(фактор 1 «Впевненість»)**

Фактор 1. «Впевненість»	
V20 – надає можливість продемонструвати єдність смаків з друзями (найближчим соціальним оточенням)	0,765
V19 – задовольняє інтерес до новинок, прагнення до нового незвичайного інноваційного	0,739
V24 – надає можливість продемонструвати ексклюзивність власного вибору	0,716
V23 – допомагає продемонструвати себе оточуючим з найкращого боку	0,671
V16 – надає можливість відчуття внутрішнього комфорту	0,668

V22 – надає можливість підкреслити свою жіночність\мужність	0,647
V25 – дозволяє продемонструвати відповідність стандартам, які популярні у соціальному оточенні (прагнення бути як всі)	0,627
V15 – дозволяє отримати відчуття внутрішньої свободи	0,625
V21 – дозволяє продемонструвати оточуючим власний стиль	0,574
V14 – надає відчуття впевненості в собі, власної самодостатності	0,529
% описаної дисперсії	23.9%

На даний фактор припадає найбільший відсоток розподіленої дисперсії, що дозволяє розглядати його як такий, що має найбільший вплив на сприймання підлітками анімаційної реклами з різними типами графіки.

Фактор пояснює, завдяки чому анімаційна реклама викликає у підлітків відчуття єдності з соціумом та впевненості в собі.

Фактор 2. «Довіра» (дисперсія 16.9%). До даного фактору увійшли такі характеристики (табл. 2): дозволяє створювати творчий настрій (0,749); рекламний ролик викликав у мене позитивні емоції (0,671); рекламний ролик викликає в мене довіру (0,640); надає можливість виявити власну індивідуальність, самовиразитись (0,575); дана реклама близька мені по духу (0,532); дозволяє викликати інтерес до себе (0,521).

Фактор пояснює, завдяки чому рекламна продукція такого типу викликає почуття довіри та позитивне ставлення споживачів.

Таблиця 2

Факторні навантаження у підлітковій вибірці

Фактор 2. «Довіра»	
V17 – дозволяє створювати творчий настрій	0,749
V5 – рекламний ролик викликав у мене позитивні емоції	0,671
V7 – рекламний ролик викликає в мене довіру	0,640
V12 – надає можливість виявити власну індивідуальність, самовиразитись	0,575
V6 – дана реклама близька мені за духом	0,532
V 18 – дозволяє викликати інтерес до себе	0,521
% описаної дисперсії	16.9%

Фактор 3. «Привабливість» (дисперсія 12.4%). До даного фактору увійшли такі характеристики (табл. 3): рекламний ролик мені сподобався (0,885); рекламний ролик привернув мою увагу (0,874); дозволяє підкріпити позитивний настрій (0,740); рекламний ролик викликав у мене позитивні емоції (0,681).

Фактор пояснює, завдяки чому рекламна продукція такого типу привертає увагу досліджуваних та викликає позитивну оцінку до рекламного контенту.

Таблиця 3

**Факторні навантаження у підлітковій вибірці
(фактор 3 “Привабливість”)**

Фактор 3. «Привабливість»	
V2 – рекламний ролик мені сподобався	0,885
V1 – рекламний ролик привернув мою увагу	0,874
V3 – рекламний ролик викликав у мене зацікавлення	0,813
V11 – дозволяє підкріпити позитивний настрій	0,740
V5 – рекламний ролик викликав у мене позитивні емоції	0,681
% описаної дисперсії	12.4%

Фактор 4. «Споживча активність» (дисперсія 8.5%). До даного фактору увійшли такі характеристики (табл. 4): ідея реклами зрозуміла для мене (0,736); дана реклама покращує імідж марки (0,735); виникло бажання придбати продукт (0,729); викликає бажання придбати продукцію марки (0,672). Фактор пояснює завдяки чому у підлітків з'являється мотивація придбати рекламований продукт.

Таблиця 4

**Факторні навантаження у підлітковій вибірці
(фактор 4 «Споживча активність»)**

Фактор 4. «Споживча активність»	
V4 – ідея реклами зрозуміла для мене	0,736
V9 – дана реклама покращує імідж марки	0,735
V8 – виникло бажання придбати продукт	0,729
V10 – викликає бажання придбати продукцію марки	0,672
% описаної дисперсії	8.5%

Де що інакше виглядає структура сприймання анімаційної реклами юнаками та молоддю, в якій нами було визначено 3 фактори («Впевненість», «Привабливість», «Споживча активність»). При цьому, загальний відсоток описаної дисперсії дорівнює 66,3%.

Таблиця 5

**Факторні навантаження в молодіжній вибірці
(фактор 1 «Впевненість»)**

Фактор 1. «Впевненість»	
V18 – дозволяє викликати інтерес до себе	0,829
V14 – надає відчуття впевненості в собі (власної самодостатності)	0,813
V22 – надає можливість підкреслити власну жіночність/ мужність	0,786
V24 – надає можливість продемонструвати ексклюзивність власного вибору	0,785
V23 – допомагає продемонструвати себе оточуючим з найкращого боку	0,777
V21 – дозволяє продемонструвати оточуючим власний стиль	0,763
V25 – дозволяє продемонструвати відповідність стандартам, які популярні у соціальному оточенні (прагнення бути як всі)	0,728
V12 – надає можливість виявити власну індивідуальність, самовиразитись	0,699
V17 – дозволяє створювати творчий настрій	0,683
V15 – дозволяє отримати відчуття внутрішньої свободи	0,685
V19 – задовольняє інтерес до новинок, прагнення до нового, незвичайного, інноваційного.	0,606
% описаної дисперсії	30,7

Фактор 1. «Впевненість» (дисперсія 30,7%). Даний фактор включає наступні характеристики (табл. 5): дозволяє продемонструвати оточуючим власний стиль (0,829); надає відчуття впевненості в собі (власної самодостатності) (0,813); надає можливість підкреслити власну жіночність/ мужність (0,786); надає можливість продемонструвати ексклюзивність власного вибору (0,785); допомагає продемонструвати себе оточуючим з найкращого боку (0,777); дозволяє викликати інтерес до себе (0,763); дозволяє продемонструвати відповідність стандартам, які популярні у соціальному оточенні (прагнення бути як всі) (0,728); надає можливість виявити власну індивідуальність, самовиразитись

(0,699); дозволяє створювати творчий настрій (0,683); дозволяє отримати відчуття внутрішньої свободи (0,685); задовольняє інтерес до новинок, прагнення до нового, незвичайного, інноваційного (0,606).

На даний фактор припадає найбільший відсоток розподіленої дисперсії, що також дозволяє розглядати його як такий, що має найбільший вплив на сприймання юнаками та молоддю анімаційної реклами з різними типами графіки.

Таблиця 6

**Факторні навантаження в молодіжній вибірці
(фактор 2 «Привабливість»)**

Фактор 2. «Привабливість»	
V2 – рекламний ролик мені сподобався	0,848
V3 – рекламний ролик викликав у мене зацікавлення	0,773
V5 – рекламний ролик викликав у мене позитивні емоції	0,740
V7 – реклама викликає в мене довіру	0,729
V1 – рекламний ролик привернув мою увагу	0,703
V4 – ідея реклами зрозуміла для мене	0,696
V11 – дозволяє підкріпити позитивний настрій	0,688
V13 – дозволяє отримати задоволення (задовільнити бажання, власний каприз, побалувати себе)	0,545
V6 – дана реклама є близька мені за духом	0,505
% описаної дисперсії	29,2

Фактор 2. «Привабливість» (дисперсія 29,2%). До даного фактору увійшли такі характеристики (табл. 6): рекламний ролик мені сподобався (0,848); рекламний ролик викликав у мене зацікавлення (0,773); рекламний ролик викликав у мене позитивні емоції (0,740); реклама викликає в мене довіру (0,729); рекламний ролик привернув мою увагу (0,703); ідея реклами є зрозуміла для мене (0,696); дозволяє підкріпити позитивний настрій (0,688); дозволяє отримати задоволення (задовільнити бажання, власний каприз, побалувати себе) (0,545); дана реклама є близька мені за духом (0,505). Як і у випадку з підлітками, найбільш значущими характеристиками, що увійшли до факторного навантаження є ті, які забезпечують позитивну оцінку рекламної продукції, релевантність та зрозумілість рекламних ідей.

Таблиця 7

**Факторні навантаження в молодіжній вибірці
(фактор 3 «Споживча активність»)**

Фактор 3. «Споживча активність»	
V8 – виникло бажання придбати продукт	0,660
V10 – викликає бажання придбати продукцію марки	0,602
V12 – надає можливість продемонструвати єдність смаків з друзями (найближчим соціальним оточенням)	0,582
V13 – дозволяє отримати задоволення (задовільнити бажання, власний каприз, побалувати себе)	0,490
% описаної дисперсії	6,4

Фактор 3. «Споживча активність» (дисперсія 6,4%). До структури навантаження даного фактору увійшли такі характеристики (табл. 7): виникло бажання придбати продукт (0,660); викликає бажання придбати продукцію марки (0,602); дозволяє продемонструвати відповідність стандартам, які популярні у соціальному оточенні (прагнення бути як всі); надає можливість продемонструвати єдність смаків з друзями (найближчим соціальним оточенням) (0,582); дозволяє отримати задоволення (задовільнити бажання, власний каприз, побалувати себе) (0,490).

Даний фактор у своїй структурі об'єднує такі характеристики: бажання придбати продукт, можливість соціальної відповідності та відчуття задоволеності продуктом. Фактор пояснює, завдяки чому у молоді з'являється мотивація придбати рекламований продукт.

Таким чином, порівняльний аналіз профілів сприймання анімаційної реклами представниками різних вікових груп (в межах молодіжної цільової аудиторії), свідчить, що структура семантичного простору підлітків у даному випадку більш диференційована та афективно забарвлена. При цьому, позитивні емоції у ставленні підлітків до анімаційної реклами забезпечують високий рівень довіри до такої комунікації і сигналізують про її релевантність для них. Водночас у юнаків та молоді ставлення до анімаційної реклами більш узагальнене та раціональне.

Також, варто відзначити, що три фактори («Впевненість», «Привабливість», «Споживча активність») можуть розглядатись як універсальні структурні компоненти, які визначають ставлення до анімаційної реклами молодіжної цільової аудиторії в цілому.

Також під час аналізу нами було виявлено особливості ставлення молоді до анімаційної реклами з різними типами графіки (2-D, 3-D, комбінована) та споживчої мотивації даної цільової аудиторії. Зокрема, нами було встановлено, що рекламні ролики створенні на основі використання:

- 3-D графіки, оцінюються представниками молодіжної аудиторії (всіх вікових груп) найбільш позитивно та частіше викликають у них бажання придбати продукцію марки, що рекламується;

- технології 2-D графіки, найбільше привертають увагу молодших підлітків (12–15 років) та створюють у них відповідну споживчу мотивацію;

- комбінованої графіки, найменше зацікавлюють представників молодіжної цільової аудиторії. Однак така реклама сприймається молоддю (особливо підлітками) як релевантна та така, що викликає у споживачів почуття довіри до продукту та бренду.

На четвертому етапі нами було виявлено зв'язок між рівнем емоційного інтелекту і креативності та особливостями сприймання анімаційної реклами. Зазначене завдання було для нас додатковим у даному дослідженні, тому в цій публікації ми наведемо лише загальні тенденції. У подальшому ми плануємо розглянути ці результати більш докладно в окремому матеріалі.

Отже, нами було встановлено, що досліджувані з високим рівнем емоційного інтелекту оцінюють анімаційну графіку в рекламі більш позитивно, ніж особи, які мають низькі показники емоційного інтелекту. Представники молодіжної цільової аудиторії (всіх вікових груп) з високими показниками емоційного інтелекту є найбільш чутливими до анімаційної реклами з використанням 3-D графіки. Схожа тенденція простежується у досліджуваних з високим рівнем креативності, які вище оцінюють та більш позитивно сприймають рекламні ролики з використанням 3-D графіки (порівняно з досліджуваними з низьким рівнем креативності). Крім того, нами встановлено, що молодші підлітки (12–15 років) з високим рівнем креативності також позитивно сприймають анімаційну рекламу з використанням технології 2-D графіки.

Дискусії

Психосемантичні особливості сприймання анімаційної реклами, визначені в процесі дослідження, дають підстави стверджувати, що анімаційна реклама є релевантною для молодіжної цільової аудиторії, здатна привертати увагу та актуалізувати мотиви споживчої поведінки. Ці дані узгоджуються з висновками та рекомендаціями інших дослідників (Wood-Mitchell, 2016; Hoque, 2019).

Крім того, використання анімаційної реклами надає маркетологам-практикам можливість обирати актуальні для молоді канали комунікації (інформаційні, ігрові та розважальні інтернет-ресурси, соціальні медіа). З урахуванням того, що сучасна молодь тяжіє до парасоціальних стосунків та значну частину свого життя проживає у віртуальному просторі (Auter, 1992; Giles, 2002; Rosaen & Dibble, 2008), цей момент здається вкрай важливим, адже в такому випадку комунікація відповідає стилю життя споживачів.

Однак питання про те, наскільки анімаційна реклама є більш ефективною порівняно з іншими засобами комунікації, залишається відкритим. Також, з нашої точки зору, потребує додаткового вивчення те, як привабливість продукту та бренду впливає на сприймання анімаційної реклами з різними типами графіки. Пошук відповідей на ці питання входить до наших перспективних дослідницьких планів.

Висновки

В емпіричному дослідженні визначено психосемантичні особливості сприймання анімаційної реклами представниками молодіжної цільової аудиторії. Аналіз результатів дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Встановлено відмінності у сприйманні анімаційної реклами між представниками різних вікових груп в межах молодіжної цільової аудиторії. Виокремлено чотири фактори («Впевненість», «Довіра», «Привабливість», «Споживча активність»), які проявляються в процесі сприймання анімаційної реклами молодшими підлітками (12–15 років), а також три фактори («Впевненість», «Привабливість», «Споживча активність»), які визначають ставлення до анімаційної реклами юнаків (16–19 років) та молоді (20–24 років).

2. Виявлено особливості ставлення молоді до анімаційної реклами з різними типами графіки (2-D, 3-D, комбінована) та споживчої мотивації даної цільової аудиторії. Встановлено, що рекламні ролики на основі використання 3-D графіки, оцінюються представниками молодіжної аудиторії (всіх вікових груп) найбільш позитивно та частіше викликають у них бажання придбати продукцію марки, що рекламується. Рекламні ролики, створені на основі використання технології 2-D графіки, найбільше привертають увагу молодших підлітків (12–15 років) та створюють у них відповідну споживчу мотивацію. Рекламні ролики, створені на основі комбінованої графіки, найменше зацікавляють представників молодіжної цільової аудиторії. Однак така реклама сприймається молоддю як релевантна та викликає у споживачів почуття довіри до продукту та бренду. Зазначені особливості варто

враховувати при розробці маркетингових стратегій в тих випадках, коли в рекламній комунікації передбачається використання анімаційної графіки. Для привертання уваги представників молодіжної цільової аудиторії більш ефективним буде застосовувати ролики, створені на основі 2-D графіки, для актуалізації мотивів споживчої поведінки – ролики, створені на основі 3-D графіки, для формування почуття довіри до продукту або бренду – ролики, створені на основі комбінованої графіки.

3. Виявлено зв'язок між рівнем емоційного інтелекту та креативності з особливостями сприймання анімаційної реклами. Досліджувані з високим рівнем емоційного інтелекту оцінюють анімаційну графіку в рекламі більш позитивно, ніж особи, які мають низькі показники емоційного інтелекту. Представники молодіжної цільової аудиторії (всіх вікових груп) з високими показниками емоційного інтелекту є найбільш чутливими до анімаційної реклами з використанням 3-D графіки. Схожа тенденція простежується у досліджуваних з високим рівнем креативності, які вище оцінюють та більш позитивно сприймають рекламні ролики з використанням 3-D графіки (порівняно з досліджуваними з низьким рівнем креативності). Встановлено, що молодші підлітки (12–15 років) з високим рівнем креативності також позитивно сприймають анімаційну рекламу з використанням технології 2-D графіки. Таким чином, показники рівня розвитку емоційного інтелекту та рівня креативності можна включати до переліку психографічних характеристик молодіжної цільової аудиторії в маркетинговій практиці. Це дозволить вибирати тип анімаційної графіки, яка буде відповідати психологічному профілю споживачів, а також сприятиме підвищенню ефективності рекламної комунікації в цілому.

Перспективи подальших досліджень передбачають більш детальне вивчення особливостей сприймання анімаційної реклами з різними типами графіки представниками різних вікових груп, встановлення зв'язку між сприйманням анімаційної реклами та ціннісно-сисловою сферою особистості споживачів, а також визначення ефективності анімаційної реклами порівняно з іншими комунікаційними інструментами.

Декларація про конфлікт інтересів. Автори заявляють про відсутність потенційних конфліктів інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Внесок авторів. Автори спільно працювали на усіма розділами і зробили однаковий внесок до цього дослідження.

Фінансування. Автори повідомляють, що дослідження було проведено в межах науково-дослідної роботи «Особистість і групи в умовах цін-

нісно-сміслової трансформації суспільства» (номер державної реєстрації НДР: 0116U008624) кафедри соціальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Подяки. Автори дякують учасникам дослідження та експертам, а також колегам з кафедри соціальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

Ausman B. D., Lin H., Kidwai K., Munyofu, M., Swain W. J., & Dwyer F. (2004). Effects of Varied Animation Strategies in Facilitating Animated Instruction. *Conference Proceedings of Association for Educational Communications and Technology, The Pennsylvania State University, Pennsylvania*, 49-58.

Auter P. J. (1992). Psychometric: TV that talks back: An experimental validation of a parasocial interaction scale. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. Vol. 36, 2, 173-181.

Braddick, O., & Atkinson, J. (2011). Development of human visual function. *Vision Research*, 51(13), 1588–1609.

Burke, M., Hornof, A., Nilsen, E., & Gorman, N. (2005). High-Cost Banner Blindness: Ads Increase Perceived Workload, Hinder Visual Search, and Are Forgotten. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*, 12(4), 423–445. DOI: <https://doi.org/10.1145/1121112.1121116>

Chitchyan G. M. (2011). The Peculiarities of Creating an Animated Advertising Character: Choosing the Techniques and Means of Expression. *Higher School of Economics National Research University, Department of Theory and Practice of advertising*, 3, 1-15

Giles D. C. (2002). Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research. *Media psychology*. Vol.4, 3, 279-305.

Hershberger E. K., Donthu N., & Lohtia R. (2002). Banner Ad Effectiveness: Lessons from 8,725 Ads. *Georgia State University Marketing Department, J. Mack Robinson College of Business, Atlanta*, 2, 7-14.

Hervet, G., Guérard, K., Tremblay, S., & Chtourou, M. S. (2011). Is banner blindness genuine? Eye tracking internet text advertising. *Applied Cognitive Psychology*, 25(5), 708–716. DOI: <https://doi.org/10.1002/acp.1742>

Hoque, A. (2019). Content marketing: 5 reasons why businesses should use animation. *Digital Gglue*. [online] Available at <<https://digitalglue.agency/top-5-reasons-why-businesses-use-animation>> [Accessed 24 April 2020].

Kuisma J. (2010). The Effects of Animation and Format on the Perception and Memory of Online Advertising. *Journal of Interactive Marketing*, 24(4), 269-282. DOI: 10.1016/j.intmar.2010.07.002

Lohse, G. L., & Wu, D. (2001). Eye movement patterns on Chinese yellow pages advertising. *Electronic Markets*, Vol.11, 2, 87–96.

Pieters, R., & Wedel, M. (2004). Attention capture and transfer in advertising: brand, pictorial, and text-size effects. *Journal of marketing*, 68(2), 36–50. DOI: 10.1509/jmkg.68.2.36.27794

Rayner, K., Reichle, E. D., Stroud, M. J., Williams, C. C., & Pollatsek, A. (2006). The effect of word frequency, word predictability, and font difficulty on the eye

movements of young and older readers. *Psychology and Aging*, 21(3), 448–465. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.21.3.448>

Rosaen S. F. & Dibble J. L. (2008). Investigating the relationships among child's age, parasocial interactions, and the social realism of favorite television characters. *Communication Research Reports*, Vol. 25, 2, 145-154.

Rosenkrans G. (2010). Maximizing User Interactivity Through Banner Ad Design. *Journal of Promotion Management*, Vol. 16, 3, 265-287.

Rossotti H. (1985). *Colour - Why the world isn't grey*. Princeton : Princeton University Press.

Sharma, A., Bhosle, A., & Chaudhary, B. (2012). Consumer Perception and Attitude towards the Visual Elements in Social Campaign Advertisement. *Journal of Business and Management*, Vol.3, 1, 6-17.

Sosniuk O. P. (2016). Projective technique creative space as a research tool for studying consumers' motivation. *Ukrainian Psychological Journal*, 1, 113–121. DOI: <https://doi.org/10.17721/upj.2016.1.10>

Wood-Mitchell, Neil. (2013). Top 5 Reasons Why Businesses Use Animation - Three Motion. Threeemotion.co.uk. Three Motion Media, October 3. 2013. [online] Available at <<https://www.business2community.com/marketing/top-5-reasons-businesses-use-animation-0628835>> [Accessed 24 April 2020].

Yoo C. Y., Kim K. & Stout P. A. (2004). Assessing the Effects of Animation in Online Banner Advertising: Hierarchy of Effects Model. *Journal of interactive advertising*, Vol. 4, 2, 49-60.

Белановский С. А. (1993). *Индивидуальное глубокое интервью*. Москва : Никколо-Медиа.

Васильев М. (2000). Мультипликация в рекламе. *Рекламные технологии*, 5, 12.

Катернюк А. В. (2001). *Рекламные технологии*. Коммерческая реклама. Ростов на Дону : Феникс.

Курушин В. Д. (2001). *Графический дизайн и реклама*. Москва : ДМК-Пресс.

Мертон Р., Фiske М. & Кендалл П. (1991). *Фокусированное интервью*. Москва : Институт Молодежи.

Остапенко І. В. (2017). Особливості використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. *Проблеми політичної психології: збірник наукових праць*, 5 (19), 167–178.

Остапенко І. В. (2019). *Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді : методичний посібник*. Кропивницький : Імекс-ЛТД.

Рожкова Н. Г., Данилов П. П. & Шитов В. Н. (2006). *Графический дизайн и реклама на компьютере. Краткое руководство*. Москва : Издательский дом «Вильямс».

Соснюк О. П. (2008). Діагностика особливостей особистісної активності суб'єктів інноваційної діяльності якісними методами. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, Т. 7, 16, 163–168.

Соснюк О. П. & Соснюк Є. О. (2013). Особливості сприймання підлітками різних типів соціальної реклами. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць*, 19, 176–183.

References

- Ausman B. D., Lin H., Kidwai K., Munyofu, M., Swain W. J., & Dwyer F. (2004). Effects of Varied Animation Strategies in Facilitating Animated Instruction. Conference Proceedings of Association for Educational Communications and Technology, The Pennsylvania State University, Pennsylvania, 49-58.
- Auter P. J. (1992). Psychometric: TV that talks back: An experimental validation of a parasocial interaction scale. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. Vol. 36, 2, 173-181.
- Braddick, O., & Atkinson, J. (2011). Development of human visual function. *Vision Research*, 51(13), 1588–1609.
- Burke, M., Hornof, A., Nilsen, E., & Gorman, N. (2005). High-Cost Banner Blindness: Ads Increase Perceived Workload, Hinder Visual Search, and Are Forgotten. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*, 12(4), 423–445. DOI: <https://doi.org/10.1145/1121112.1121116>
- Chitchyan G. M. (2011). The Peculiarities of Creating an Animated Advertising Character: Choosing the Techniques and Means of Expression. Higher School of Economics National Research University, Department of Theory and Practice of advertising, 3, 1-15
- Giles D. C. (2002). Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research. *Media psychology*. Vol.4, 3, 279-305.
- Hershberger E. K., Donthu N., & Lohtia R. (2002). Banner Ad Effectiveness: Lessons from 8,725 Ads. Georgia State University Marketing Department, J. Mack Robinson College of Business, Atlanta, 2, 7-14.
- Hervet, G., Guérard, K., Tremblay, S., & Chtourou, M. S. (2011). Is banner blindness genuine? Eye tracking internet text advertising. *Applied Cognitive Psychology*, 25(5), 708–716. DOI: <https://doi.org/10.1002/acp.1742>
- Hoque, A. (2019). Content marketing: 5 reasons why businesses should use animation. Digital Gglue. [online] Available at <<https://digitalglue.agency/top-5-reasons-why-businesses-use-animation>> [Accessed 24 April 2020].
- Kuisma J. (2010). The Effects of Animation and Format on the Perception and Memory of Online Advertising. *Journal of Interactive Marketing*, 24(4), 269-282. DOI: 10.1016/j.intmar.2010.07.002
- Lohse, G. L., & Wu, D. (2001). Eye movement patterns on Chinese yellow pages advertising. *Electronic Markets*, Vol.11, 2, 87–96.
- Naka, K. I., & Rushton, W. (1966). S-potentials from colour units in the retina of fish (cyprinidae), *Journal of Physiology*, 185(3), 536–555
- Pieters, R., & Wedel, M. (2004). Attention capture and transfer in advertising: brand, pictorial, and text-size effects. *Journal of marketing*, 68(2), 36–50. DOI: 10.1509/jmkg.68.2.36.27794
- Rayner, K., Reichle, E. D., Stroud, M. J., Williams, C. C., & Pollatsek, A. (2006). The effect of word frequency, word predictability, and font difficulty on the eye movements of young and older readers. *Psychology and Aging*, 21(3), 448–465. DOI: <https://doi.org/10.1037/0882-7974.21.3.448>
- Rosaen S. F. & Dibble J. L. (2008). Investigating the relationships among child's age, parasocial interactions, and the social realism of favorite television characters. *Communication Research Reports*, Vol. 25, 2, 145-154.
- Rosenkrans G. (2010). Maximizing User Interactivity Through Banner Ad Design. *Journal of Promotion Management*, Vol. 16, 3, 265-287.

Rossotti H. (1985). *Colour - Why the world isn't grey*. Princeton : Princeton University Press.

Sharma, A., Bhosle, A., & Chaudhary, B. (2012). Consumer Perception and Attitude towards the Visual Elements in Social Campaign Advertisement. *Journal of Business and Management*, Vol.3, 1, 6-17.

Sosniuk O. P. (2016). Projective technique creative space as a research tool for studying consumers' motivation. *Ukrainian Psychological Journal*, 1, 113–121. DOI: <https://doi.org/10.17721/upj.2016.1.10>

Wood-Mitchell, Neil. (2013). Top 5 Reasons Why Businesses Use Animation - Three Motion. *Threemotion.co.uk*. Three Motion Media, October 3. 2013. [online] Available at <<https://www.business2community.com/marketing/top-5-reasons-businesses-use-animation-0628835>> [Accessed 24 April 2020].

Yoo C. Y., Kim K. & Stout P. A. (2004). Assessing the Effects of Animation in Online Banner Advertising: Hierarchy of Effects Model. *Journal of interactive advertising*, Vol. 4, 2, 49-60.

Belanovskij S. A. (1993). *Individual'noe glubokoe interv'yu [Individual in-depth interview]*. Moskva : Nikkolo-Media [in Russian].

Vasil'ev M. (2000). Mul'tiplikaciya v reklame [Animation in advertising]. *Reklamnye tekhnologii*, 5, 12 [in Russian].

Katernyuk A. V. (2001). *Reklamnye tekhnologii. Kommercheskaya reklama [Advertising technologies. Commercial advertising]*. Rostov na Donu : Phenix [in Russian].

Kurushin V. D. (2001). *Graficheskij dizajn i reklama [Graphic design and advertising]*. Moskva : DMK-Press [in Russian].

Merton R., Fiske M. & Kendall P. (1991). Fokusirovannoe interv'yu [Focused interview]. Moskva : Institut Molodiezhi [in Russian].

Ostapenko I. V. (2017). Osoblyvosti vykorystannia yakisnykh metodiv dlja doslidzhennia komunikativnykh barieriv natsionalnoi ta hromadianskoi samoidentyfikatsii [Features of the use of qualitative methods for the study of communication barriers of national and civic self-identification]. *Problemy politychnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats*, 5 (19), 167–178 [in Ukrainian].

Ostapenko I. V. (2019). *Strategii ta tekhnologii aktyvizatsii samoidentyfikuvannia molodi : metodychnyi posibnyk [Strategies and technologies for activating youth self-identification]*. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [in Ukrainian].

Rozhkova N. G., Danilov P. P. & Shitov V. N. (2006). *Graficheskij dizajn i reklama na komp'yutere. Kratkoe rukovodstvo [Graphic design and advertising on the computer. Quick guide]*. Moskva : Izdatel'skij dom «Vil'yams» [in Russian].

Sosniuk O. P. (2008). Diahnostyka osoblyvostei osobystisnoi aktyvnosti subiektiv innovatsiinoi diialnosti yakisnymi metodamy [Diagnosis of features of personal activity of subjects of innovative activity by qualitative methods]. *Aktualni problemy psykholohii : zb. nauk. prats In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy*, T. 7, 16, 163–168 [in Ukrainian].

Sosniuk O. P. & Sosniuk Ye. O. (2013). Osoblyvosti sprymannia pidlitkamy riznykh typiv sotsialnoi reklamy [Features of adolescents' perception of different types of social advertising]. *Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky: Zbirnyk naukovykh prats*, 19, 176–183 [in Ukrainian].

Abstract

Sosniuk O. P.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: oleh.sosniuk@gmail.com

Vlasiuk I. Yu.,

bachelor (in Psychology),
Social Psychology Department,
Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: irina_vlasyuk99@ukr.net

PSYCHOSEMANTIC FEATURES OF PERCEPTION OF ANIMATED ADVERTISEMENT OF YOUTH TARGET AUDIENCE

The article is devoted to the analysis of the results of empirical research of psychosemantic features of perception of animation advertising by the representatives of the youth target audience. Differences in the perception of animation advertising between representatives of three age groups within the youth target audience were established. The authors identified four factors («Confidence», «Attractiveness», «Trust», «Consumer Activity»), which are manifested in the perception of animation advertising by young teens (12–15 y.o.). At the same time, for adolescence teens (16–19 y.o.) and youth (20–24 y.o.) there are three factors («Confidence», «Attractiveness», «Consumer activity»), which determine their attitude to animation advertising.

The peculiarities of young people's attitude to animation advertising with different types of graphics (2-D, 3-D, combined) and consumer motivation of this target audience are revealed. It has been identified that commercials based on the use of 3-D graphics are evaluated by representatives of the youth audience (of all age groups) most positively and often make them want to buy the products of the advertised brand. Commercials based on the use of 2-D graphics technology attract the most attention of younger teens (12–15 y.o.) and create the appropriate consumer motivation. The commercials created on the basis of the combined graphics are the least interesting to the representatives of the youth target audience.

However, the ideas underlying such advertising are the most understandable for youth, and the advertising itself is perceived as relevant and evokes a sense of trust in the product and brand.

The connection between the level of emotional intelligence and creativity with the peculiarities of the perception of animation advertising is revealed. Subjects with higher level of emotional intelligence rate animation graphics in advertising more positively than people with low levels of emotional intelligence. Representatives of the youth target audience (all age groups) with high levels of emotional intelligence are most sensitive to animation advertising using 3-D graphics. A similar trend is observed in subjects with a high level of creativity, rate commercials using 3-D graphics higher and perceive it more positively (compared with subjects with lower level of creativity). It is established that young teenagers (12–15 y.o.) with a high level of creativity also positively perceive animation advertising using 2-D graphics technology.

Prospects for further research include a more detailed study of the perception of animation advertising with different types of graphics by different age groups, determining the relationship between the perception of animation advertising and the value-semantic sphere of the personality of consumers.

Key words: *psychosemantics, factors of perception, animated advertisement, types of graphics, semantic differential, youth target audience.*

Отримано – 24 квітня 2020
Received – April 24, 2020

Рецензовано – 11 травня 2020
Revision – May 11, 2020

Прийнято – 14 травня 2020
Accepted – May 14, 2020

УДК 159.9.07

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).13](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).13)

Титаренко Т. М.,

доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України,
головний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: tytarenkotm@gmail.com
ORCID: 0000 0001 8522 0894

ЛАНДШАФТИ ОСОБИСТІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УНАСЛІДОК ТРАВМАТИЧНОГО ВОЄННОГО ДОСВІДУ

Ландшафт особистісних трансформацій визначено як територію життя особистості, що має особливу динаміку, структурно-функціональні характеристики, смислове наповнення. Крім специфікації поняття «ландшафт особистісних трансформацій» завдання полягало у визначенні типів ландшафтів комбатантів після повернення з фронту. Вибірка складалася з 91 комбатанта – курсантів вищого навчального закладу та добровольців. Використовувався метод письмового наративу за запропонованою схемою, бесіда та сфокусоване індивідуальне інтерв'ю. Згідно з результатами дослідження, тематика посттравматичних наративів учасників бойових дій включала травми, пов'язані з воєнними діями (41,9%); сімейні зради (24,7%); пережиті в мирний час втрати (23,5%); інші складні життєві ситуації (9,9%).

Розроблено критерії визначення типу ландшафту: осмисленість минулого, оцінка теперішнього, бачення майбутнього, ціннісна домінанта. Як інтегральний показник ландшафту розглянуто ціннісно-смыслову конфігурацію життя особистості. Виявлено такі типи ландшафтів: а) екзистенційний (відрізняється неготовністю переосмислювати травматичне минуле, нездатністю адекватно оцінювати теперішнє, неможливістю конструювати майбутнє, домінантою виживання); б) сімейний (відрізняється добрим осмисленням минулого, адекватною оцінкою теперішнього, розгорнутим конструюванням майбутнього, домінантою значущих стосунків); в) служіння (відрізняється від сімейного насамперед за критерієм домінантної цінності – бути корисним державі, боротьбі з агресором, армії); г) самореалізації (відрізняється головною цінністю саморозвитку); д) прагматичний (відрізняється головною цінністю кар'єрного просування).

Серед найбільш поширених ландшафтів виявилися екзистенційний і сімейний (по 25,0%); далі йдуть ландшафти служіння і самореалізації (по 17,3%); найменше траплявся прагматичний (13,6%). Підтверджено гіпотезу, згідно з якою безпосередня участь військовослужбовців у бойових діях може правити за тригер зміни особистісного ландшафту.

Ключові слова: ландшафт особистісних трансформацій, воєнний досвід, посттравматичний наратив, ціннісно-сміслова конфігурація життя, тематика наративів, критерії ландшафту, типи ландшафтів.

Вступ

Постановка проблеми. Серед важливих для науки й практики завдань, що потребують невідкладного розв'язання, слід назвати апробація способів організації ефективного соціально-психологічного супроводу людей, що отримали травматичний воєнний досвід. Пошук передбачає, крім різних форм комплексної соціальної підтримки та психологічної допомоги, різноманітних реабілітаційних впливів, ще й урахування динаміки самої особистості, що пережила травму, її внутрішніх ресурсів, готовності до змін. Аспект особистісних трансформацій, які відбуваються внаслідок отримання травматичного досвіду, пошуку нових шляхів самореалізації, ціннісної переорієнтації залишається поки що не досить вивченим.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особистісних змін, що відбуваються після отримання травматичного досвіду, зазвичай концентрується навколо посттравматичних стресових розладів та їхнього впливу на подальше життя людини (Belrose, Duffaud, Dutheil, Trichereau & Trousselard, 2019; Crone & Sarkar, 2020; Waysman, Schwarzwald & Solomon, 2005).

Увага приділяється також психологічним засобам та інструментам, що допомагають подолати ПТСР. Проведений метааналіз ефективності різного роду тренінгів для онкохворих, у якому було проаналізовано 1195 учасників, показав, що процеси особистісних трансформацій під впливом тренінгових впливів відбуваються насамперед у міжособистісних стосунках, рівні відкритості щодо власного майбутнього, духовності, усвідомленості, оцінці життя (Shiyko, Hallinan & Naito, 2017).

Чимало досліджень концентрується навколо наслідків суто воєнної травми. Так, ізраїльські психологи фіксують помірний вплив життєстійкості на довготривалі позитивні і негативні зміни життя військово-

полонених та ветеранів війни після набуття ними травматичного досвіду (Waysman, Schwarzwald & Solomon, 2005).

Французькі вчені досліджують зміни професійного життя солдатів після участі у воєнних діях. За їхніми даними, відновлення і повернення в професію є особливо складним для солдатів, які потерпають через хронічний ПТСР та переживають моральні конфлікти. Успішна реінтеграція пов'язана з можливістю відновлення зв'язку з власними особистісними ресурсами, серед яких підкреслюють значення рівня усвідомленості, оптимізму, самооцінки, мудрості та сміливості, що забезпечують конструктивні зміни (Belrose, Duffaud, Dutheil, Trichereau & Trousselard, 2019; Pietrzak, Feder, Singh, Schechter, Bromet & Katz et al., 2014). У нашому контексті саме такі зміни в житті особистості і є показниками ландшафту особистісних трансформацій.

Серед великої кількості зорієнтованих на кількісну методологію досліджень трапляються й окремі праці, у яких використано такий якісний метод, як нарративний аналіз. D. Carless, наприклад, використовує діалогічний нарративний підхід до аналізу наслідків особистісних змін учасників реабілітаційного навчально-тренувального курсу для військовослужбовців, які зазнали фізичних і/або психологічних травм (Carless, 2014).

Що стосується терміна «ландшафт», то у військовій психології його традиційно використовують як характеристику поля битви, показуючи вплив війни на довкілля та взаємозв'язок між ландшафтами і проведенням конкретних бойових операцій (Woodward, 2014).

Історичні дослідження, інтегровані із соціально-психологічними, присвячуються ландшафту травми, впливу пережитих людством протягом останніх двох століть війн на історико-культурний процес. Так, у нещодавно випущеній N. Hunt монографії, зміст якої виходить далеко за межі клінічної концепції посттравматичного стресового розладу, проаналізовано те, як переживають і зберігають у пам'яті війну різні покоління в різні епохи (Hunt, 2020).

Зацікавлює праця R. Hartley, який брав участь у роботі Організації Об'єднаних Націй та організації «Лікарі за людські права» (США). Автор досліджує травми в постконфліктному ландшафті і проводить розслідування наслідків війн у Руанді та колишній Югославії протягом 1990-х років. Він показує, що після завершення періоду активного міжгрупового насильства під впливом ідеології змінюється й соціальний ландшафт, який може сприяти підкресленню соціально-етнічних відмінностей між групами. Порівняльний підхід дає змогу показати взаємозв'язки між соціокультурною травмою, місцями злочинів і соціально-політичною поляризацією. Такі ландшафти, де відбувалися

масові вбивства в колишній Югославії та Руанді, ілюструють значущість місця в соціальному середовищі, яке залишається вразливим для спалахів насильства (Hartley, 2012).

Нерозв'язані раніше проблеми. Водночас суто психологічні аспекти зміни життя людини, її власних способів осмислення травматичного досвіду, її оновлених життєвих перспектив залишаються на периферії уваги науковців. Недостатньо також досліджень, які зосереджувалися б на типових реконструкціях звичного способу життєконструювання кадрових військовослужбовців і добровольців, їхніх нових особистісних пріоритетів, які стають наслідком активної участі людини у воєнних діях.

Мета статті – специфікувати поняття «ландшафт особистісних трансформацій» та визначити типи ландшафтів учасників бойових дій після повернення з фронту.

Методологія дослідження

Шлях життя особистості не є одноманітним, однорідним. Використовуючи біографічний метод, можна побачити, що життєві історії людей, як печворк, складаються з різноманітних, різнобарвних «кляптиків» життєвої території, деякі з яких зовсім не схожі, а деякі подібні один до одного. Така мозаїка ландшафтів у кожній особистості має свої особливості, свої ритми, поступово складаючись у відповідну цілісність.

Наші багаторічні дослідження кризових життєвих ситуацій, травматичного і посттравматичного досвіду, способів самооновлення свідчать, що під час руху особистості власним життєвим шляхом людина час від часу потрапляє на різні території, долає різні ландшафти, які істотно відрізняються «навколишнім пейзажем», тобто смисловим наповненням, пріоритетним напрямом руху, стратегіями поведінки та планування майбутнього.

Тому за актуальну вважаємо потребу ввести до тезаврусу психологічних понять новий термін «ландшафт життєконструювання», або «ландшафт особистісних трансформацій». Цей термін, на відміну від традиційного терміна «життєвий шлях», має більш локальний масштаб, не зазіхаючи на охоплення цілісної історії життя людини.

Ландшафт особистісних трансформацій можна визначити як територію життя, яка розбудовується особистістю відповідно до певної ціннісно-смислової конфігурації. Відносна усталеність, тимчасова структурна і векторна стабільність того чи того ландшафту забезпечуються рівнем осмислення набутого за певний період життя досвіду, актуальними ціннісними пріоритетами особистості, способами додання кризових ситуацій, стратегічними життєвими виборами, горизонтом перспектив.

Однією з ключових особливостей ландшафту є тривалість перебування особистості на даній території життя. Адже життєвий шлях триває стільки, скільки живе та усвідомлює себе особистість, тоді як кількість ландшафтів, їхня своєрідність у різні вікові періоди, на різних етапах життєпобудови в усіх різна. Ландшафти змінюються тоді, коли людина опиняється в скрутній, кризовій життєвій ситуації, переживає травматичну подію.

Екстремальні умови стимулюють людину до переосмислення набутого досвіду, пошуку нових смислових пріоритетів, апробації інших практик, розгляду інакших життєвих перспектив. Відповідно, безпосередня участь військовослужбовців у бойових діях, за нашими припущеннями, може ставати тригером зміни особистісного ландшафту.

Для перевірки гіпотези і визначення поширеності певних типів ландшафтів було проведено емпіричне дослідження. Вибірка складалася з 91 учасника бойових дій, що повернувся з фронту. Більшість їх на сьогодні є слухачами одного з військових навчальних закладів м. Києва, решта – це добровольці, які повернулися з АТО та проходили психологічну реабілітацію.

З усіма учасниками дослідження було проведено бесіду, під час якої йшлося про травматичний досвід та його віддалені наслідки; про способи його усвідомлення; про значущість життєвих історій, які допомагають структурувати пережите, інтегрувати болісні переживання і побачити вплив таких розповідей на майбутню життєпобудову.

Далі було використано якісний метод письмового наративу. Учасникам дослідження запропонували написати історії, спираючись на дану їм схему посттравматичного наративу, яка включала такі пункти:

1. Що з пережитого було для Вас найбільш травматичним?
2. Як змінилося Ваше життя після пережитих травматичних подій (стосунки, цінності, види активності)?
3. Яким чином Ви долали і долаєте негативні наслідки травматичного досвіду?
4. Чия підтримка найбільше допомагала Вам повернутися до мирного життя (рідні, друзі, побратими тощо)?
5. Як вплинуло пережите на Ваше бачення власного майбутнього?

Подальша структурована інтерпретація отриманих результатів відбувалася після проведення групового обговорення кожного з аспектів пережитого. До окремої групи випробуваних було застосовано також метод сфокусованого індивідуального інтерв'ю, що передбачав безпосередній контакт людини, яка постраждала, і фахівця-психолога з усталеним фокусом на складнощах осмислення травматичної життєвої ситуації.

Результати і дискусія

Під час аналізу результатів 10 авторських текстів було вилучено із загальної вибірки, оскільки їхні автори не написали історій про наслідки травмування, а лише наполягали на тому, що завжди все долають самі і тому не бачать сенсу в тому, щоб ділитися з кимось своїми переживаннями. Деякі з них говорили про власний «дуже сильний морально-психологічний стан», про «силу духу», про «наявність мети в житті, яка допомагає долати будь-які негаразди», не розкриваючи, проте, цієї мети. Інші писали, що травматичні події були, але їхні наслідки вже «давно витіснено з власних думок». Дехто категорично заявляв, що ніяких травм у житті ніколи не було, а невеликі проблеми хоч і траплялися, але не залишали жодного сліду. Один офіцер написав художній твір про молодого сотника, який удаło командував козаками. Ще один у жартівливій формі описав свій ранній дитячий страх, пов'язаний із собакою.

Імовірно, ці люди тим чи іншим чином маскували, витісняли із свідомості свій невідфлексований, недостатньо засвоєний травматичний досвід. Можливо, на момент дослідження певна частина їх ще перебувала в гострому травматичному стані, що не давало змоги поміркувати над наслідками пережитого.

Перший непередбачуваний результат полягав у тому, що пов'язані з війною складні ситуації описало як травматичні менш як половина випробуваних – лише 34 особи (41,9%). Автори цих наративів, говорячи про найбільш травматичну подію, найчастіше називали загибель побратимів, власне поранення, масовані обстріли з боку РФ, особливо у 2014 році. Писали також про травмування внаслідок спостереження загибелі цивільних, насамперед дітей; про власні службові рішення, які інколи ставили під загрозу життя підлеглих; про важкість повідомляти сім'ям загиблих про смерть рідної людини; про зраду товаришів, особливо під час анексії Криму; про вкрай болюче розпізнавання трупів і транспортування загиблих.

На другому місці за частотою опинилися наративи, у яких увага концентрувалася навколо сімейних травм. До цієї групи переважно ввійшли тексти про розлучення, яке відбувалося під час перебування в зоні бойових дій або відразу після повернення. Ішлося й про зраду коханої людини; про болісний розрив значущих стосунків, які не витримали випробування розлукою; про самотність після невдалого шлюбу. Особливо драматичні історії були пов'язані з неможливістю батька бачитися з дітьми після розставання. Присвячених цій проблематиці наративів було 20 (24,7%).

На третє місце потрапили тексти про пережиті ще до війни тяжкі втрати. Мова йшла про травматичний досвід, пов'язаний зі смертю батька, матері, інших членів сім'ї, а також переживання через їхні тяжкі хвороби, інвалідність тощо. Таких текстів у вибірці було 19 (23,5 %).

Окремо було виділено групу наративів, присвячених іншим травмам. Найчастіше називали травми, пов'язані з необхідністю адаптуватися до жорстких умов на новому місці служби, до несподіваних переведень в іншу частину, до режиму у воєнному виші або до неадекватних вимог командира. Також було два наративи про травматичний досвід, отриманий унаслідок ДТП. Загальна кількість цих описів склала вісім (9,9%).

У деяких наративах описувалися кілька пережитих травм, що мали відношення до різних життєвих контекстів. У такому разі перевагу в аналізі надавали найбільш детально охарактеризованій травмі та її наслідкам для подальшого життя людини.

Наступний етап був пов'язаний із змістовим аналізом особистісних трансформацій, що вже відбувалися або людина їх детально планувала. Головна увага приділялася побудові життя після пережитої травми, тобто саме ландшафту особистісних трансформацій.

Серед критеріїв, за якими визначився тип ландшафту, слід назвати (1) осмислення минулого, що передбачало визначення ступеня осмислення травматичного досвіду; (2) оцінку теперішнього, що складалася з життєвих контекстів, яким присвячено автотравми; (3) бачення майбутнього, що визначалося за допомогою аналізу намічених життєвих перспектив, та (4) найважливішу цінність, яка домінує в житті людини після повернення з фронту. Відповідно до цих критеріїв складається інтегральний показник ландшафту, а саме ціннісно-смістова конфігурація життя особистості після пережитого (табл. 1).

Таблиця 1

Ландшафти життєпобудови після пережитих травм

Критерії Типи ландшафтів	осмислення минулого	оцінка теперішнього	бачення майбутнього	ціннісна домінанта	Частота у %
екзистенційний	Погане	Немає	Немає	виживання	25,9
Сімейний	Добре	Позитивна	Реалістичне	стосунки	25,9
Служіння	Добре	Позитивна	Реалістичне	бути корисним	17,3
самореалізації	Добре	Позитивна	Ідеалізоване	розвиток	17,3
прагматичний	Середнє	Нейтральне	Реалістичне	кар'єра, гроші	13,6

Було проаналізовано ті життєві контексти, які описував кожний випробуваний, говорячи про пережиті травми та їхні наслідки. Як-що від початку до кінця тексту йшлося про єдиний – травматичний – контекст, а саме про умови переживання травми, ситуації, які до неї призвели, про складні емоційні стани, у які людина занурилася після пережитого, а всі інші нетравматичні контексти, стимульовані запропонованою схемою автонарративу, ігнорувалися, можна було зробити висновок про екзистенційний ландшафт життєконструювання. Горизонт подій жодним чином у такому ландшафті не були представлені. Травматичний досвід залишився погано осмисленим. Зміст нарративу концентрувався навколо складних, драматичних або навіть трагічних обставин, у яких опинилася людина, та свідчив про гостроту і значущість пережитого, що набули непропорційної ваги в ціннісній ієрархії.

За нашими даними, основними симптомами перебування на території життя, яку ми пропонуємо називати екзистенційним ландшафтом, є непродуктивність, хронічне почуття пригніченості й дискомфорту, неготовність переосмислити власне минуле, нездатність адекватно оцінювати власне теперішнє і тимчасова неможливість конструювати власне майбутнє.

Загалом екзистенційний ландшафт виявився характерним для кожного четвертого випробуваного і склав 25,9%. Ця цифра могла б збільшитися збільшитися, якби ми врахували й ті 10 автонарративів, у яких військові відмовлялися говорити про пережите, посилаючись на власну здатність з усіма проблемами розбиратися самостійно, або демонстрували інші потужні психологічні захисти.

Не менш поширеним виявився ландшафт сімейний (25,9%), у якому йшлося про проблеми в особистому житті, значущі стосунки з близькою людиною, які зазнали випробувань під час перебування випробуваного в зоні бойових дій. Наратори писали про істотну загрозу втратити сім'ю, про розлучення і розставання з дитиною, повну втрату взаєморозуміння після повернення з АТО. Але, на відміну від екзистенційного ландшафту, автори цих текстів більшу увагу концентрували навколо життєвих перспектив, а не переживання травми. Ступінь осмислення травматичного досвіду був в основному середній і високий.

Найбільшу увагу в текстах, що характеризували сімейний ландшафт життєпобудови, було приділено спільному майбутньому з близькими людьми. Ішлося про створення нової сім'ї, стійке бажання проводити якомога більше часу з дружиною, дітьми, батьками, про цінність підтримки рідних людей («зрозумів, що треба по-справжньому любити дітей, а не просто бути біологічними батьками»; «пережите навчило мене, як зберігати те, що в тебе вже є, яким чином шукати компро-

міси», «зробив висновок, що тепер у мене не буде ніяких стосунків з іншими жінками, крім дружини»).

Далі за поширеністю йдуть два ландшафти: ландшафт служіння та ландшафт саморозвитку, самореалізації. І той, і той відрізняються від екзистенційного передусім наявністю різних описуваних контекстів, питома вага яких є відчутно більшою, ніж вага контексту травматичного.

Показники ландшафту служіння як території життя після травми були найбільш виразними в 17,3% учасників бойових дій. Травматичний досвід було осмислено та асимільовано, і на основі опрацювання власного минулого автори наративів показали адекватну оцінку тих контекстів теперішнього, які вони вважали за найбільш значущі. Ішлося насамперед про особистісні зміни («з'явилося розуміння, що не треба завжди бути в суспільства на побігеньках, треба більше довіряти собі»; «став більш уважним до себе і підлеглих», «почуваюся потрібним на своїй посаді»). Не менше уваги в контексті цього наративу автори приділяли власному майбутньому, життєвим пріоритетам («хочу продовжувати боротися за українську державність», «прагну остаточно знищити противника», «планую ще більше працювати в громадських організаціях, волонтерських об'єднаннях, щоб допомагати іншим»).

Показники ландшафту самореалізації, саморозвитку активно проявилися в такій самій кількості випробуваних, що й у випадку ландшафту служіння. Але життєві контексти, які аналізувалися, були зовсім іншими. Ступінь осмислення травматичного досвіду був досить високим, що дало змогу фіксувати особистісні зміни («тепер я більше пізнаю власні можливості», «навчився цінувати час») та конструювати бажане майбутнє. Водночас бачення майбутнього виявилися дещо далеким від конкретики, ідеалізованим («основною метою став розвиток» «з'явилося бажання жити і здобувати», «вчуся робити із себе людину»).

Найменш частим у цій вибірці виявився ландшафт прагматичний (13,6%). Його фіксували переважно в тих учасників бойових дій, які не вважали за найбільш травматичне для себе перебування на фронті. Їхні травми зосереджувалися на проблемах в особистому житті, на побутових негараздах («запланував і сплатив відпочинок у Єгипті, а тут прийшла телеграма, що треба всім терміново їхати на навчання на полігон»), наслідках ДТП, необхідності адаптуватися на новому місці служби. До представників прагматичного ландшафту потрапили випробувані, які мали достатньо часу і внутрішніх ресурсів для осмислення набутого травматичного досвіду та його асиміляції. Їхні травми вже не сприймалися гостро і не заважали вибудовувати реалістичні

плани на майбутнє. Головною ціннісною домінантою, навколо якої прагматичні люди воліли розгортати своє життя, було кар'єрне зростання, заробляння грошей.

Навіть після розлучення раціональні люди, які вибудовують своє життя прагматично, не впадали у відчай, а занурювалися в роботу. Вони вважали, що мають гідну професію, працьовитість, оптимізм і тому завжди зможуть поліпшити своє матеріальне становище. Вони знають, яким чином «загасити емоції», наприклад, через відвідування спортзалу. А головне, знають, як усебічно аналізувати негативну ситуацію і враховувати зроблені висновки в подальшому житті.

Слід зауважити, що спостереження процесу посттравматичного життєконструювання в людей, які ніколи не були в зоні бойових дій і за різних причин відвідують психотерапевта, свідчить про поширеність інших видів ландшафту, яких у цій вибірці не було зафіксовано. Ідеться про гедоністичний ландшафт, коли ціннісно-смісловими орієнтирами є прагнення задоволення, насолоди, комфорту, і ландшафт споживацький, коли домінантна цінність – здобуття дедалі новіших речей, послуг, вражень.

Висновки

Уведення до тезаврусу психологічних понять категорії «ландшафт особистісних трансформацій» визначається потребою концептуалізації впливу воєнної травматизації на особистість та аналізу наслідків участі в бойових діях для подальшої життєпобудови.

Ландшафт особистісних трансформацій можна визначити як територією життя із специфічною особистісною динамікою, структурно-функціональними характеристиками, смисловим наповненням. За тригери зміни ландшафтів правлять екстремальні ситуації, травматичні події, життєві кризи. Ландшафт конструється з урахуванням рівня переосмислення травматичного досвіду, ціннісних пріоритетів, стратегічного вектору руху, стратегій конструювання майбутнього.

Тематика посттравматичних наративів учасників бойових дій складається з травм, пов'язаних із (1) воєнними діями (загибель товаришів, поранення); (2) проблемами в сім'ї (розлучення, неможливість бачитися з дітьми); (3) пережитими в мирний час утратами (смерть рідних); (4) іншими складними життєвими ситуаціями (проблеми адаптації, ДТП). Найбільш типовими виявилися воєнні травми (41,9%); на другому місці опинилися травми сімейної зради (24,7%); на третьому – утрати в мирний час (23,5%); на четвертому – інші травми (9,9 %).

Тип ландшафту визначався за такими критеріями: осмисленість минулого, оцінка теперішнього, бачення майбутнього, ціннісна домі-

нанта. Інтегральний показник ландшафту – ціннісно-сміслова конфігурація життя особистості після пережитого.

Виявлено переважні типи ландшафтів: а) екзистенційний (вірізняється неготовністю переосмислювати травматичне минуле, нездатністю адекватно оцінювати теперішнє, неможливістю конструювати майбутнє, домінантою виживання); б) сімейний (вірізняється добрим осмисленням минулого, адекватною оцінкою теперішнього, розгорнутим конструюванням майбутнього, домінантою значущих стосунків); в) служіння (відрізняється від сімейного насамперед за критерієм домінантної цінності – бути корисним державі, боротьбі з агресором, армії); г) самореалізації (вірізняється головною цінністю саморозвитку); д) прагматичний (вірізняється головною цінністю кар'єрного просування).

Серед найбільш поширених ландшафтів – екзистенційний і сімейний (по 25,0%), далі йдуть ландшафти служіння і самореалізації (по 17,3%), за ними – прагматичний (13,6%).

Перспективи подальших досліджень. Передбачається провести порівняльний аналіз ландшафтів особистісного життєконструювання учасників бойових дій, внутрішньо переміщених осіб та людей, що не пережили воєнних травм. Потребує поглибленого дослідження зв'язок типу ландшафту та ефективних форм соціально-психологічного супроводу.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Belrose, C., Duffaud, A., Dutheil, F., Trichereau, J., & Trousselard, M. (2019). Challenges Associated with the Civilian Reintegration of Soldiers with Chronic PTSD: A New Approach Integrating Psychological Resources and Values in Action Reappropriation. *Frontiers in psychiatry*, 9, 737. doi: 10.3389/fpsy.2018.00737

Carless, D. (2014). Narrative Transformation Among Military Personnel on an Adventurous Training and Sport Course. *Qualitative health research*, 24(10), 1440–1450. doi: 10.1177/1049732314548596.

Crone, D. M. & Sarkar, M. (2020). Mental Health first aid for the UK Armed Forces. *Health Promotion International*, 35(1), 132–139 doi: <https://doi.org/10.1093/heapro/day112>

Hartley, R. J. (2012). Signifying the Place of Unforgettable Memory: Atrocity and Trauma in a Post-Conflict Landscape. *Anthropology Faculty Publications*, 58. Retrieved from <http://digitalcommons.unl.edu/anthropologyfacpub/58>

Hunt, N. (2020). *Landscapes of trauma. The psychology of battlefield*. London, New York : «Routledge».

Pietrzak, R., Feder, A., Singh, R., Schechter, C., Bromet, E., Katz, C., et al. (2014). Trajectories of PTSD risk and resilience in World Trade Center responders: an 8-year prospective cohort study. *Psychological Medicine*, 44(1), 205–219. doi: 10.1017/S0033291713000597

Shiyko, M. P., Hallinan, S., & Naito, T. (2017). Effects of Mindfulness Training on Posttraumatic Growth: a Systematic Review and Meta-Analysis. *Mindfulness*, 8, 848–858. doi: doi.org/10.1007/s12671-017-0684-3

Waysman, M., Schwarzwald, J., & Solomon, Z. (2005). Hardiness: An examination of its relationship with positive and negative long-term changes following trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 14, 531–548. doi: 10.1023/A:1011112723704

Woodward, R. (2014). Looking at Military Landscapes: Definitions and Approaches. *Contributions to Conflict Management, Peace Economics and Development*, 23, 139–153. doi: 10.1108/S1572-832320140000023010

References

Belrose, C., Duffaud, A., Dutheil, F., Trichereau, J., & Trousselard, M. (2019). Challenges Associated with the Civilian Reintegration of Soldiers with Chronic PTSD: A New Approach Integrating Psychological Resources and Values in Action Reappropriation. *Frontiers in psychiatry*, 9, 737. doi: 10.3389/fpsyt.2018.00737

Carless, D. (2014). Narrative Transformation Among Military Personnel on an Adventurous Training and Sport Course. *Qualitative health research*, 24(10), 1440–1450. doi: 10.1177/1049732314548596.

Crone, D. M. & Sarkar, M. (2020). Mental Health first aid for the UK Armed Forces. *Health Promotion International*, 35(1), 132–139 doi: <https://doi.org/10.1093/heapro/day112>

Hartley, R. J. (2012). Signifying the Place of Unforgettable Memory: Atrocity and Trauma in a Post-Conflict Landscape. *Anthropology Faculty Publications*, 58. Retrieved from <http://digitalcommons.unl.edu/anthropologyfacpub/58>

Hunt, N. (2020). *Landscapes of trauma. The psychology of battlefield*. London, New York : «Routledge».

Pietrzak, R., Feder, A., Singh, R., Schechter, C., Bromet, E., Katz, C., & et al. (2014). Trajectories of PTSD risk and resilience in World Trade Center responders: an 8-year prospective cohort study. *Psychological Medicine*, 44(1), 205–219. doi: 10.1017/S0033291713000597

Shiyko, M. P., Hallinan, S., & Naito, T. (2017). Effects of Mindfulness Training on Posttraumatic Growth: a Systematic Review and Meta-Analysis. *Mindfulness*, 8, 848–858. doi: doi.org/10.1007/s12671-017-0684-3

Waysman, M., Schwarzwald, J., & Solomon, Z. (2005). Hardiness: An examination of its relationship with positive and negative long-term changes following trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 14, 531–548. doi: 10.1023/A:1011112723704

Woodward, R. (2014). Looking at Military Landscapes: Definitions and Approaches. *Contributions to Conflict Management, Peace Economics and Development*, 23, 139–153. doi: 10.1108/S1572-832320140000023010

Abstract

Tytarenko T. M.,

Doctor of Sciences (Psychology), Professor,
Full Member of the National Academy of
Educational Sciences of Ukraine
E-mail: tytarenkoim@gmail.com

PERSONAL LANDSCAPE TRANSFORMATIONS FOLLOWING THE TRAUMATIC WAR EXPERIENCE

The personal landscape transformations are defined as the territory of a person's life, which has special dynamics, structural and functional characteristics, meaningful filling. In addition to specifying the landscape concept, the task was to determine the types of landscapes of combatants after returning from the war. The sample consisted of 91 combatants (higher education cadets and volunteers). We used the written narrative method of the proposed scheme, a conversation, and a focused one-on-one interview. As a result, post-traumatic combatants' narratives consisted of war-related injuries (41.9%); family treason (24.7%); losses suffered in peace time (23.5%); other difficult life situations (9.9%).

The following criteria for determining the type of landscape have been developed: meaningfulness of the past; assessment of the present; a vision of the future; value dominant. There is considered the value-semantic configuration of the individual's life as an integral indicator of the landscape. The following types of landscapes have been identified: a) existential (differs in the unwillingness to rethink the traumatic past; the inability to assess the present adequately; the inability to construct the future; the dominant for survival); b) family (distinguished by a good understanding of the past; adequate assessment of the present; detailed construction of the future; dominant of meaningful relationships); c) service (differs from family one primarily by the criterion of dominant value – to be useful to the state, to the fight against the aggressor, and to the army); d) self-realization (differs in the main value of self-development); e) pragmatic (distinguished by the major value of career advancement).

The most common landscapes are existential and family landscapes (25.0% each); in second place is landscapes of service and self-realization (17.3% each); on the third – pragmatic (13.6%). The hypothesis according to which the direct participation of military personnel in hostilities can act as a trigger for changing the personal landscape is confirmed.

Key words: *landscape of personal transformations, military experience, post-traumatic narrative, value-meaning configuration of life, subject of narratives, landscape criteria, types of landscapes.*

Отримано – 20 лютого 2020
Received – February 20, 2020

Рецензовано – 27 лютого 2020
Revision – February 27, 2020

Прийнято – 1 березня 2020
Accepted – March 1, 2020

UDC 159.92

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.1\(13\).14](https://doi.org/10.17721/upj.2020.1(13).14)

Chaika G.V.,

PhD (in Psychology), Senior Researcher,
Laboratory of Psychology of Personality of
G. S. Kostiuk Institute of Psychology of
NAES of Ukraine

E-mail: chaika_g@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-7799-1314

Researcher ID: G-3031-2018

PERSONAL TRAITS SUPPORTING POSITIVE RELATIONS WITH OTHERS

У статті розглядаються психологічні якості та характеристики особистості, завдяки яким підтримуються її позитивні стосунки з іншими (як ці позитивні стосунки розуміються у моделі психологічного самопочуття К. Ріфф), і порівнюються з тими особистісними якостями, які зазвичай розглядаються як такі, завдяки яким підтримується автономія особистості. Для вирішення цього завдання використовувалася відповідна шкала з методики вивчення психологічного благополуччя (К. Ріфф); тест сенсожиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва; опитувальник самоставлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва; тест самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалима (адаптований В. Г. Ромеком), тест життєстійкості С. Мадді (адаптована Д. О. Леонтьєвим та ін.), самоактуалізаційний тест (САТ), шкала самовираження з тесту самодетермінації Осіна Е. та ін. Загалом у дослідженні взяли участь 150 студентів київських університетів.

Дані дослідження показують, що існує сильна кореляція між позитивними стосунками з іншими та такими особистісними рисами, як процес життя та результативність життя та інші показники сенсожиттєвих орієнтацій життя; самовираження, яке розкриває, чи відчувається життя особистістю як таке, що відповідає її власним бажанням, потребам та цінностям; самоповага та очікуване ставлення оточуючих і кілька інших показників самоставлення та загальна шкала самоставлення особистості; ціннісні орієнтації на самоактуалізацію і психологічна стійкість. Показниками успішних позитивних стосунків є залученість як характеристика життєстійкості, очікуване ставлення оточуючих, самовираження та самоповага, існуючі життєві цілі та позитивні життєві результати. Високий локус контролю-Я та контроль як чинник психологічної стійкості можуть запобігти розвитку теплих, добрих та глибоких стосунків.

Отримані результати показують, що існує лінія особистісних характеристик, що підтримують як автономію особистості, так і її позитивні стосунки з іншими, а саме – самовираження, самоповага та наявні життєві цілі. Це дає підстави говорити про те, що автономія особисті та її позитивні стосунки з оточуючими – це не абсолютно протилежні особистісні риси, а потреба в автономії не задовольняється лише шляхом нехтування стосунками з іншими людьми.

Ключові слова: *психологічне благополуччя, позитивні стосунки з іншими, сенсожиттєві орієнтації, самоставлення, самоактуалізація, психологічна життєстійкість, самовираження.*

Introduction

Problem challenge and the theoretical foundations. According to the theory and the corresponding model developed by C. Ryff, psychological well-being consists of positive relations with others, environmental mastery, autonomy, a feeling of purpose and meaning in life, personal growth and development, and self-acceptance (Ryff & Keyes, 1995). This instrument is widely used by researches interested in well-being. As C. Ryff points out, high scores by the scale of positive relations with others reflect the respondent's engagement in meaningful relationships with others that include reciprocal empathy, intimacy, and affection (Ryff & Keyes, 1995). These views correspond to the need in relatedness, postulated within the self-determination theory developed by Edward L. Deci and Richard Ryan. Relatedness means an individual's need to interact with, be connected to, and experience caring for others (Baumeister & Leary, 1995).

We should note that the modern Western European civilization relies on individualism, independence of people, which means that every person is valuable. Of course, this approach is an indisputable societal achievement, but it forgets another side of the human nature – each individual lives not absolutely alone, but in society, in a community, in a circle of his/her nearest and dearest. That is why modern researchers tend to pay more attention to the factors supporting personal independence, such as autonomy or personal growth, but they are less interested in such characteristics as positive relationships with others. Does the desire to be autonomous, independents contradict to the need in deep sympathy, warm attitudes, commitment to someone? We believe that this is an actual question for modern psychological research.

Theory

The performed analysis of the scientific works that compare development of autonomy and positive relations with others show contradicting results.

Thus, Inguglia C. et al. (Inguglia, Ingoglia, Francesca & Lo Coco, 2014) showed that: perceived parental support for autonomy of adolescents was positively associated with perceived support for relatedness; autonomy and relatedness were positively related to each other for emerging adults, but they were not related for teens. Their findings confirmed that autonomy and relatedness are fundamental needs for both teens and emerging adults related to parental support and psychological health. Ward P. et al. (Ward, Lundberg, Ellis & Berrett, 2010) discovered that adolescents are more likely to follow peer leaders who afford them autonomy to choose, an avenue for relatedness with the leader and other members of their group, and a sense of competence for the task they are doing. So, these works lead to the conclusion that autonomy and positive relations are developed in line.

However, there are other works that contradict such conclusion. Fleming M. (Fleming, 2005) obtained results that, in late adolescence, boys showed a high rate of autonomy, but this was associated with a greater frequency of parental disobedience. Güngör D., Phalet K. (Güngör & Phalet, 2011) studied autonomy-relatedness balance in distinct cultural models of independence vs. interdependence (Belgium vs. Turkey). Their findings reveal diverging developmental pathways towards increased conflict of autonomy and relatedness among Belgian adolescents and towards increased compatibility among Turkish adolescents. The results of the research performed by O. A. Karabanova, N. N. Poskrebysheva (Karabanova & Poskrebysheva, 2011) demonstrated complicated non-linear relationship between the level of personality autonomy and child-parent relations (parental control, adolescents' independence and self-management competence, communication and cooperation with parents).

Thus, we propose to research the risen issue from another point of view. Let us examine psychological qualities and characteristics that support personal autonomy and positive relations with others in order to find such characteristics that are common for both studied factors or to find different qualities. Serdiuk L. et al. (Serdiuk, Danyliuk, Turban, Penkova & Volodarska, 2018) proposed the following personal characteristics that influence autonomy: meaningful life orientations, self-attitude, characteristics of self-actualization, psychological hardiness, and self-expression. In this article we will examine whether these personal traits support also an individual's positive relations with others.

The **article purpose** is to determine personal characteristics and qualities that support an individual's positive relations with others. The research subject is an individual's positive relations with others as they are

understood in C. Ryff's model of psychological well-being. The research object is psychological factors influencing personal relationships.

Methodology

Research methods. To determine positive relations with others, we used the corresponding scale from the Ryff's Scales of Psychological Well-being (adaptation by T. Shevelenkova, T. Fesenko) (Shevelenkova & Fesenko, 2005).

To determine the psychological characteristics affecting an individual's positive relationships with others, we used the following tests: the Test of Meaningful Life Orientation of D. A. Leontiev, which is the adapted version of Purpose-in-Life Test of James Krambo and Leonard Maholik (Leontiev, 2000); Test-Questionnaire of Self-Attitude of V. V. Stolin, S.R. Pantileev (Stolin & Pantileev, 1988); Self-Efficacy Scale proposed by R. Schwarzer and M. Jerusalem and adapted by V. G. Romek (Schwarzer, Jerusalem & Romek, 1996), S. Maddi's Hardiness Scale in adaptation of D. A. Leontiev, Ye. I. Rasskasova (Leontiev & Rasskasova, 2006), the Self-Actualization Test (CAT), which represents the adaptation of Shostrom's Personal Orientation Inventory (Aleshina, Gozman, Zagika & Kroz, 2003), the self-expression scale from the self-determination test (Osin, Ivanova & Gordeeva, 2013).

Sample. In total, 150 respondents - students of Kyiv universities participated in the research.

Results

At the first stage of statistical data processing, correlations were identified between positive relationships with others and other personal characteristics. The obtained results are presented in Tables 1-4.

Table 1

Correlations between positive relationships with others and Leontiev's Test of Meaningful Life Orientation.

	General purpose in life	Life goals	Life process	Life results	Locus of control –Self	Locus of control - life
Pearson correlation	,550**	,549**	,601**	,609**	,390**	,486**
Sig. (2-sides)	,000	,000	,000	,000	,000	,000

Note: ** – correlation is significant at the level $\leq 0,01$; * – correlation is significant at the level ≤ 0.05

Let us examine Table 1 in more detail. So, all indicators of the meaningful life orientations correlate with positive relations with others at significant levels. The strongest correlations are with the scales *life process* and *life results*. The first indicator means that an individual perceives the process of his/her life as interesting, emotionally rich and full of meaning. The second indicator reflects an individual's assessment of the past life part, the feeling of how it was productive and meaningful (Leontiev, 2000).

There is a strong and significant correlation between positive relations with others and *self-expression*. It equals 0,669 ($p=0.000$). Self-expression reveals whether life is experienced as consistent with one's own desires, needs and values [5]. The correlation with self-efficacy is significant, but quite weak, it equals 0,269 ($p=0.000$).

Table 2

**Correlations between positive relations with others
and the indicators if the Test-Questionnaire of Self-Attitude
of V.V. Stolyn, S.R. Panteleyev**

	General self- attitude	Self- respect	Auto-Sympathy	Expected attitude of others	Self- interests	Self- assurance	Attitude of others	Self- acceptance	Self- management	Self- blaming	Interest in oneself
Pearson correlation	,521**	,585**	,533**	,559**	,251**	,418**	,190**	,514**	,178*	-,271**	,531**
Sig. (2-sides)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,007	,000	,012	,000	,000

Note: see table 1.

As for self-attitude, there is an above average significant correlation between positive relations with others and *general self-attitude*, which is an internal undifferentiated feeling of «for» or «against» oneself. The strongest correlations are observed for the scales of *self-respect* and *expected attitudes of others*. The first indicator reveals the self-attitude aspect that emotionally and meaningfully combines faith in an individuals' strengths, abilities, energy, independence, and assesses his/her capabilities to control his/her own life and to understand him/herself. The second indicator reflects an expected positive or negative attitude of others (Stolin & Pantileev, 1988).

Table 3

**Correlations between positive relationships with others
and the indicators of S. Maddi's Hardiness Survey in adaptation
of D.A. Leontiev, Ye.I. Raskasona**

	Control	Commitment	Challenge	General hardiness
Pearson correlation	,456**	,563**	,368**	,516**
Sig. (2-sides)	,000	,000	,000	,000

Note: see table 1.

Positive relations with others correlate also quite strongly and significantly with *general psychological hardiness*, the strongest correlation is marked for the commitment scale. Commitment is the attitude of taking a genuine interest in other people, having a curiosity about the world and getting involved with people and activities. The opposite of commitment is alienation, which involves cutting yourself off and distancing yourself from other people (Maddi, 2002).

Table 4

**Correlations between positive relationships with others and the
indicators of the Self-Actualization Test**

	Time Competence	Inner-Directed	Self-Actualizing Value	Existentiality	Feeling Reactivity	Spontaneity	Self-Regard	Self-Acceptance	Nature of Man-Constructive	Synergy	Acceptance of Aggression	Capacity for Intimate Contact	Cognitive needs	Creativity
Pearson correlation	,390**	,474**	,586**	,322**	,244**	,361**	,467**	,355**	,245**	,270**	,323**	,145*	,189**	,071
Sig. (2-sides)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,040	,008	,316

Note: see table 1.

As for the Self-Actualization Test, the strongest correlation is observed for the *self-actualizing value* scale that measures affirmation of primary values of self-actualizing people. There are also average correlation between positive relations with others and the scales of *inner-directed* (the degree to which an individual is independent and self-supportive) and *self-regard* (measures affirmation of self because of worth) (Aleshina, Gozman, Zagika & Kroz, 2003).

The performed correlative analysis show that positive relationships with others correlated quite strongly with many personal characteristics that can be described as qualities supporting an individual's believe in his/her own forces, in capability to achieve personal goals, be independent and respect him/herself; so, these are the characteristics usually attributed to an autonomous person. In addition, there are characteristic that reveal an individual's interest in other people, in relatedness with them and his/her expectations of the same mutual attitudes from other people.

In order to develop further our analysis and reveal predictors of positive relations with others, let us perform regression analysis. The «Positive relations with others» scale was used as a dependent variable; all other examined indicators, except combined ones, were used as independent variables. The performed stepwise regression analysis stopped at the 8th step. The results for this step are presented at the Tables 5–7.

Table 5

The model of regression analysis for «Positive relations with others» scale (determined by the Ryff's Scales of Psychological Well-Being)

Model 8	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
8	,831	,691	,678	5,694

Predictors: self-expression, expected attitude of others, commitment, self-respect, locus of control -self, life goals, life results, control.

A model is considered valid if R-square exceeds 0.5. The resulting value is greater than 0.5, so we can assert that the obtained model is statistically reliable. The analysis reliability is also supported by the corresponding ANOVA analysis presented in Table 6.

Table 6

ANOVA for «Positive relations with others» scale (determined by the Ryff's Scales of Psychological Well-Being)

Model 8	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Regression	13816,655	8	1727,082	53,277	,000
Residual	6191,665	191	32,417		
Total	20008,320	199			

Dependent variable: positive relations with others

Predictors: self-expression, expected attitude of others, commitment, self-respect, locus of control -self, life goals, life results, control

Here, $p \leq 0.000$, which is less than 0.05, and indicates that, overall, the regression model statistically significantly predicts the outcome variable.

Table 4 shows the resulting coefficients of linear relations of positive relationships with others with personal characteristics - predictors.

Table 7

Linear coefficients for the predictors of positive relations with others

Model 8	Standardized Coefficients	Sig.	Tolerance
(Constant)		,000	
self-expression	,273	,000	,407
expected attitude of others	,262	,000	,610
Commitment	,406	,000	,211
self-respect	,200	,000	,706
locus of control -self	-,526	,000	,213
life goals	,377	,000	,202
life results	,287	,000	,287
Control	-,302	,001	,202

Here, $p \leq 0.001$ for all predictors; it indicates the estimated regression correlations are statistically significant. Regression analysis is considered reliable if the tolerance value for each independent variable is greater than 0.2. The tolerance values in Table 4 meet this requirement.

The largest obtained coefficient is for the *commitment* indicator; thus, real interest in other people, positive involvement in their affairs and problem is the most important predictor of positive relation development and support. *Expected good attitude from others* is also important for warm, reliable, emotional relations. These results are quite expectable, because they obviously influence mutual relations of people. Let us examine the other, less evident predictors.

Self-expression and *self-respect* are also important predictors. It means that if an individual believes in his/her strengths, abilities, energy, independence, if he/she believes that he/she can control his/her life and his life is consisted with his/her needs, believes and values, which he/she understand, that such self-attitude help the individual to build deep, trusting, emotionally warm relationships with other, to feel related with his/her nearest and dearest. We also should note predictors related with life meaningful orientations: *life goals* and *life results*. Existing life of goals that give life meaningfulness, a focus and a temporary perspective and positive assessment of the past life are also support establishment of positive relations. The described here personal characteristics are also important for development and support of personal autonomy (Serdiuk, Danyliuk, Turban, Penkova, & Volodarska, 2018).

Table 4 has also two predictors with negative coefficients: *locus of control –self* and *control*. An individual with high results for these indicators images him/herself as a strong personality with sufficient freedom and he/she can influence the events taking place around by his/her own efforts. So, such individual tend to relay on him/herself alone, in isolation, without seeking support from other people. This is somewhat selfish position that prevents development of good relations.

Discussion

We showed that *commitment* indicator is quite important for support and development of positive attitudes with other. The work of Saricaoglu H. (Saricaoglu & Arslan, 2013) shows that the most significant predictors of the subscale of positive relations with others are agreeableness. Agreeable individuals are those who are polite, courteous, flexible, well-tempered, forgiving, tolerant, and they establish emotional affinity with others. All these qualities support commitment, as well as are good for establishment of positive relations with others.

The work of García-Alandete J. (García-Alandete, 2015) is in total correspondence with our findings. The results showed significant correlations between meaning in life and psychological well-being dimensions, in terms of covariance and prediction, especially with global psychological well-being, self-acceptation, environmental mastery, and positive relations.

Scott B. K. (Scott, 2017) notices that positive attitude to others, as well as personal autonomy correlate with such characteristic as industriousness. People who are industrious are achievement-oriented, self-disciplined, efficient, purposeful, and competent. Industriousness can be described as passion and perseverance for long-term goals. This notion is quite close to the idea of life meaningful orientations, namely with existence of life goals. So, Scott's findings are in line with our result that the *life goals* indicator is one of the predictors of positive attitudes to others.

There is partial coherence with the work of Gustainienė L. (Gustainienė, 2012). According to her, higher scores on relations with others were related to higher scores on vigor, which is characterized by high levels of energy and mental resilience. The result is comparable with our results on the correlation between positive relations with others and general psychological hardiness and life process.

Conclusions

In this article we analysed how positive relations with others, as they understood within C. Ryff's model of psychological well-being, depends on personal characteristics that are associated usually with personal autonomy, namely: meaningful life orientations, self-attitude, characteristics of self-actualization, psychological hardiness, self-expression.

The study data show that there are strong correlations between positive relations with others and such personal traits as life process and life results and other indicators of meaningfulness of life; self-expression, which reveals whether life is experienced as consistent with one's own desires, needs and values; self-respect and expected attitudes of others and several other indicators of self-attitude and general scale of self-attitudes; self-actualizing value and psychological hardiness. The predictors of successful positive relations are commitment, expected attitudes of others, self-expression and self-respect, existing life goals and positive life results. High locus of control on self and control as a factor of psychological hardiness can prevent from development of warm, good and deep relations.

The obtained results show that there is a line of personal characteristic that support personal autonomy and positive relations with others, namely, self-expression, self-respect, life-goals. That is why we cannot argue the

idea that personal autonomy and positive relations with others are totally opposite personal traits and that need in autonomy can be fulfilled by neglecting relationships with others.

Prospect for further research. As we already noted in the present paper, we investigated only personal trait that usually applied to the notion of personal autonomy and found that some of them support development of positive relation with other. It will be interesting to study a wider range of personal qualities and their influence on the need in relatedness in the future.

Declaration of Conflicting Interests. The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Список використаних джерел

Baumeister, R., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497–529. doi: 10.1037/0033-2909.117.3.497

Fleming, M. (2005). Gender in adolescent autonomy: distinction between boys and girls accelerates at 16 years of age. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 3(2), 33–52. Retrieved from <http://www.investigacion-psicopedagogica.org/revista/new/english/ContadorArticulo.php?54>

García-Alandete, J. (2015). Does Meaning in Life Predict Psychological Well-Being? An Analysis Using the Spanish Versions of the Purpose-In-Life Test and the Ryff's Scales. *The European Journal of Counselling Psychology*, 3(2), 89–98. doi: 10.5964/ejcop.v3i2.27

Güngör, D., & Phalet, K. (2011). Cultural patterns and developmental pathways of autonomy and relatedness: turkish and belgian self-construals in middle and late adolescence. IACCP Regional Conference International Association for Cross-Cultural Psychology. Retrieved from <https://lirias.kuleuven.be/handle/123456789/329725>

Gustainienė, L. (2012). Psychological Well-Being and its Relation to Work-Family Interaction and Work Engagement in a Sample of Lithuanian Employees. An international forum «Health promotion research» (Trondheim, 6–9 August, 2012). Trondheim : Norwegian university of science and technology.

Inguglia, C., Ingoglia, S., Francesca, L., & Lo Coco, A. (2014). Autonomy and Relatedness in Adolescence and Emerging Adulthood: Relationships with Parental Support and Psychological Distress. *Journal of Adult Development*, 22(1), 1–13. doi: 10.1007/s10804-014-9196-8

Maddi, S. (2002). The Story of Hardiness: Twenty Years of Theorizing, Research and Practice. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 54(3), 173–185. doi: <https://doi.org/10.1037/1061-4087.54.3.173>

Ryff, C., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>

Sarıcaoglu, H., & Arslan, C. (2013). An Investigation into Psychological Well-being Levels of Higher Education Students with Respect to Personality Traits and

Self-compassion. Educational Sciences: Theory & Practice, 13(4). 2097–2104. doi: 10.12738/estp.2013.4.1740

Scott, B. K. (2017). Which Personality Traits Are Most Predictive of Well-Being? Scientific American. Retrieved from <https://blogs.scientificamerican.com/beautiful-minds/which-personality-traits-are-most-predictive-of-well-being>

Ward, P., Lundberg, N., Ellis, G., & Berrett, K. (2010). Adolescent peer followership: a self-determination theory perspective. Journal of park and recreation administration, 28(2), 78–94. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/308396007_Adolescent_peer_followership_A_self-determination_theory_perspective

Алешина, Ю. Е., Гозман, Л. Я., Загика, М. В., & Кроз, М. В. (2003). Самоактуализационный тест. *Психология. Пермь*. Режим доступа: <http://www.psyperm.narod.ru/T40.htm>.

Карабанова, О. А., & Поскребышева, Н. Н. (2011). Развитие личностной автономии подростков в отношениях с родителями и сверстниками. *Вестник Московского университета. Серия 14: Психология*, 2, 36–47. Режим доступа: http://msupsyj.ru/pdf/vestnik_2011_2/vestnik_2011-2_36-47.Pdf

Леонтьев, Д. А. (2000). *Тест смысловых ориентаций (СЖО)*. Москва : Смысл.

Леонтьев, Д. А., & Рассказова, Е. И. (2006). *Тест жизнестойкости*. Москва : Смысл.

Осин, Е., Иванова, Т., & Гордеева, Т. (2013). Автономная и контролируемая профессиональная мотивация как предикторы субъективного благополучия сотрудников российских организаций. *Организационная психология*, 3(1), 8–29. Режим доступа: https://orgpsyjournal.hse.ru/data/2013/11/21/1337329670/OrgPsy_2013-1_Osin%20et%20al_8-29.pdf

Сердюк, Л. З., Данилюк, І. В., Турбан, В. В., Пенькова, О. І., & Володарська, Н. Д. (2018). *Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості*. (Монографія). Л. З. Сердюк (Ред.). Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Столин, В. В., & Пантеев, С. Р. (1988). Опросник самооценки. *Практикум по психодиагностике: Психодиагностические материалы* (с. 123–130). Москва : Академия.

Шварцер, Р., Ерусалем, М., & Ромек, В. (1996). Русская версия шкалы общей самооценки Р. Шварцера и М. Ерусалема. *Иностранная психология*, 7, 71–76.

Шевеленкова, Т. Д. & Фесенко, Т. П. (2005). Психологическое благополучие личности. *Психологическая диагностика*, 3, 95–121.

References

Baumeister, R., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497–529. doi: 10.1037/0033-2909.117.3.497

Fleming, M. (2005). Gender in adolescent autonomy: distinction between boys and girls accelerates at 16 years of age. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 3(2), 33–52. Retrieved from <http://www.investigacion-psicopedagogica.org/revista/new/english/ContadorArticulo.php?54>

García-Alandete, J. (2015). Does Meaning in Life Predict Psychological Well-Being? An Analysis Using the Spanish Versions of the Purpose-In-Life Test and the Ryff's Scales. *The European Journal of Counselling Psychology*, 3(2), 89–98. doi: 10.5964/ejcop.v3i2.27

Güngör, D., & Phaet, K. (2011). Cultural patterns and developmental pathways of autonomy and relatedness: turkish and belgian self-construals in middle and late adolescence. IACCP Regional Conference International Association for Cross-Cultural Psychology. Retrieved from <https://lirias.kuleuven.be/handle/123456789/329725>

Gustainienė, L. (2012). Psychological Well-Being and its Relation to Work-Family Interaction and Work Engagement in a Sample of Lithuanian Employees. An international forum «Health promotion research» (Trondheim, 6–9 August, 2012). Trondheim : Norwegian university of science and technology.

Inguglia, C., Ingoglia, S., Francesca, L., & Lo Coco, A. (2014). Autonomy and Relatedness in Adolescence and Emerging Adulthood: Relationships with Parental Support and Psychological Distress. *Journal of Adult Development*, 22(1), 1–13. doi: 10.1007/s10804-014-9196-8

Maddi, S. (2002). The Story of Hardiness: Twenty Years of Theorizing, Research and Practice. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 54(3), 173–185. doi: <https://doi.org/10.1037/1061-4087.54.3.173>

Ryff, C., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>

Sarıcaoglu, H., & Arslan, C. (2013). An Investigation into Psychological Well-being Levels of Higher Education Students with Respect to Personality Traits and Self-compassion. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 13(4). 2097–2104. doi: 10.12738/estp.2013.4.1740

Scott, B. K. (2017). Which Personality Traits Are Most Predictive of Well-Being? Scientific American. Retrieved from <https://blogs.scientificamerican.com/beautiful-minds/which-personality-traits-are-most-predictive-of-well-being>

Ward, P., Lundberg, N., Ellis, G., & Berrett, K. (2010). Adolescent peer followership: a self-determination theory perspective. *Journal of park and recreation administration*, 28(2), 78–94. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/308396007_Adolescent_peer_followership_A_self-determination_theory_perspective

Aleshina, Ju. E., Gozman, L. Ja., Zagika, M. V., & Kroz, M. V. (2003). Samoaktualizacionnyj test [Self-actualization test]. *Psihologija. Perm'*. [in Russian]. Retrieved from <http://www.psyperm.narod.ru/T40.htm>

Karabanova, O. A., & Poskrebysheva, N. N. (2011). The development of the personality autonomy in adolescence in the child-parent and adolescent-peer relations. *The Moscow University Psychology Bulletin*, 2, 36–47. [in Russian]. Retrieved from http://msupsyj.ru/pdf/vestnik_2011_2/vestnik_2011-2_36-47.Pdf

Leont'ev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennnykh orientacij (SZhO) [Test of the meaning of life orientations (LSO)]*. Moscow : Smysl. [in Russian].

Leont'ev, D. A., & Raskazova, E. I. (2006). *Test zhiznestojkosti [Vitality Test]*. Moscow : Smysl. [in Russian].

Osin, E., Ivanova, T., & Gordeeva, T. (2013). Autonomous and controlled professional motivation predict subjective well-being in Russian employees. *Organizational*

Psychology, 3(1), 8–29. [in Russian]. Retrieved from https://orgpsyjournal.hse.ru/data/2013/11/21/1337329670/OrgPsy_2013-1_Osin%20et%20al_8-29.pdf

Serdiuk, L. Z., Danyliuk, I. V., Turban, V. V., Penkova, O. I., & Volodarska, N. D. (2018). *Psykhologichni tekhnolohii samodeterminatsii rozvytku osobystosti [Psychological technologies of self-determinism development of personality]*. L. Z. Serdiuk (Red.). Kyiv : Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. [in Ukrainian].

Stolin, V. V., & Pantileev, S. R. (1988). Oprosnik samootnosheniya [Questionnaire self-attitude]. *Praktikum po psihodiagnostike: Psihodiagnosticheskie materialy – Practical work on psychodiagnostics: Psychodiagnostic materials* (p. 123–130). Moscow : Akademija. [in Russian].

Shvarcer, R., Erusalem, M., & Romek, V. (1996). Russkaja versija shkaly obshhej samoeffektivnosti R. Shvarcera i M. Erusalema [Russian version of the general self-efficacy scale R. Schwarzer and M. Yerusalem]. *Inostrannaja psihologija*, 7, 71–76. [in Russian].

Shevelenkova, T. D. & Fesenko, T. P. (2005). Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti [The psychological well-being of the personality]. *Psihologicheskaja diagnostika*, 3, 95–121. [in Russian].

Abstract

Chaika G.V.,

PhD (in Psychology), Senior Researcher,
Laboratory of Psychology of Personality of
G. S. Kostiuk Institute of Psychology of
NAES of Ukraine
E-mail: chaika_g@hotmail.com

PERSONAL TRAITS SUPPORTING POSITIVE RELATIONS WITH OTHERS

The article examines the psychological qualities and characteristics that support positive relations with others as they are understood in C. Ryff's model of psychological well-being and compares them with those personal qualities that usually understood as supporting an individual's personal autonomy. To solve this task, we used the corresponding scale from the Ryff's Scales of Psychological Well-being; the Test of Meaningful Life Orientation of D. A. Leontiev; Test-Questionnaire of Self-Attitude of V. V. Stolin, S.R. Panteleyev; Self-Efficacy Scale proposed by R. Schwarzer and M. Jerusalem (adapted by V. G. Romek), S. Maddi's Hardiness Scale (adaptated of D. A. Leontiev et al.), the Self-Actualization Test (CAT), the self-expression scale from the self-determination test of Osin E. et al. In total, 150 respondents - students of Kyiv universities participated in the research.

The study data show that there are strong correlations between positive

relations with others and such personal traits as life process and life results and other indicators of meaningfulness of life; self-expression, which reveals whether life is experienced as consistent with one's own desires, needs and values; self-respect and expected attitudes of others and several other indicators of self-attitude and general scale of self-attitudes; self-actualizing value and psychological hardiness. The predictors of successful positive relations are commitment, expected attitudes of others, self-expression and self-respect, existing life goals and positive life results. High locus of control on self and control as a factor of psychological hardiness can prevent from development of warm, good and deep relations.

The obtained results show that there is a line of personal characteristic that support personal autonomy and positive relations with others, namely, self-expression, self-respect, life-goals. That is why we cannot argue the idea that personal autonomy and positive relations with others are totally opposite personal traits and that need in autonomy can be fulfilled by neglecting relationships with others.

Key words: *psychological well-being, positive relations with others, meaningful life orientations, self-attitude, self-actualization, psychological hardiness, self-expression.*

Отримано – 27 лютого 2020
Received – February 27, 2020

Рецензовано – 5 березня 2020
Revision – March 5, 2020

Прийнято – 10 березня 2020
Accepted – March 10, 2020

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання (Scientific Journal)

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ
(UKRAINIAN PSYCHOLOGICAL JOURNAL)**

Збірник наукових праць (Collection of scientific papers)

№ 1 (13)

2020

Віддруковано з оригінал-макетів авторів

Підписано до друку 21.05.2020 р. Формат 60×90/16. Папір офсетний
Гарнітура PetersburgC. Ум. друк. арк. 12,1. Обл. вид. арк. 10,96.
Тираж 300 прим. Зам. №

Адреса редакції, видавця:
03187, УКРАЇНА, Київ-187, пр. Глушкова, 2-а, к.201
Тел./Факс: +38 044 5213509 Тел.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (для листування),
knu.soc_psy@ukr.net (для подання матеріалів)
Web.: <http://upj.com.ua>

Address of editorial office:
2-a, Hlushkov prospect, of.201, Kyiv-03187, UKRAINE
Tel./Fax: +38 044 5213509 Tel.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (for correspondence),
knu.soc_psy@ukr.net (for submission)
Web.: <http://upj.com.ua>

Віддруковано
Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»
м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
Факс: +38 (044) 222-50-84
E-mail: milenium_ofis@ukr.net